૨. દ્વિતીય પુસ્તકમાં પણ જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીજી છે. આ પુસ્તક મૂલ શ્રીમદ્‌ગોસ્વામી શ્રીગોપીનાથ પ્રભુ મહાશયના વાચનાર્થે લખાયલું છે. આ પુસ્તક કોટામાં શ્રીમન્મથુરેશજીના મંદિરના પુસ્તકસંગ્રહમાં વિરાજતું હતું. સંવત્ ૧૭૯૫ ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ને મંગલવારે પૂર્ણ લખાયું છે. આ પુસ્તકનો લેખક કોઈ મિશ્ર સુખરામ હતો. આ પુસ્તકના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન જ્યારે અમે કોટા શ્રીમન્મથુરેશજીના પુસ્તકસંગ્રહનું નિરીક્ષણાદિ કરવા સને ૧૯૧૯ ના મે માસમાં ગયા હતા ત્યારે થયું હતું. આ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયલું તથા શોધપત્રાદિથી પૂર્ણ તથા પ્રાયઃશુદ્ધ છે. શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણસમયે શોધનમાં આ જ પુસ્તકનો ઘણો આધાર લીધો છે. આ પુસ્તક અમને શ્રીમન્મથુરેશજીના મુખ્યાજી પંડિત ગોકુલદાસજીદ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે.

૩. તૃતીય પુસ્તક ભાણ્ડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મૂલ ડક્કન કૉલેજવાલા સરકારી સંગ્રહમાંનું છે. આ પુસ્તક કોઇક ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવ હરિદાસસુત ગોવિન્દદાસના પઠનાર્થ સંવત્ ૧૬૭૬ ભાદ્રપદ શુક્લ સપ્તમીને દિવસે લખાયલું છે. આ પુસ્તકમાં ખડી માત્રાનું પણ દર્શન વારંવાર થાય છે. બહુ જ સુંદર તથા સ્વચ્છ અક્ષરે લખાયલું છે. જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીજી આ પુસ્તકમાં છે. શ્રીટિપ્પણીજીના જન્મ અને તામસ પ્રકરણ આ પુસ્તકસાથે સરખાવેલાં છે. આ પુસ્તકના માલીક કોઈ વ્યાસ ભાઇજીવ્યાસના પુત્ર હરિનારાયણ હતા, જેની પાસેથી સરકારે ખરીદી ડક્કન કૉલેજના સંગ્રહમાં રાખેલું.

૪. ચતુર્થ પુસ્તક અમને ભગવદ્ધર્મપરાયણ પણ્ડિત ભટ્ટ બલભદ્રશર્માએ આપેલું. આ પુસ્તકમાં જન્મ પ્રકરણ, તથા તામસ પ્રકરણના પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન પ્રકરણ પૂર્ણ છે, જ્યારે ફલપ્રકરણનો માત્ર પ્રથમાધ્યાય છે. આ પુસ્તક શુદ્ધ તથા પ્રાચીન છે. કોઈ વિદ્વાને આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થલે ટિપ્પણ પણ યોજ્યું છે. જ્યાં ઉચિત લાગ્યું ત્યાં આ ટિપ્પણ અમે તે તે સ્થલે ટિપ્પણ તરીકે મુદ્રિત કર્યું છે.

૫. પંચમ પુસ્તક સ્તંભતીર્થના શાસ્ત્રી ભાઇનારાયણનું છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે. આ પુસ્તક પણ પ્રાચીન છે. ફલપ્રકરણની પ્રેસકૉપી શોધવામાં આનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૬. ષષ્ઠ પુસ્તક સુરતવાલા શ્રીમદ્‌ગોસ્વામિશ્રીવ્રજરત્નજીનું છે. આમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે.

૭. સપ્તમ પુસ્તક શ્રીમદ્‌ગોસ્વામિશ્રીવ્રજરત્નજીનું છે. આ પુસ્તકમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ પૂર્ણ છે. આ પુસ્તક નૂતન છે. કોઇનું વાચેલું જણાતું નથી, પરન્તુ આમાંથી અન્યત્ર સર્વત્ર અવિદ્યમાન એવું એક શોધપત્ર પ્રાપ્ત થયું છે.

૮. અષ્ટમ પુસ્તક ભા. મા વે. ભ. પંડિત ગટ્ટૂલાલજીનું છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે.

૯. નવમ પુસ્તક પણ પં. ગટ્ટૂલાલજીનું છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન, શુદ્ધ તથા શોધનમાં બહુ ઉપયોગી નીવડેલું. આમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ છે.

૧૦. ભ્રમરગીતના શ્રીટિપ્પણીજીનાં ત્રણ પુસ્તક પં. ગટ્ટૂલાલજીનાં છે. ત્રણે પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે. ચતુર્થ પુસ્તક શ્રીમદ્‌વૈષ્ણવપરિષદ્‌નું હતું. મુદ્રણમાં આ નૂતન પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત ન થયો.

मूल श्रीहस्ताक्षरपुस्तकनो शोध.

ઉપર જણાવેલા સર્વ ગોસ્વામિબાલકો તથા વૈષ્ણવ વિદ્વાનોનો ઉપકાર અમે અન્તઃકરણથી માનીએ છીએ. નવ પુસ્તકના આધારે શ્રીટિપ્પણીજીનું શોધન કરી અમે મુદ્રણકાર્યમાં ફલપ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયના અન્તભાગપર્યન્ત આવ્યા. 'क्रिया सर्वापि सैवात्र' એ શ્રીસુબોધિનીકારિકાનું વ્યાખ્યાન કાંઇક વિલક્ષણ લાગ્યું. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત તત્પ્રકાશ જોયો. આ પ્રકાશ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો નિજશ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલો અમારે ત્યાં બિરાજે છે. તે જોતાં નીચેની પંક્તિ વાંચવામાં આવીઃ—'अत्र कारिकाव्याख्यानं टिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यते, तत् पाण्डुलिखने नास्तीति श्रीगोकुलनाथानां तत् प्रतिभाति, लेखरीत्यापि तथेति च।' અહિં કારિકાવ્યાખ્યાનનું દર્શન ટિપ્પણીપુસ્તકોમાં થાય છે, તે પાંડુલિખનમાં નથી, તેથી શ્રીગોકુલનાથજીનું તે હોય એમ લાગે છે, લેખરીતિથી પણ તેમજ ભાસે છે. એ કારિકાવ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે તે વાતને એજ કારિકાવ્યાખ્યાનનું સ્વતંત્ર પુસ્તક જે અમારી પાસે વિદ્યમાન છે તે પુષ્ટિ આપે છે. તે પુસ્તકમાં આ પ્રકારે લખેલું છેઃ—'श्रीश्रीवल्लभो जयति। दशमना अध्याय २६ ने समासे श्रीआचार्यजीनी कारिका ५ ॥ छे, ते मध्ये पहेली कारिका जे 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते। तासां कामस्य संपूर्तिर्निष्कामेनेति सा स्वया ॥ १ ॥ श्रीजीकृत पृष्ठ लिख्यन'. આના પછી મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીમાં વિદ્યમાન સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન અક્ષરશઃ આદ્યન્ત લખેલું છે. શ્રીગોકુલેશના અન્તરંગ સેવકો એઓશ્રીને પુરુષોત્તમભાવથી શ્રીજીસંજ્ઞાથી વ્યવહારે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું કથન કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે તે સુદૃઢ થાય છે. આ તો અપ્રસ્તુત પ્રસગ થયો, પરન્તુ આ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પંક્તિથી અન્ય વાર્તા સ્ફુરી. આ લેખથી એમ જણાયું કે શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે આ પાંડુલિખન શ્રીટિપ્પણીજીનું હોવું જોઇએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સુરતમાં થયલા હોવાથી ઉક્ત પુસ્તક સુરતના શ્રીબાલકૃષ્ણજીના મદિરમાં હોવું જોઇએ. આ અનુમાનોથી દોરાઇને અમે એક વિનતિપત્ર આ સબંધમાં શ્રીવ્રજરત્નજીને લખ્યું. મહારાજશ્રીએ નિજમંદિરમાં વિદ્યમાન સંગ્રહમાં તપાસ કરી, પરન્તુ એ પાંડુલિખનનું પુસ્તક તેમા મલ્યું નહિ. તેથી આપશ્રીએ અમને જણાવ્યું કે ઉક્ત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અમારે ત્યાં સુરતના મદિરમાં નથી. આ પ્રત્યુત્તરથી અમારા અન્તરાત્માને સતોષ થયો નહિ, તેથી સ્વતઃ સુરત જઈ આનો નિશ્ચય કરવાનું સ્ફુર્યું. આથી દીવાળીની રજામાં ગત આશ્વિન શુક્લ ત્રયોદશીને દિવસે અમે સુરત ગયા. તે જ દિવસે મહારાજશ્રીવ્રજરત્નજીને વિનતિ કરી કે આપશ્રી અમને આપશ્રીને ત્યાં સેવામાં બિરાજતા હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવવા કૃપા કરો. મહારાજશ્રીએ કૃપા કરી અમારી વિનતિ લક્ષમાં લઈ બીજે જ દિવસે-આશ્વિન શુક્લ પૂર્ણિમા-રાસોત્સવને દિવસે-પ્રાતઃકાલે ગ્વાલ અને રાજભોગના અનવસરમાં ઉક્ત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવ્યું. હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરતાં અમને બહુ જ આનન્દ તથા સંતોષ થયો. અમને માલૂમ પડ્યું કે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલા શ્રીટિપ્પણીજીના મૂલ પુસ્તકજી ત્યાં બિરાજે છે. અને આજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાંડુલિખન તરીકે કરે છે. આ ઉપરથી મહારાજશ્રીને વિનતિ પુનઃ કરી કે મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકને આ મૂલ સાથે સરખાવવા દેવાની કૃપા કરો. આપશ્રીએ અમારી આ વિનતિ પણ સ્વીકારી. દીપોત્સવના અન્નકૂટાદિ ઉત્સવ પ્રસંગોમાં આ કાર્ય શાન્તિથી નહિ થાય એમ હોવાથી આપશ્રીએ અમને આ કાર્ય નાતાલની રજામાં કરી લેવાની અનુજ્ઞા આપી. તા. ૨૧ મી ડીસેમ્બરને મંગલવારે અમે સુરત પાછા ગયા. તે જ દિવસે સાયંકાલે મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થ ગયા. ઉક્ત કાર્ય કઇ રીતે કરવુ તેનો આપશ્રીએ સુનિપુણતાથી અને સરલતાથી પ્રબંધ કર્યો. બુધવારે પ્રાતઃકાલે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પ-

ણીજી સાથે સરખાવવાનું કાર્ય આરંભ્યું. આ કાર્ય કરતાં અમારા આનન્દનો પાર ન રહ્યો. બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ અને રવિ એમ પાંચ દિવસ પ્રાતઃકાલે ૯ થી ૧૨ અને બપોરના ૨ થી ૬ આ કાર્ય મહારાજશ્રીની કૃપાથી અમે નિર્વિઘ્ન શાન્તિથી તથા અત્યન્ત ઉલ્લાસથી કર્યું; અને જન્મપ્રકરણથી આરંભીને છેક ભ્રમરગીતના શ્રીટિપ્પણીજી પર્યન્તનો સમગ્ર ગ્રન્થ મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના પુસ્તક સાથે સંવાદી લીધો. ૧૨૮ પૃષ્ઠ તો શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રિત હતા, તેથી તેટલા પૃષ્ઠ મૂલ સાથે શોધીને શોધપત્ર પણ તૈયાર કર્યું, અને અવશિષ્ટ ભાગ તો મૂલને જ અનુસરીને મુદ્રિત કર્યાં છે. આથી આ મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અત્યન્ત પ્રામાણિક હોવાનો સંભવ છે. ૧૨૮ મુદ્રિત પૃષ્ઠોમાં અશુદ્ધ પાઠ માત્ર એક બે સ્થલે જ દૃષ્ટિગોચર થયા. હવે જો કોઈ દોષ મુદ્રિત પુસ્તકમાં હોય તો તે નેત્રદોષ અથવા મુદ્રણયંત્રદોષ વિના અન્ય હોવાનો સંભવ નથી. શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રત્યેક વાચકને અમારી વિનતિ છે કે વાચવાનો આરંભ કરતા પહેલાં અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના આધારે મુદ્રિત પુસ્તકનાં ૧૨૮ પૃષ્ઠ શોધી લેવા.

ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પણીજીના દર્શનાદિ કરતાં કેટલાક વિચારો જે અમને સ્ફુરેલા તે પણ અત્ર વૈષ્ણવોને નિવેદન કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ એવી રીતે લખેલી હતી, અને તેમાં એટલા બધા તો શોધપત્રો ભિન્ન પ્રમાણના પત્રો ઉપર અને સાહિથી લખેલા હતા કે હાલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકોમાં જે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે તે તે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ ઉપરથી શોધિત અને કવચિત્ વર્ધિત રૂપનું લાગે છે. અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકસ્થ પાઠો અત્ર મુદ્રિત પાઠો સાથે સરખાવતા આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે. આ જ શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિના મૂલ આધારરૂપ આ પાંડુલિખન છે, અને તેજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી નિજવિરચિત રાસપંચાધ્યાયીપ્રકાશમાં કરેછે.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ પ્રથમથી જ ગ્રન્થરૂપે કલ્પાઇ હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીમત્પ્રભુચરણે સેવાનવસરમાં શ્રીસુબોધિનીજી ઉપર કવચિત્ કવચિત્ ટિપ્પણ યોજેલું, પરન્તુ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી આપશ્રીને અધિક અધિક લખવાની સ્ફૂર્તિ થઈ, અને તેથી પ્રથમ જે શ્રીટિપ્પણરૂપે હતું તે અન્તે ઇતિશ્રીમાં વિવૃતિપ્રકાશરૂપ થયું. તથાપિ મૂલ પ્રસિદ્ધિ જે શ્રીટિપ્પણીજીથી થઈ હતી તે જ સંપ્રદાયમાં ચિરસ્થાયી થઈ. જેમ બાલકનું અન્ય ગૌરવયુક્ત નામ હોવા છતાં સ્નેહીઓ બાબુ, બચુ નામથી સ્નેહથી વ્યવહારે છે તેમ શ્રીસુબોધિનીજીના વાચકોએ આ ગ્રન્થને તેના વિવૃત્તિપ્રકાશ એ બૃહત્ નામથી ન વ્યવહાર્યું, પરન્તુ શ્રીટિપ્પણીજી એવા મૂલાશયસૂચક નામથી પૂર્ણ ભાવથી વ્યવહાર્યું. મૂલ આ ગ્રન્થ માત્ર પ્રકીર્ણ ટિપ્પણરૂપ હતો તે વાત પણ આ મૂલ પુસ્તકમાં પાછળથી ઉપરનીચે ટિપ્પણરૂપે લખેલા મંગલાચરણના શ્લોકોથી તથા અન્તમાં ઇતિશ્રીના અભાવથી પણ સૂચવાય છે.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર જ્યાં ભગવત્ શબ્દનો પ્રયોગ આવતો ત્યાં ભગવત્‌ને સ્થાને ભવત્‌શબ્દ જોવામાં આવ્યો. સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રભુને 'આપ' એમ સામાન્ય વ્યવહાર છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણને પ્રભુસાંનિધ્ય અને પ્રભુતન્મયતા એટલી બધી પ્રકટ છે અને પ્રભુના સંયોગરસમાં એટલા બધા આપશ્રી મગ્ન છે કે અનવધાનતાથી ભગવત્‌શબ્દને સ્થલે પ્રાયઃ સર્વત્ર ભવત્‌શબ્દનો પ્રયોગ આપશ્રીથી થઈ ગયો છે. શ્રીટિપ્પણીજીના શોધિત લિખનમાં લેખકે ભગવત્‌શબ્દ યોજ્યો હોય એમ લાગે છે.

---

૧. જુઓ અધ્યાય ૨૫ ને અન્તે 'नतु आचार्यैः कुत एव व्याख्यानम्'ને બદલે 'नन्वेवं व्याकृतौ को हेतुः'

શ્રીમત્પ્રભુચરણના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં કેટલીક વિલક્ષણતા પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ. આપશ્રીને
સામાન્યરીતે બહુ લખવાની ટેવ ન હોવી જોઇએ, અને એ જ કારણથી અક્ષર ઠરેલા નથી.
અક્ષર સર્વ સમાન નથી, પણ નાના મોટા એક પંક્તિમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રીગ્રન્થકૃતઃ ।

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર
શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રણેતા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજીના દ્વિતીય કુમાર
છે. એઓશ્રી સંપ્રદાયમાં શ્રીગુસાંઈજી, શ્રીમત્પ્રભુચરણ ઇત્યાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્વિઠ્ઠ-
લેશ્વરનું પ્રાકટ્ય સંવત્ ૧૫૭૨ ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમીને વાર શુક્રને દિવસે થયું હતું. જે
સમયે શ્રીમદાચાર્યચરણ નિત્ય લીલામાં પધાર્યા તે સમયે આપશ્રીનું વય માત્ર પંદરેક વર્ષનું
હતું, પરન્તુ શ્રીમદાચાર્યજીના અંતરંગ સેવકોમાં શ્રીમદ્દામોદરદાસ શ્રીપદ્મનાભદાસાદિ ભૂતલ
ઉપર વિરાજતા હતા. તેઓને શ્રીમત્પ્રભુચરણ ક્વચિત્ સંશય થતાં પૂછતા એમ કેટલીક સાં-
પ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીમદાચાર્યજીની પછી સંપ્રદાયનો બહુ સારો
પ્રસાર કર્યો. સાંપ્રદાયિક અનેક મર્યાદાઓ બાંધી જે હજુ સુધી અવિચ્છિન્ન સચવાઈ રહી છે.
અનેક રાજાઓ પણ એઓશ્રીના સેવક થયા. એઓશ્રીનું નામ 'अनेकक्षितिपश्रेणिमूर्धासक्तप-
दाम्बुज' એ જ આશયને સ્પષ્ટ કરે છે. સમ્રાટ અકબરના દરબારના રાજા ટોડરમલ, રાજા
વીરવર (બીરબલ), રાય પુરુષોત્તમાદિ એઓશ્રીના કૃપાપાત્ર વૈષ્ણવ હતા. સ્વપિતૃચરણે
પ્રકટ કરેલા બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગનું સરસ મંડન આપશ્રીએ વિદ્વન્મંડન નામક સ્વતંત્ર
ગ્રન્થમાં કર્યું છે. વ્યાસસૂત્રના અન્તિમ સાર્ધ અધ્યાયનું ભાષ્ય પણ આપશ્રીએ નિજપિતૃચરણના
અન્તિમ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોજ્યું છે. ભગવલ્લીલાનું ગાનકીર્તન કરવાને અને નિજ ગીતસંગીતસા-
ગરત્વને શ્રીમદ્રસેશ પ્રભુમાં વિનિયોગદ્વારા સમર્પણ કરીને સફલ કરવાને આપશ્રીએ શૃંગારરસ-
મંડનાદિનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે. અને શ્રીગોવિન્દના વિહારરૂપ શ્રીસુબોધિનીજીનું ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટિથી
દિગ્દર્શન કરાવવાને આપશ્રીએ આ શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યાં છે. આપશ્રીનું વિશેષ ચરિત્ર સાં-
પ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. આપશ્રી સંવત્ ૧૬૪૨ ના પૌષ કૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે નિત્ય
ભગવલ્લીલામાં પધાર્યા. આપશ્રીનું સેવ્ય સ્વરૂપ શ્રીનવનીતપ્રિયજી હાલમાં શ્રીનાથદ્વારમાં વિરાજે
છે. આપશ્રીની વિજ્ઞપ્તિઓ ખાસ કરીને ભગવદ્વિરહક્લેશાનંદનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ છે.

ગ્રન્થપરિચયઃ ।

'श्रीविठ्ठलैः
શ્રીટિપ્પણીજીનું મંગલાચરણ વાંચતાં એક બે વસ્તુ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.
क्रियते' અને 'चिरविचारहृद्गततदीयतात्पर्यम्' શબ્દોથી આપશ્રીની પ્રૌઢ અવસ્થામાં આ ગ્રન્થ
યોજાયલો છે એમ દિસે છે. તેમજ 'स्वे यदुणं शयनमामकं हृदयाम्बुजम्' એ શબ્દોથી
આપશ્રીના સૌભાગ્યમદનું અને પ્રવિવેકચિત્તતાનું દર્શન થાય છે. આચાર્યશ્રી શ્રીસુબોધિનીજીમાં
જે નિગૂઢ આશાઓ કરી ગયા છે તે આશાઓના તદ્ધૃદયગત અન્તિમ તાત્પર્યના દૃષ્ટિબિન્દુથી
શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યા છે. આચાર્યશ્રીના નિતાન્ત ગોપ્ય હૃદયતાત્પર્યના કાંઇક
અવગાહનની અપૂર્વ અને અનુપમ કૂંચી શ્રીટિપ્પણીજી છે. આપશ્રીની માફક ભગવચ્ચરણાર-
વિન્દના કુંકુમરાગથી અનારક્ત હૃદયને જે સમયે શ્રીમત્પ્રભુચરણ 'ખદ્યોત, ગાવઃ' ઇત્યાદિ
શબ્દોનું તાત્પર્ય શ્રીસ્વામિનીજીઓમાં ઘટાવે તે સમયે કાંઇક અતિશયતાનો ભાસ થાય, તો
પણ જ્યાં આપશ્રીનું દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં આવે કે તરત જ આ ભાસતી અતિશયતા પણ પરમ
હૃદયંગમ લાગે છે. કોઈ કોઈ સ્થલે આચાર્યશ્રીની સાંકેતિક વાણીમાં સ્થિત પરમ નિગૂઢ
માધુર્ય આપશ્રી અત્યન્ત ઔચિત્યાનુસાર પરમ ઓજસ્યુક્ત અલ્પ શબ્દોમાં દર્શાવી

દે છે. જેમ બ્રહ્મસૂત્રોનું અન્ય ટીકાકારકૃત ધર્મપર વ્યાખ્યાન અસમત નહિ હોવા છતાં પણ આપશ્રી તો સર્વસૂત્રોનું તાત્પર્ય ધર્મિમાં જ યોજે છે, કારણકે આચાર્યશ્રીને તે જ અભીષ્ટ છે, અને વ્યાસને પણ તે જ હોવુ જોઇએ, તેમ શ્રીસુબોધિનીજીમાં પણ ધર્મપર વ્યાખ્યાન નહિ કરતા, ધર્મિપર સર્વત્ર યોજે છે. આચાર્યશ્રી રાસલીલૈકતાત્પર્ય છે, અને તે રાસસ્રી-ભાવપૂરિતવિગ્રહ છે, તેથી આપશ્રી શ્રીટિપ્પણીજીદ્વારા શ્રીસુબોધિનીજીનું તાત્પર્ય એવી રીતે ઘટાવે છે કે જ્યાં એઓશ્રીનું તાત્પર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય કે તત્ક્ષણ જ રાસસ્રીનો પરમ નિગૂઢ ભાવ એ જ પરમ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે એમ સ્ફુરે, અને તત્સ્ફૂર્તિ થતાં રસેશ પ્રભુના રાસોત્સવની પરમફલતાનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રચુર હૃદયંગમ મનોરથો તદ્ભાવથી આરક્ત હૃદયમાં સ્ફુરે, અને ક્વચિત્ કરુણામય પ્રભુના કૃપાતિશયથી હીનાધિકારીને પણ પરમફલની સિદ્ધિ થઈ જાય. વસ્તુતઃ શ્રીસુબોધિનીજીનું યથાસ્થિત તાત્પર્ય શ્રીટિપ્પણીના દર્શન વિના સ્ફુરવું દુર્લભ છે, અને તેથી જે શ્રીસુબોધિનીજીના દર્શનાદિ કરનારાઓ શ્રીટિપ્પણીજીરૂપ ઉપનેત્ર ધારણ કરીને તદ્દર્શનાદિ કરશે તો અમને તો સંશય નથી કે તેમનું હૃદયકમલ પણ ભગવચ્ચરણારવિન્દના પરાગરાગથી સદૈવ અરુણ થયા વિના રહે.

मुद्रणसंबन्धी।

વાચકોને શ્રીટિપ્પણીજીના સ્વરૂપનું યથાસ્થિત પરમ સુન્દર દર્શન થાય તેને માટે યાવચ્છક્ય પરિશ્રમ અમે લીધો છે. શ્રીટિપ્પણીજી સ્વરૂપથી જ શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રકીર્ણ શ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. તેથી અમે આજુમાં પ્રત્યેક ટિપ્પણના અધ્યાય તથા શ્લોકની સંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને પ્રત્યેક ભિન્ન વ્યાખ્યાનને માટે નૂતન વિભાગ કર્યો છે. શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રતીકો મોટા ટાઇપમાં છાપ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોક જેના ઉપર ટિપ્પણ છે તે તથા અધ્યાયારંભ પણ મોટા ટાઇપમાં છાપ્યા છે. પ્રકરણના તથા અધ્યાયના આરંભ અન્ત નિર્દેશ્યા છે. મુદ્રણસમયમાં જેટલા સ્વતંત્ર લેખ પ્રાપ્ત થયા તેટલા સર્વ શ્રીટિપ્પણીજીમાં તે તે સ્થલે બ્રેકેટ ( ) કરી છાપ્યા છે. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ક્વચિત્ વિદ્યમાન ટિપ્પણ પણ ઉપયોગી જણાયું ત્યાં ટિપ્પણરુપે છાપ્યું છે. પાઠપાઠાન્તરો યોજવામાં યાવચ્છક્ય પ્રભુદત્ત વિવેક કર્યો છે. અર્થાત્ શ્રીટિપ્પણીજીનુ સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપદર્શન થઈ શકે તેને માટે યાવચ્છક્ય અમે પ્રભુકૃપાથી કર્યું છે.

સ્વતંત્ર લેખો।

શ્રીટિપ્પણીજીના અન્તે શ્રીગુસાંઇજી, શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીહરિરાયજી વગેરે મહાનુભાવોના યાવત્પ્રાપ્ય શ્રીભાગવતના શ્લોકોના સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનો તથા શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રકીર્ણ ટિપ્પણો પરિશિષ્ટમા છાપવાનો અમારો મનોરથ હતો. પરન્તુ આ સમય એ મનોરથ અમારો સફલ નથી થતો તેથી અમને કાંઇક ખેદ થાય છે. પરિશિષ્ટમાં છાપવાને માટે જેમ જેમ અમે સ્વતંત્ર લેખો તથા ટિપ્પણોનો શોધ કરતા ગયા તેમ તેમ તે સગ્રહ વૃદ્ધિ પામતો ગયો, અને હાલ અમારી પાસે તે સગ્રહ એટલો તો મહાન્ થઇ ગયો છે કે જો તેનું અમે મુદ્રણ કરવા જઇએ તો એક બીજા શ્રીમતી ટિપ્પણીજી જ થઈ જાય. કદાચિત્ તેથી પણ પરિશિષ્ટ મોટું થઈ જવાનો સમ્ભવ લાગ્યો. આ કાર્ય પૂર્ણ કરતાં પ્રેસની હાડમારીમાં કદાચિત્ બે વર્ષ શ્રીટિપ્પણીજીની પ્રસિદ્ધિમાં વિશેષ થવાનો સંભવ લાગ્યો તેમ જ તે કાર્યને સાંગોપાંગ પૂર્ણ કરવાને દ્રવ્યાદિસામગ્રીની પણ વિશેષ અપેક્ષા પડવા લાગી આથી એ સર્વ સંગૃહીત સ્વતંત્ર લેખો સ્વતંત્રગ્રન્થરૂપે યથાવકાશ મુદ્રિત કરવાનો નિર્ણય અમારે અનિચ્છાથી કરવો પડ્યો છે. આ નિર્ણયથી શ્રીટિપ્પણીજીના શીઘ્ર દર્શનની અભિલાષાવાલા ભગવદીયોને ક્વચિત્ આનન્દ

પણ થશે. સ્વતંત્ર લેખોનો આવો સુન્દર મહાન્ સંગ્રહ પ્રભુકૃપાથી અમને પ્રાપ્ત થયો તેથી અમને પણ આ વિલંબમાં પ્રભુની ઇચ્છા કારણભૂત લાગે છે. કદાચિત્ અન્ય લેખોનો પણ સમાવેશ હજુ પણ આ સંગ્રહમાં થવાનો હશે. પરન્તુ સંપૂર્ણ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થયે તેનું પણ મુદ્રણ અમને અતીવ ઉપયોગી જણાય છે. પ્રભુ તે કાર્ય કરવાનું પણ અપેક્ષિત સામર્થ્ય અમને દાન કરો એટલું જ તત્પ્રતિ પ્રાર્થ્ય છે.

ચિત્ર ।

શ્રીટિપ્પણીજીના આરંભમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણનું લક્ષ્મીઆર્ટસમાં તૈયાર કરાવેલું રંગિત ચિત્ર ધર્યું છે, તે રા. હરખલાલ હરિદાસ ભગતે આપ્યું છે. તેથી તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

શ્રીવ્રજરત્નજીનું ઉપકારસંસ્મરણ ।

શ્રીટિપ્પણીના મુદ્રણદ્વારા પ્રકાશ કરવામાં શ્રીમદ્વ્રજરત્નજીનો આદિથી અન્તપર્યન્ત પરમ ઉપકાર થયો છે. શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણાર્થ અપેક્ષિત દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં, શોધન માટે નિજ મંદિરના સંગ્રહમાંથી અપેક્ષિત પુસ્તકો આપવામાં, શ્રીકંકરપલીના શ્રીદ્વારકાધીશજીના મંદિરના પુસ્તકસંગ્રહના દ્વાર પરમ પરિશ્રમ લઇને અમને ઉઘડાવી આપવામાં, અને નિજમંદિરમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની નિકટ સેવામાં વિરાજતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરના નિજશ્રીહસ્તાક્ષરથી લિખિત મૂલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તક સાથે મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકને વિના પ્રતિબંધે અને વિના સંકોચે પરમ ઉદારતાથી અને સરલતાથી સરખાવવા અને શોધવા દેવામાં, ઉક્ત મહારાજશ્રીની સાંપ્રદાયિક ઉજ્જ્વલ ઉન્નતિ કરવાની પરમ અભિરુચિ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારે અપૂર્વ અને અનુપમ ઔદાર્ય દર્શાવીને મહારાજશ્રીએ નિખિલ સંપ્રદાયને આપશ્રીનો પરમ ઋણી બનાવ્યો છે. મહારાજશ્રીનો અમારા ઉપર જે પરમ અનુગ્રહ થયો છે તેનું કથન અસ્મત્પ્રોક્ત પ્રાકૃત શબ્દોથી થઈ શકે એમ નથી. મહાનુભાવો નિજ અનુભવથી યથાર્થ સમજી શકે છે. તેમને અસ્મત્કથનની અપેક્ષા નથી. શ્રીમદ્બાલકૃષ્ણપ્રભુ મહારાજશ્રીના સકલ સાંપ્રદાયિક ઉન્નતિપ્રસારના મનોરથો સફલ કરો એટલું પ્રાર્થી વિરમીશું.

ગ્રન્થનિવેદન ।

શ્રીસુબોધિનીજીના વરેણ્ય આશયો સ્ફુરાવવામા આ પુસ્તક કોઈ પણ મહાનુભાવ ભગવદીયને સહાયક થશે જ એ વિચારથી અમારા પરિશ્રમની કૃતકૃત્યતા માનીએ છીએ. અન્તમાં આ પરમ પ્રેમથી અને અભિરુચિથી સિદ્ધ થયલો ગ્રન્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણકમલમાં સમર્પણ કરીએ છીએ.

વસન્ત પંચમી, ૧૯૭૭. મુંબઈ.

મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા.
ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકલીયા.

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः



श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविट्ठलनाथजी

प्रकाशक—शा. हरखलाल हरिदास भगत

Lakshmi Art, Bombay, No 8

ापनाय तद्रूपं
ते वाक्यात्
भोः शेषभावं
नः क्षीराब्धौ
ऽत्यन्तागाधो
क्ष्मीसहस्रैस्त-
ांशकलानि-
त्रैका लक्ष्मी-
पाधिकरणक-
ा प्रकटो यो
कूजनादिः ।
ेन नायिका-
ा पुरि शयनं
. तथा सति
स्थायिभावा-
त्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुत्पाद्य अद्भुततादृशं कञ्चन प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविरभूदिति । तेन मूले शयनपदोक्त्या. नारायणे

१. निधिल्लेन इति पाठः । २. सेव्यमानमिति । ३. तेनेति नास्ति क्वचित् ।

तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्येत्यर्थः । अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति **चतुर्भिरिति** । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्चरूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा यो विराजत इति सम्बन्धः । **पूर्वोत्तरेति** । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः, पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः, उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम्, स्थितानामभिवृद्धिः पोषणमिति प्रकारकः कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति, अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्तिमनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात्, निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत्, सा चायुक्ता, अनेवंकथने कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः । **आद्यन्तयोरिति** । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणाभावाल्लक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । **मुक्तावपीति** । स्कन्धान्तरे तन्निरूपणादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन भागवतेऽप्रवेशः । अथ ग्रहिलतया प्रवेशो वाच्यस्तदा दशविधलीलाभ्यो भिन्नत्वेन भागवतमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः **लीलाधिक्यमिति** । नवलक्षणज्ञानं ह्याश्रयज्ञाने कारणम् । तथा सति तयोस्तथात्वहानिश्चेत्याहुः **कार्येत्यादि** । 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं, नवानामिह लक्षण'मित्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तत्त्यागश्च भवेदित्याहुः **प्रक्रान्तेति** । **ब्रह्मेति** । तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया भूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति भावः । **अन्यसंश्रय इति** । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगार्त्यभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः । **प्रद्युम्न इति** । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । हेतोर्द्वैविध्ये तात्पर्यमाहुः **गुणा इति** । सत्त्वादय इत्यर्थः । **तद्गतम्** । भक्तगतमित्यर्थः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः **गुणदोषग इति** । षड्गुणाः लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः **समत इति** । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः । समत इति भावप्रधानः ।

१०-१-२. **अग्रिमप्रयोजनार्थमिति** । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ।

* **श्रवणानन्दत्वेनेति** गानतात्पर्यम्। **अनिवार्या** इति। भगवद्विषयकत्वेन निवा-
१०-१-४. रयितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः । **तथापि श्रवणस्येति** । आद्या प्रवृ-
त्तिर्विषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं
विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम्। **अनिवर्त्यदोषेण चेति** । सहजासुरत्वे-
नेत्यर्थः। **वैराग्यजनकस्येति**। गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः। दैत्यानां मुक्तिस्वरूपमाहुः
अपुनरावृत्तीति ।

पुण्यद्वारमात्रतामिति । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु
केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेऽपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वं, न तु
१०-१-५. पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डोः, बीजिनो धर्मे-
न्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति ।
स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति । भगवदिङ्गितकरणं तद् देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद् दैत्य-
व्रतम् । तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः संपादितमिति तेषां कौरवाणां
तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति भावः । सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुः
बहिःस्थितमपीति । सैन्यस्था हीतस्ततः स्वसेनाबहिःस्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् ।
समुद्रस्थास्तु स्वच्छन्दमध्यस्थमपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैमुतिकन्यायसूच-
नाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम् । **चेत-
नेति** । जलात्मकः समुद्रः स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्स्थाश्चेतनाः । इह
समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । प्लवत्वोक्तितात्पर्यमाहुः
भगवत इत्यादिना। प्लवो हि समुद्रात् स्वल्पतरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । स्वाश्रयणमात्रेण
तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमशेषं रक्षितुं
नोद्यतः । तदा बृहद्रूपः स्यात् । किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोऽल्परूपत्वमद्युक्ष्य-
मानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् । 'पितामहा मे' इति श्लोकविवरणे **तथापि सम्यगित्यादि** ।
उक्तसागरं वत्सपदमकुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्ये प्रभोः प्लवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च
निरर्था । वत्सपदे मज्जनासंभवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसंभवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र
संभवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **तथापीति** । वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतर-
णोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः **सम्यगित्यादि** । तत्रापि हेतुः
स्वदृष्ट्येति । स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे
मज्जनसंभावना न स्यादित्याहुः **भगवद्भाव इति** । भक्षाभक्षदर्शन उत्तरावच्छरणगमनमेव
स्याद्, न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रभुणा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्यस्याप्रयो-
जकत्वाद् नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन
हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रभुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्या-
ज्ञानाच्च भक्तत्वमेव तेषु पिपीलिकात्वम् ।

द्रौण्यस्त्रेत्यस्य विवरणे **अर्जुनस्येत्यादि**। सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद्
१०-१-६. गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः **अर्जुनस्येत्यादिना**। स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्त-बीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसामर्थ्येन अदग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः। **योगविभागादिति**। 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'ति सूत्रप्राप्तात्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुबि'ति सूत्रेण भवति, इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽञो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्संभव-प्रकारमाहुः **योगविभागादिति**। जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुबित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति जनपदावाचित्वेऽपि तत्प्रत्ययलोपात्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः। **अन्यथा प्रतीतैरिति**। पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः। **धर्मरक्षार्थ** इति। वेद-मन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम्। तत्कार्यस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेद-मार्गरक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा। एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभौ सूचितम्। **मोक्ष** इति। वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते। तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्ष-प्रतिबन्धः स्यान्मर्यादामार्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः। **तत्त्वसहितमिति**। 'तेजस्तत्त्वं सुदर्शन'मिति वाक्यादिति भावः। इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्ष-कम्। तानि तु द्वादशस्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः। अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो 'नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्याय-न्त्याचार्यास्तानि रूपाण्यवदत्। तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधूक्तं **उपकार** इति। रक्षार्थं चक्रोक्तावग्रिमोक्त्या विरोधः स्यान्न तूक्तरीत्याहुरत **एवेति**। काल-निग्रहार्थं वेति। चक्रं मारकत्वेन कालरूपम्। तद् धृत्वा तिष्ठतीति तत्र स्वकार्यकरणक्षमं भवतीति तथा। चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः **अत एवेति**। दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पा-दनेन जीवितसम्पादनमनुभावः। तादृशो भगवान् पूर्णे गर्भे प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः, अन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य एव स्यात्। तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्यावृत्य मत्परितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधी-नत्वं सम्पन्नमितीदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः।

वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि। वारद्वयं वीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थः। यदुवंशे वंशसंबन्धि-
१०-१-७. कार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिममल्लकंसमागधादिवधरूपाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति 'तत्रांशेनावतीर्णस्ये'त्यनेनावताररूपं निरूपितम्। 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वयमुक्तफल-दाने वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम्। अखिलदेहभाजामितिपदादेत-

१. आविर्भावेति पाठः। २. पुरुषकालरूपात्मकम्।

दवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति तत्प्रश्न इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छँस्तत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान् तेनास्यैवावतारस्य मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः इदमेवेत्यादिना । आत्मत्वेन मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते **निमित्तवशादिति** । देहमात्रत्वोक्तितात्पर्योक्तिरियम् । 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'विति तत्त्वसूत्रात् । 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशाद्वधेत्यर्थः । **भगवद्ध्यानरूपाणीति** । आन्तरत्वादिति भावः । **अतः कथमपीति** । उतेति पदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वयेनाप्यमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्क्रीडोपयोगित्वेन विभूतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथात्वं स्पष्टम् ।

क्व वासमित्यत्र । अथवेत्यादि । अधुनापि, 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं, श्रूयतां मे

१०-१-९. पित'रित्यादिवचनानामश्रवणाद्वसुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं सम्भाव्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ।

देहं मानुषमित्यत्र । तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्त-

१०-१-११. मित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टस्तिष्ठतीति तथा । वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभवादपि तथा । एतज्ज्ञापनायैवाद्यश्चरण उक्तः । अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न वदेत् । एवं सति, 'वृष्णिभिः सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति सम्बन्धो ज्ञेयः । अत एवाग्रे प्रभुर्वक्ष्यति, 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र हेतुभूतं विशेषणं मत्संश्रयस्येति ।

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः **ये भक्ता इति** । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः । ननु

१०-१-१७. ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहुः **येषामिति** । किञ्च, एतेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोऽपि न विषयत्वमित्याहुः **संसारेति** । अत्र ससाधनेष्वित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां वाच्य इत्याह **अत इति** । तथाच यद्वेव वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च । भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु दुःखरूप इतीतोऽपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः **दुःखेति** । प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति **एवमिति** । एवं निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तश्रेयभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं युक्तम् । अत एव, 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थं कथं

पश्येमहि स्त्रियः' इतिपृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **द्वयं** वेति । उभयोर्निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्याभावात्तथेत्यर्थः । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतुमाहुः **साङ्गस्येति** । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहुः **तत्त** इति । यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुकथैवेयमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः । अङ्गमाहुः **अवतार** इति । येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथाचानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः । यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः **संसारे**ति । स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचित् द्वेषादिनेति परं विशेषः । एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो लीलानुपयोगिसंसारवतां संसृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद् दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः **दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत** इति । एवमनुक्तौ दुःखरूपेत्याद्यनर्थकं स्यात्, केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । नन्वाधिदैविकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्तदुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सर्वमुक्त्यर्थ**मिति । हर्याविर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः । तदनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां कंस एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्मातृदास्यं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमानत्वम् । एवमविरोधः पूर्वापरयोः । कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इत्यत्रापि अत्रपदस्य दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति भावः । **अतस्तेऽप्यन्त** इति । भीष्मादय इत्यर्थः । **तद्धर्मा** इति । नृपधर्मा इत्यर्थः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे। तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः ।
१०-१-२४. अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थितिरनुशयनं भवति । तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया एव लीलास्कन्धार्थः स्यादित्यत आह **अत** इति । यतः शयानस्यावेशोऽतो हेतोर्विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते, नात्मनः पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मन' इति मूलवाक्यादिति भावः । तेन नोक्तदूषणमिति भावः । तर्हि बलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह **एकवदिति** । पूर्वोक्तवासुदेवस्यांशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते । तेन तत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः । अतस्तच्चरित्रमपि मूलरूपचरित्रमेवेति भावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत

आह कृष्ण इति । यथांशत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेपीत्यर्थः । अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां, पुरुषोत्तमस्य व्रजे तथात्रापीत्याह देवक्या-मिति ।

१०-१-२७. शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र । ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यम् । तत्तु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भव-तीति देशकालावस्थादिभिः सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सर्वोत्कर्षे त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्थानमिति । यथा वसुदेवजन्मसमय आनका दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत उत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म भवति । तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षे भगवता सम्पादिते सति यत् दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेति ज्ञापनाय तद्वर्णनमित्यर्थः । सुष्ठु अल्पकमतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमिति यावत् । तादृशे निमित्ते सतीत्यर्थः । भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् । देशतः कालत इत्यादि । सर्वैव सुखदा इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भव-तीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि, देशत इत्यादिना । अथवा, सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचिदिति वाक्यादत्र प्रथमातस्त-सिलिति ज्ञेयम् ।

१०-१-२९. तस्यां तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे । सर्वानित्याद्याचकर्षेत्यन्तम् । पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृत-वान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ।

१०-१-३४. पथि प्रग्रहिणमित्यत्र । अनेनाधिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भाव-हेतुर्भक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रति-बन्धकथनेन भक्तिमार्गेऽपि तथात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्य-स्मिन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

१०-१-३५. खड्गपाणिः कचेऽग्रहीदित्यत्र । कचेषु किञ्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्म-त्वेपि कचानां कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता, न द्वितीयेत्यर्थः ।

---

१. यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं पुरुषोत्तमस्य, तथा व्रजे बलभद्रेपि वासुदेवावेशेन सह प्राक-ट्यमित्यर्थः । २ व्यूहरूपेणेत्यर्थ. ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र। अनेन पञ्चवार्षिक इत्यादि। अत्रायं भावः। अग्रे
१०-१-५९. निगडनिग्रहानन्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तर-
ममारणे तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथा कथनादेतदनुपदमेव तत्कथन-
मिति ज्ञायते। तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति। अत एव, जातं जातमिति न कालभेद-
ज्ञापकमित्यग्रे वक्ष्यते। भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः।

इति प्रथमाध्यायः।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ कृष्णोद्यम इत्यादि। भगवदुद्यमे हेतुमाहुः **महत्त्वेति**।
१०-२-०. हेतोरिति शेषः। अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भकर्पणमाज्ञप्तवान्।
न ह्येवमन्यत्रेति भावः। अथवान्येभ्योऽवतारेभ्योऽत्र महत्त्वज्ञापनाय माया-
ज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः। अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञा-
पनाय सविशेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः। असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि
विशेषणम्। तदत्र मायाज्ञापनमेकम्। न हि ब्रह्मादिव्यामोहिकां तामन्य आज्ञप्तुमर्हति,
स्वाधीना या भवति। वसुदेवदुरासदत्वादिकं, देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेप्यासुरभावत्याजनं
कंसस्य, ब्रह्मादिस्तुतिश्च।

हतेष्वित्यस्याभासे। **देवक्या बन्धनावधीति**। अत्रेदमाकूतम्। सप्तमे गर्भे
१०-२-४. जाते नन्दाद्या ये व्रज इत्यादि नारदेनोक्तम्। तदा षड्पुत्रहतिर्मातृबन्धनं
च जातम्। तदत्र, हतेष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो
बभूवेत्यर्थेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः। पूर्वं शोकवर्धनो नासीत्। हतेषु तेषु अयमपि
तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा बभूव। तथाचेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वा-
वधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः। अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'षड्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भ'
इति। असुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव। तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्न-
मित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः **स चार्धमित्यादिना**। पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि
तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, परस्परं तादृशी नामून्निरोधवशादिति सरस्वती-
दृष्टान्तेन वक्ष्यते। अस्यानन्दमयत्वेपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा।

गच्छ देवीत्यत्र। **स्थावरान्नगरादिति**। न गृणातीति नगरमतः स्थावर-
१०-२-६. तुल्यम्। अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा।

आविवेशेत्याभासः। अथाक्रोशानन्तरमित्यादि। ननु मूल एतदानन्तर्य-
१०-२-१५. वाचकपदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्मैवम्। भावानव-
बोधात्। तथाहि। इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भकर्षणाज्ञापनम्।
तत्तु, 'गां गता तत्तथाकरो'दित्येतावतैव निरूपितमभूत्। आक्रोशस्तु प्रकृतानुपयुक्तः।

एवं सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोककथनं यत्तद्भगवद्वाक्यस्थाथशब्दतात्पर्यकथनायेति
ज्ञायते । अन्यथा, 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं
देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादथशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मा-
दानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यै-
रपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा, गर्भे इतिश्लोकोक्ततत्तात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानू-
दितम् । अयमर्थो भगवतोऽत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत
एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि, भवतीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्त-
वाक्यानुरोधान्नन्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति, 'सुतं यशोदाशयने
निधाये'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं
न वक्तुं शक्यम्, आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवस्ये'तिवाक्यविरोधश्चेति उभयतः-
पाशारज्जुरितिचेत् । अत्र ब्रूमः । नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य सर्वतःपाणिपादा-
न्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव, 'बभूव प्राकृतः
शिशु'रित्यनेन उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेप्यग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो
मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोकद्विजसं-
माननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकानि उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एत-
देवोक्तम् **एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो** भवतीत्यनेन । अत्र श्रुता-
र्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित् । **रूपान्तरमि**ति । रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थः।
तच्च मानुषत्वम् । तथाच शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथा भानसाम्ये वाच्यत्वान्मायानिरूपणेन
तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ । **वृद्धिराकाशस्ये**वेत्यारभ्य, भवतीत्य-
न्तम् । यथा यथा भित्त्याद्यावरणापसारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा, तथा
: १०-२-१७. यावद्यावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत्तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं
प्रकटं भवतीति क्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्दे-
वक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता अंशेनेतोपसारण तावतांशेन यशोदागर्भे
मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा स्वलौकिकत्वेन पूर्वं
तल्लक्षणाभावे पश्चात् प्राकट्ये च उभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला
न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमिति भावः । साकारव्यापकब्रह्मणः स्तोकाकारमात्रावरणापसार-
णेपसारितस्यापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद्
यशोदागर्भदेशेपि तत्प्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चित् ।

---

१ विरहेण स्वबाललीलाभावनमित्यर्थः ।
२ टि०

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे। **अष्टविधं भवतीत्यादि**। अष्टविधत्वं चाग्रे स्पष्टीभविष्यति। यत् सत्यं तत् परमित्यादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञे-
१०-२-२५. यम्। यद्वा सर्वोत्कृष्टमित्यत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे। श्रुताविव स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्ति। **एवं सत्यत्वेत्यादिना**। लोके हि व्रतमुत्कृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्यस्त्वित्यादिना उच्यते। तथाच लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं सत्यं निरूपितं भवति। मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुः। **उभयोः परत्वादिति**। सत्यव्रतमित्यनेन सत्यं परमिति श्रुतिपदस्यार्थ उक्तो भवतीति भावः। तेन लोके सत्यं व्रतं चेति द्वैविध्यम्। अग्रे परं सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यपरमिति पदं व्याकुर्वन्ति। **अतः परमिति**। अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधं चेति द्वैविध्यम्। भगवतो व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैविध्यम्। त्रिसत्यमिति पदार्थे भूरादित्रयं कायादित्रयं चेति द्वैविध्यम्। एवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः कालरूपस्य। यदि सत्यरूपत्वं न स्यात्तदा लोके व्रतादिकं नियामकं च वैदिकं च द्वादशविधं भगवद्व्रतानि च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम्। व्रतं हि उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसाध्यम्। सत्यमपि तप्ततैलादिष्वप्यदाहोऽत्युत्कटपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुत्कटत्वेचिरेणेत्यादि। अन्यत् स्पष्टम्। लौकिकमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम्। भगवदीयं व्रतं नियामकं चेति च द्विविधम्। लोका भूर्भुवःस्वर्लक्षणाः। आत्मानः कायजीवपरमात्मानः। लोकाः फलरूपाः। इतरे त्वितराणि। इदं च द्विविधम्। एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेन। पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यम्। त्रयं च द्विविधम्। एवं चतुर्विधत्वम्। **इतरावितिं**। प्रमाणफललक्षणावर्थावित्यर्थः। **आद्यन्तयोरिति**। सत्यात्मकमित्यन्तिमेन पदेन फलम्। एतस्मादाद्येन, ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः। भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे। अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम्। सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम्। 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा। पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो मानम्। फलं विवृतावेव स्फुटं, **सत्य एवेत्यादिना**। प्रमाणादिचतूरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम्। पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा। अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधा।

विभर्षीत्यस्य विवृतौ। **चराचरशब्देनेत्यादि**। 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत
१०-२-२८. ओदन' इति श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, 'अत्ता चराचरग्रहणा'दिति सूत्रे विषयवाक्योक्तब्रह्मक्षत्रे चराचरशब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम्।

त्वत्पादपोतेनेत्यत्र। **भगवद्भावकेत्यादि**। अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम्। भगवतः
१०-२-२९. पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम्। तदा भगवतैव तरणसम्भवे तावन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम्। एतदेवोक्तम्, **भगवतीत्यादिना**। न च तेन पुरुषरूपेणापि तत्सम्भव इत्याह। **समाधिकल्पितस्यैवेति**।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र । सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्ध्या भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं
१०-२-३१. यत्तदेव विकर्मेति ज्ञेयम् । एतदुक्तं **विकर्मसहितमित्यनेन** ।
शरीरिणां श्रेय इत्यत्र । ते हि **शरीराभिमानिन** इत्यादि । वैदिकं कर्म
यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम् । ज्ञानमपि तत्राङ्गम् । 'य एवं वेदे'ति वाक्ये-
१०-२-३३. भ्यः । तथाच तदभावात्तथेति भावः । जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम् ।
सत्त्वं न चेदित्यत्र । **उभयोः साक्षात्कार** इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फल-
मध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं, 'स हैतावा-
१०-२-३४. ना'सेतिश्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमिति भावः । इत्यद-
व्यतिरिक्तमिति । न चेदित्यत्र यदित्यदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । **अज्ञानभिद्विज्ञानं**
मार्जनमापेति न व्याख्यानमिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्जे-
नमाप्नुयादिति भवेत् । स्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेश्चेति भावः ।

इति द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रकरणार्थसंदर्भे । **अधिकारिणि** काल इति । दक्षिणायनकृ-
ष्णपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेऽ-
१०-३-०. नुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **अधिकारिणीत्यादिना** । तथा'प्यधिकं त-
त्रानुप्रविष्टं, न तु तद्धानि'रिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । अत्र वदामः ।
नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते, किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीला-
कालो योऽत्र भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथ-
शब्दो भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद् भौतिकस्याधि-
ष्ठानत्वेऽपि यथा वरदेयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तद्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति
न वक्तुं शक्यम् । तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुकैस्तथो-
क्तम् । अन्यथा प्रकटे त्वदुक्तदूषणे सत्येवं न वदेत् । यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादि-
विशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति, तथापि यदेतादृशे तस्मिंस्तथा करणं तन्मर्यादामार्गात् पु-
ष्टिमार्गोऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः । अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्त-
सर्वगुणोपेतत्वव्यावृत्त्यर्थं तद्गमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेण इदमुक्तम् । असङ्कोचात् सर्वशब्देनै-
श्वर्यादय उच्यन्ते । तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति । तेन लीलाकालत्वमायाति ।
प्रादुर्भावस्थले नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति । वाचि उपनिषद्रूपायामित्यर्थः ।
'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो
१०-३-८. भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते
नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथने आपतति । स च, 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,'

'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्यः, इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरसत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा, तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थः।

तमद्भुतमित्यत्र। विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्थद्वितीयश्लोकस्थविशेषण-
१०-३-९. संख्ययोः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुः **दशलीलेत्यादिना**। आद्यस्थ-
तत्संख्याभिप्रायोऽयम्। द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम्। **द्विगुण** इति। मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम्। ब्रह्ममर्यादाया अप्युल्लङ्घनं, दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपामृतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं हेतुः। एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यम्। एवमग्रेपि ज्ञेयम्। भक्तानां दशप्राणादिरूपः। सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति तथा। लीलासम्बन्धिपदार्थानामनन्यप्रकाश्यत्वात् लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासात्मको लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोपि। ते 'नैकहायनस्त्रैमासिकः कुमार' इत्याद्युक्तिर्न विरुध्यते। लौकिकेन्द्रियाविषयत्वाल्लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तन्नियामकश्चेति द्वादशात्मा। आत्मपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते। कार्यं महत्तत्त्वम्। भूतान्येकविधानि। उभौ प्रकृतिपुरुषौ। त्रयो गुणाः। अन्यत् स्पष्टम्। एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम्। एवं तात्पर्यनिरूपणेपीदमेव मूलम्। अन्यथा प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति।

न तु लोकवेदसिद्धमिति। यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृग्रूपं प्रकटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तम्। तेन पूर्वेण न विरोधः।

चतुर्भुजमित्यस्याभासे। **चतुर्विधमपीति**। प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः। अत्रायं भावः। सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि। तत्र ज्ञानेन्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तम्। कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः। तेनैकैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते। एवं सति कर्मेन्द्रियाणि निरूपयन् यद्भगशब्दार्थरूपं ज्ञानं निरूपयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति। **चतुर्विधकार्यार्थमित्यादिना** चतुर्विधक्रियाशक्तिविवरणम्। व्यूहकार्याण्येव चतुर्विधानि तानि। तेषां नियतकार्यत्वात्। भगवद्भुजानां क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामेव भूतेषु क्रियावत्त्वात्तदाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन भूतत्वमुक्तम्। तेन लीलामध्यपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्वमेव, न प्राकृतत्वमिति भावः। जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा। तान्यप्युक्तरूपाणीति ज्ञेयम्। पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वम्। एतस्यैव विवरणं, **लौकिक** इत्यादि। युद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकसदृशम्। अन्यथेश्वरस्यैतच्चमूमारणे का यु-

एतदेव सङ्कटरूपमपि । तथैवेन्द्रवृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयम् । वेदोक्तमिति । कर्मब्रह्मविषयक-
मात्मपरमात्मविषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा ।
वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकम् । भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः । तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन
भक्तेष्वेव रागस्तद्द्वेषिषु तदभाव इति ज्ञाप्यते । अत एव मातुलादयोऽपि हताः । **मधु-
सूदन** इत्यादि । उक्तरीत्या मधुसूदनो गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् मा-
धवो भवति । एवं सति गदाचक्रयोरेकत्र अब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र माध-
वत्वमपि । शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन्नारायणो भवति । तेन शङ्खाब्जयोश्च-
क्रगदयोश्चैकत्र स्थितिमात्रसाधर्म्येण नारायणत्वम् । एवं त्रिवृद्रूपत्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्ना-
निरुद्धरूपतापि । शङ्खेत्यादिविग्रहवाक्ये, शङ्खगदे आदौ ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्म-
चक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवादा-
युधत्वं कथमितिशङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुः **इन्द्रियेत्यादि** । प्राणपोषितानीन्द्रियाणि
हि कार्यसाधकानि । 'विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति वाक्याच्छ-
ङ्खस्य तादृशत्वादिन्द्रियरूपता । तेनान्तरो मारको, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः । गतदर्पस्य
चाह्योपमर्दनाशुनाशो भवति । प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो नारायण इति तदात्मकाब्ज-
धारणेनैव यथा उपरि पतित्वा उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणा-
त्मकत्वादधिभूतासुरप्राणान्निहन्ति । तेजोरूपमन्तःकरणं, चक्रं च तथा । मुक्तिदित्सायां
चक्रेण मारयतीति तद्धतास्तथैव भवन्ति । 'ये ये हताश्चक्रधरेणे'तिवाक्यात् । स्वयं निर्लेप
एव महाभूतैरेव मारयतीति तात्पर्येण पक्षान्तरमाहुः **आकाशेत्यादि** । शङ्खगदाद्यायुधमेता-
वतैव चारितार्थ्येऽप्युदायुधमितिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहुः **उदायुधानीति**
चेति । उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः । उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहुः **तत्रैवेति** । गुरुपदार्थे हि तत्
स्वस्मिन् पतितं मज्जयति । तद्वदहङ्कारेणानम्रानासुरान् आवप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रा-
पयन्ति, न तु मुक्तिमित्यर्थः ।

श्रीवत्स इत्यादि । अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं
श्रीर्भवति । तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं[1] कस्यापि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्थाना-
साधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषो-
त्तमत्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति **सर्वात्मकस्येति** । 'पुरुषः स परः पार्थ
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति भगवद्वाक्यात्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'-
न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । 'परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तः सनातन' इत्युप-

ज्ञापेक्षा स्यात् । अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकम् । **घात-
काविति** । हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् । परीक्षितो लौकि-
कबीजांशस्य दाहनं, वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं, तन्मातुश्च । तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्मास्त्रात् ।

---

१ लक्षणज्ञानं तस्यापि इति पाठः ।

क्रम्य, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम'ति प्रभुवाक्याच्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, 'दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणम् । चेष्टारूपत्वेन, 'अथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोऽपि तथा। आदिपदाल्लीलाविशेषाश्च । तथाच सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेषु ब्रह्म मुख्य लक्षणम् । सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज्ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरणात्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तमन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्यन्तरमाहुः **अत एवेति** । जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्देहः । तद्गतस्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः । किञ्च भगवतस्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः । तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात्तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद्भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः । श्रीस्तत आविर्भूतेत्याशयेनाहुः **लक्ष्म्याश्चेत्यादि** ।

गलशोभीत्यत्र । सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः । सा हि वीणागानपरा, प्रभुश्च मुक्तोपसृप्य इति मुक्ताः सर्वे सङ्गीतविषया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवं करणम् । एतेनैवंविधानां लीलास्थभक्तानां न प्राकृतत्वं, किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते । स्थानं प्रभुगुणगानम् । मुक्तानामेव शुकादीनां तत्राधिकारादिति भावः ।

सान्द्रपयोदेत्यत्र । पूर्वमिति । निबन्धे निरूपितमित्यर्थः । तत् स्मारयन्ति । **आकाशेत्यादिना** । चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्णत्तदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः । तत्तद्युगाधिष्ठातृदेवतानां तादृक्ताद्रूपत्वात् तत्प्रतिबिम्बेन नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः । भूमेर्नीलरूपत्वेन तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः । शुद्धस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति तुरीयः । अथवा भूमिर्वैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् । हन्तेदं ब्रह्मणो नीरूपत्वपर्यवसायित्वेन न दासविद्वज्जनमनोरमं भवतीतिचेन्नैवम् । अंशावतारविभूतिरूपावतारविषयत्वादस्य । श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशं, न त्वौपाधिकं तत्राण्वप्यस्ति, शुद्धब्रह्मरूपत्वादित्यनुपदमेव प्रमाणप्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्वद्भक्तमनोरममेतदिति जानीहि । यस्तु स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयम् । स्वकाले लीलाकाले । अत एव स्वपदम् । नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्रिमश्च । एवमित्यादिना श्रीवत्सेत्यादिविशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तं क्रमेण, पुरुषोत्तमासाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मूलकारणभूतः श्रीवत्सः । तस्य ब्रह्मत्वं निरूपितम् । वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः । ब्रह्मानन्द-

रूपत्वात्तस्यास्तत्र स्थितो लीलां करोतीति लीलामूलभूतमपि तद्रूपं मह्य। 'कौस्तुभव्यपदेशेन
स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यज' इति वाक्यात् । स्वीयत्वेनाङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्व-
कण्ठे स्थापयन्न जातु त्यजति । स्वरूपानन्दं चताननुभावयतीति तथा । भूरूपकट्या आ-
वरणोक्त्या तथात्वम् । प्रावृड्घनश्यामत्वोक्त्या सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थदानम् ।

महार्हेत्यत्र । भगवन्मुखनिरीक्षका इत्यादि । अत्रायं भावः । 'बिभर्ति सांख्यं
योगं च देवो मकरकुण्डले' इति वाक्यात्तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन किरीट-
१०-२-१०. स्योक्तेर्मौलिपदं, पारमेष्ठ्यमित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्यवगम्यते । स-
र्वप्रमाणानामुपरि स्थितिस्तस्यैवोचिता यतः । एवं सति तज्जनितज्ञानमेव तत्त्विद्रूपमिति
तत्परिष्वङ्गोक्त्या तेषां तथात्वमेव संपद्यत इति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेतिशङ्कानिवारणाय
भगवन्मुखेत्याद्युक्तम् । अपरं च तेषां बहुत्वेपि तत्त्विष्येकत्वोक्त्या तज्जनितस्य भक्तिभाव-
स्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते । तेन वेदादीनां भक्तिरेव फलमिति ज्ञापितं भवति । अर्हस्य प्रा-
पकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोत्र गुरुरेवेति तथोक्तम् । अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदिति भावः ।
इदं च भक्तिमन्महापुरुपानुग्रहादेवेति ज्ञापनायार्हे महत्त्वमुक्तम् । अत एव, 'वेदवादरताः
पार्थे'त्यादिनोक्तशीलानां न भक्तिलाभः । एतदेवाभिसंधाय सर्वलोकप्रसिद्धादिति विशेषणं
दत्तम् । अर्हस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति ज्ञेयम् । कुन्तलानां रसोद्दीपकत्वेन
तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते । **तान्येव पदानीति** । कुन्तलानां भ्रमरतुल्यत्वेन तेषां
पद्मपदत्वेनैतेष्वेतान्येव तानीत्यर्थः । **त्रयाणामपीति** । वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्त-
लानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयो-
जकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ।

उद्दामेत्यत्र । त्रयाणां कर्मत्वोक्तेरयं भावः । भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकट्यां
भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तम् । इतरयोः क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितत्वेनेति ।

कृष्णावतारेत्यत्र । सम्यग्भ्रमो यस्येति । विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इति
बुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः । पुरःप्रकटे भगवत्यन्यत्रापि मनोधावन-
१०-२-११. स्यानुचितत्वात् । परं तूत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गे स गुण एवेति
भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्तः । ([1]वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते।
पूर्वं तमद्भुतमित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः । अग्रे तद्रूपदम्भ्यां वसुदेवदेवकीभ्यां ततो
न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विसंवादादन्यतराप्रामाण्यशङ्का स्यात्, तन्निरासः स्तुतिनिरूपि-
तार्थाभ्यां भवतीति ज्ञापयन्तीति **द्वादशात्मेत्यादिना** । स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव
निरूपितो हरिर्ज्ञेयः । तत्र प्रकारमाहुः **त्रिधा च नवधेति** । देवकीभिस्त्रिधा, वसुदेवैर्न-
वधेत्यर्थः । स्तुत्याः स्वरूपमाहुः वैदिकोऽलौकिक उच्यत इत्यनेन । आद्यस्य नवधात्व

---

[1] शोधपत्रमिदं श्रीमन्मथुरेशपुस्तकस्थम् ।

इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुः **यज्ञस्त्वित्यादिना** । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूपः पञ्चात्मकः । चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः । षड्गुणैश्वर्यवान् साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तन्त्र उच्यते । तन्त्रपदेन भागवतशास्त्रमप्युच्यते । एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदम् । फलितमर्थमाहुः **पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिरिति** । वेदे तन्त्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः । ननु वैदिकत्वेनैव चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुः **तन्त्रमिति** । यथा वेदो भगवत्प्रापकः, तथा तन्त्रमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः । तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः, अत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकम्, यतोतस्तथेति भावः । द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुः **लौकिक** इति । अत्र गुणशब्दः प्रकारवाची, न तु प्राकृततद्वाची । 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची । 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाक्याल्लोकेपि तत्स्वरूपं प्रथितं वाच्यम् । तच्चाधिदैविकादिरूपं त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः । लौकिकस्यैव हि वस्तुन आधिदैविकादिरूपत्रितयं रूपमुच्यते । अत एव स्मृतौ परमात्मत्वेनैव भगवानुच्यते, आधिदैविकत्वात् । इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति । उक्तार्थमनुवदन्ति संदेहाभावाय **नवधेत्यादिना** । पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं, तेन दशश्लोकाः । त्रिरूपत्वोक्तिरेव मुख्येति त्रिधेत्युक्तम् । 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुच्चितम् । प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीतेः । फलितमर्थमाहुः **शास्त्रत** इति । प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपत्वमुभाभ्यां तथेत्यर्थः । एवं निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुः **बाधक**मिति । उभयोर्हेतुश्चाक्षुषत्वादिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थः ।)

विदितोसीत्यत्र । **यस्त्वित्यारभ्य प्रयोगान्तम्** । अत्रैवं ज्ञेयम् । असीति
१०-३-१३. व्यवहारो युष्मच्छब्देनोपस्थित एव भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या
सा, तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । अत एव, पिधेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिति भाट्टा मन्यन्ते । प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारापेक्षापि । वस्तुतस्त्वसिभवानिति समस्तं पदम् । तथाचासिशब्दयुक्तो भवानित्यर्थः । तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्यभावारुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथचेत्यादि** । क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिकादयो वा त्रयः पुरुषाः । असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः । भवानिति तदभिमानित्वेन अग्रिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तः । तेन श्रुत्युक्तसैन्धवघनदृष्टान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते ।

प्रकृते पर इत्यस्याग्रे । **प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि** । शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम् । असि भवानितिव्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति । एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ।

नतु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारः । तच्च न वक्तुं शक्यम् । दोषत्वादित्यत आहुः ज्ञातत्त्वेति । भवत्पुरुषपदाभ्यां पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य ज्ञानं यथा न विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह । अन्यथा वदव्याघात इति भावः । नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद् ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः विरुद्धा इति । यद्रूपं यदा दृश्यं तदेव तदैवादृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रभ्विच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्धया ब्रह्मत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्र । आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि । लौलौपयिकपदार्थानामलौकिकत्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्सृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ-
१०-३-१४. न्यथा स्वपदानर्थक्यमिति भावः ।

त्वयीश्वर इत्यत्र । अविरोधे ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे । च-
१०-३-१९. तुर्थेऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोऽपि न विरोध इति हेत्वन्तरमुक्तमिति, किञ्चेत्यादिना व्याख्यातम् । अन्यथा त्वविरोधः पूर्वेणोक्त एवेत्यग्रे तच्छद्मयोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमनुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु सांख्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते इत्यत आह त्वदाश्रयत्वादिति । त्वमेवाश्रयो येषां तादृशत्वाद्गुणानां त्वन्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोऽभिप्रेत इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतितात्पर्योक्तौ । इदानीं मारण इत्यादि । युद्धे भगवतैव तन्मा-
१०-३-२३. रणसम्भवेऽपि पूर्वसुवतासुवेन वाल्ये मारिता इत्यधुनापि तादृशतदर्शनं पूर्वज्ञानसदृशम् । तथाच तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः । अन्यथेति । जन्माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरेव स्यादित्यर्थः । न सिध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्षा ।

१०-३-२५. व्यक्तेऽव्यक्तमित्यत्र । पुरुषोत्तमाभिन्न इति । पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ।

त्वत्पादाब्जं प्राप्येत्यत्र । ननूक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न संभ-
१०-३-२७. वत्यतोनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सत्सङ्गे भागवतं चेत्यादिना ।

स त्वं घोरादित्यत्र । इदानीं मारणे चेत्यादि । रक्षाप्रार्थनेति दोषः । अ-
१०-३-२८. स्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तबाधकाभावाचत् कृत्वान्यत्र स्थेयमिति भावः । एतदेवोक्तम्, अनुपसंहार इत्यादिना । अन्यतरेति । इदानीमेव मारणं लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वायेत्यर्थः । इदानीममारणमन्यत्र गमनं च

१. स्वज्ञानमिति पाठ ।
२ टि०

मध्यमः पक्षः। एवं सत्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणान्निवृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुः **मध्यमपक्षे स्वत** इत्यादिना। तेन जन्माज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति।

शङ्खचक्रेत्यत्र। **यद्यपीति**। केचिद्देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे देवानां नालौकिकत्वेन भानम्। इतरेषां तु भवतीति तथा। **तादृशमपीति**। उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः। रूपं चेदमित्य-
१०-३-३०.
नेन कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितम्। अत एव, मांसदृशामित्युक्तम्। अनेन तु तद्दर्शने[1]ऽपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्धितमिति तदभावः प्रार्थितोऽतो नान्यतरवैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। किञ्च, यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति, तथापि रूपपदमात्रं ध्यानधिष्ण्यपदं च श्रुत्वा सर्वांशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेषप्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम्।

त्वमेवेत्यत्र। भगवदुक्तवाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः **चतुर्दशेति**। पूर्णब्रह्मणो देवकीपुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति भ्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणानीति
१०-३-३२.
ज्ञापनाय तत्समानसंख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः। प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं प्रमाणत्वमिति यावत्। तदर्थमित्यर्थः। नच संख्याया अपि तात्पर्यवत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। श्रुतिसिद्धत्वात्। तथा हि। 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्, पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाती'तिश्रुतौ कपालेषु द्वादशसंख्याविधानतात्पर्यं तदवयवभूतसंख्याफलोक्त्या निरूपितम्। तत्तत्संख्यायास्तत्तत्फलसाधकत्वोक्तेरपि तत्तत्फलसंख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेयम्। 'अष्टाक्षरा गायत्री तेजस्त्रिवृत्, दशाक्षरा विराडन्नं विराट्, एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती, जागताः पशव' इतिश्रुतिभ्यः। ननु सकृत्पुत्रत्वेपि वरवाक्यसत्यत्वे वारत्रयं तथात्वं कुत इत्यत आहुः **त्रिगुणमित्यादि**। लौकिकमेकगुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति चेत्तदा सत्यं भवति। वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति तथा। भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेवैकगुणत्वादिकं तेषु।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र। ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुषेरनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं कथमितिचेत्। सत्यम्। तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः **सेवा न वृत्तेतीति**। नन्वजुष्टत्वेऽनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किंप्रयोजनकमि-
१०-३-३९.
त्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **वैदिकेनापीति**। अलौकिकप्रकारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः। अजुष्टेत्यादिविशेषणतात्पर्याणि **रागस्येत्यादिना** क्रमेणोक्तानि। ननु मोक्षाधिकविवक्षितलीलाऽमृताब्धिफलके मोक्षावरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्भक्तिमा-

[1] तद्दर्शने इत्यपि पाठः।

गेविरुद्धा, मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहुः **इयं विशेषमायेत्यादि** । तर्हि मदनुग्रहात्तन्न वनाथ इति वक्तुं युक्तं, न त्वेवमिति चेद्, न । अनवबोधात् । प्रकटे भगवति ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेऽपि ग्रहात्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहस्मृते । तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तया ज्ञापनम् । नन्वयमप्यनुग्रहादेवेतिचेन्ननु मोहोऽप्यनुग्रहादेवेति बुद्ध्यस्व । तथाप्येवंविधेऽर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्थम् । अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रभोश्चिकीर्षिता तस्मिँस्तदुपयोगिपदार्थेष्वासक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणैतच्छक्तिकार्येपि मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपातिरिक्तज्ञानाद्यभावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनाय च । अत एव, 'न न्यवर्तन्त मोहिता' इति वक्ष्यते । न हि तन्नामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतुत्वात् । यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयम् । अत एव गोविन्दापहृतात्मत्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत एव भगवन्मायावाचकपदयोरसमासः । दास्यभावात् । पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, 'समो मशकेने'ति श्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति तथोक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपवर्गं न वव्राथे' इत्येतावतैव चारितार्थ्येपि 'म' इति यदुक्तं, तेन पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो योपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकत्वात्तदवरणं मोहादेवेति तथा । ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तया विनापि प्रकृतार्थोपपत्तेः । उच्यते । भगवद्वचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्वज्ञानमभूदित्येयम्भूतास्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्काभावायैतदुक्तम् । अत्रायं भावः । कामदित्सयेतिवचनान्नियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयम् । अपवर्गे च भवतोः कामो नाभूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि परमकृपालुरेवं कुतः कृतवानिति शङ्का तु, एवं सति यान्तरङ्गेत्यादिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदित्सयेति वाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थं इत्याशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात् । अन्यथा मोहनमेव कुतः कृतवानिति शङ्का तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन'इति वाक्यान्निरयतुल्यत्वं यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते, तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेयः ।

युवां मामित्यत्र । यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा यथाकथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमे-
१०-३-४५. तदर्थाऽसङ्गत्वात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यभेदापादकं भवेदित्याहुः **अन्यथा बोधांश इत्यादि** ।

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकूतम्। य-
१०-३-४६. थात्मा अविकृतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथैव मायाप्युक्तगुणविशिष्टा। अत एव ता-
दृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य। संसारहेतुभूता माया यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूपविस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः। वस्तुतस्तु यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम्। अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदाव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं स्यात्। एवं सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयो प्यभिप्रेत इति ज्ञेयम्। तथाचेदं पदं सर्वत्रानुपज्यते। तथाहि। अत्र लीलार्थं भगवता तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः। अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन तयोस्तथात्वमुच्यमानं बाधितं स्यात्। एतदेवाह **आत्ममायया पित्रो**रिति। ननु 'एतद्वां दर्शितं रूपमि'ति वाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं ज्ञान'मिति वाक्याद्दर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह **आत्ममायया सम्पश्यतो**रिति। एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम्। अतिशयेनोपक्रान्तकार्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम्। तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम्। तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरितिवचनाच्च। यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरूपणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव। तच्च न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहितमिति तदेव सम्यक्त्वम्। 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात्। अथवोक्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम्। तथाच ब्रह्मभावस्य लीलाविरोधित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम्। एवं सति तया पश्यतोस्तयोः परं प्राकृतः शिशुर्नभूवेति तद्दर्शनप्रकारकथनम्। वस्तुतस्तु भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकाष्ठापन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा जात इति योजना। तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः, जातो हि बालो रोदिति। तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत्। अपरोक्षत्वेप्यलौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सोंऽशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः। अपरं च। इह हि तत्तत्क्षणसम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागसं त'मितिश्लोकोक्तरूपवन्नालादिसहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेपि न काप्यनुपपत्तिः। तच्छ्लोकोक्तरूपस्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र। लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचिन्न्यूनता। प्रत्युत भक्तार्थं एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यख्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा

स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'ववन्द प्राकृतं यथे'ति प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाण्डप्रलयान्तोत्र प्रकृतिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, 'मल्लानामशनि'रितिरलोकोत्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो, लौकिकप्रकृतिभिर्लौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न तु विधीयत इति शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनतात्र । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । तथाचैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्तिमाहुः **लौकिकज्ञाने**त्यादिना । **सामर्थ्यस्य** सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्ये सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्विजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न, प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यत्राधुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन्निवेदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वमायायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः **साधार-**
१०-३-४७. **णमोहस्ये**ति । भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च ग-

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकूतम्। य-
१०-३-४६. थात्मा अविकृतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथेयं मायाप्युक्तगुणविशिष्टा। अत एव ता-
दृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य। संसारहेतुभूता माया यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूपविस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः। वस्तुतस्तु यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम्। अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदाव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं स्यात्। एवं सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयोऽप्यभिप्रेत इति ज्ञेयम्। तथाचेदं पदं सर्वत्रानुषज्यते। तथाहि। अत्र लीलार्थं भगवता तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः। अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन तयोस्तथात्वमुच्यमानं बाधितं स्यात्। एतदेवाह **आत्ममायया पित्रो**रिति। ननु 'एतद्वां दर्शितं रूपमि'ति वाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं ज्ञान'मिति वाक्याद्दर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाचैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह **आत्ममायया सम्पश्यतो**रिति। एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम्। अतिशयेनोपक्रान्तकार्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम्। तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम्। तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरितिवचनाच। यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरूपणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव। तच्च न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहितमिति तदेव सम्यक्त्वम्। 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात्। अथवोक्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम्। तथाच ब्रह्मभावस्य लीलाविरोधित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम्। एवं सति तया पश्यतोस्तयोः परं प्राकृतः शिशुर्बभूवेति तद्दर्शनप्रकारकथनम्। वस्तुतस्तु भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकाष्ठापन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा जात इति योजना। तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः, जातो हि बालो रोदिति। तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत्। अपरोक्षत्वेऽप्यलौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सोऽंशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः। अपरं च। इह हि तत्तत्क्षणसम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागसं त'मितिश्लोकोक्तरूपवत्रालादिमहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेऽपि न काप्यनुपपत्तिः। तच्छ्लोकोक्तरूपर्म्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्का। लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचिन्न्यूनता। प्रत्युत भक्तार्थं एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यस्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा

स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'बबन्ध प्राकृतं यथे'ति प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा शेषे इदं सूत्रं शेषाविकारकाण्प्रलयान्तोत्र प्रकृतिशब्दः । तेन यथा चक्षुपा ग्राह्यं रूपं चाक्षुपमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, 'मल्लानामशनि'रितिश्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो, लौकिकप्रकृतिभिर्लौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न तु विधीयत इति शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनतात्र । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व'इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव ग्राह्यः। तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते। तथाचैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः। तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्तिमाहुः **लौकिकज्ञानेत्यादिना** । **सामर्थ्यस्य** सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । अनेनैव रूपेणाद्युनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्ये सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्विजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत्। लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न, प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यत्राधुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते। अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन्निवेदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः **साधार-**
१०-३-४७. **णमोहस्येति** । भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिचौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च ग-

च्छति स्वचातुर्येण, तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वम् । अन्यथा गोपाला भाण्डीरमिवायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात् । यद्वा, भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्यमिति भगवति लोकसाधारण ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृङ्मोहोप्यपगत इति तथेत्यर्थः । तावान् बाह्योपि बन्धो निवर्तत इत्याहुः **कपाटोद्घाटनं** चेति । तदा **देवकी**त्यादि । दर्शनेन हि मोहाभावः । समानकालत्वे जन्मनो दर्शनक्षणे मोह एव भवेदित्यर्थः ।

इति तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्यायोक्तिसन्दर्भे अनिमित्त इति । भक्तदुःखाभावादित्यर्थः । **ज्ञापने** इति । मायाकृतरोदनेन स्वज्ञापनम् । ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं
१०४. च कंसे । एते उभे[1] अपि तथेत्यर्थः । **ततोपी**ति । एतदुभयज्ञापनानन्तरं, 'यत्र क्व वा जात' इति मायाकृत भगवज्जन्मज्ञापनं, कसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु । एते उभे अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः । **न चान्यथे**ति । मायामोहं विनेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथमुच्यते । 'जातः खलु तवान्तकृद्, यत्र क्व वे'ति वाक्यश्रवणेनैवानिर्दशान्निर्दशांश्चेत्यादिमन्त्रणस्य जातत्वादित्यत आहुः **तामसप्रभुक** इति । **तामसाश्च त** इति । तद्गताः पश्वादय इत्यर्थः । एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्षदूरीकरण युक्तमिति भावः । **पश्चा**दिति । तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ।

भुवि भौमानीत्यत्र । ननु 'भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति
१०४-१९. नापयाती'त्येतावतैव वाच्योऽर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि । किञ्च, यथा भूर्न विक्रियत इति द्वितीयो दृष्टान्तो बाधितः । भौमानां भूविकारत्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **भुवि भौमानि भित्त्यादीनी**त्यादि । भुवि भौमानि भित्त्यादीनि यथा यान्त्यपयान्ति च । भूतान्यबादीनि च यान्त्यपयान्ति । आत्मा त्वेतेषु भूतेषु विद्यमान एव न तथा । न याति नापयातीत्यर्थः । एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि सम्बन्धे प्रकार उक्तः । यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति, तथापि तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मासबन्धकथनात्तथात्वम् । अन्यथैतदर्थाप्राप्तेः । **दृष्टान्त एवे**ति । दृष्टान्तनिरूपकवाक्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः । अतः परं, यथा भूरिति दृष्टान्तं निवृण्वन्ति **यथा वहिरि**त्यादिना । भौमानि यदा विक्रियन्ते तदा तेभ्यो बहिः स्थिता स्थूला भूर्न विक्रियते, तथैतेष्वन्तःस्थित आत्मापि तथा । एवं सति तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः कार्या । तदेतदुक्तं, **तथैतेष्विति भिन्नवाक्यमि**त्यनेन । अस्मिन्नेव पक्षे, एतेष्वित्यादिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । **एतेषु मनुष्यदेहेष्वपी**त्यादिना । यथा बहिःस्थिता भूर्मनुष्यदेहेषूत्पद्यमानेषु न विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः । अग्रे तूक्तेऽर्थे प्रमाणमुक्तमेते-

---

१ उभे उभौ चेति पाठः ।

ष्वित्यादिना। अथ प्रकारान्तरेणार्थमाहुः वर्षाकालेत्यादिना । एतेषु तृणादिषूत्पद्यमानेषु यथा
भूर्विक्रियते, न तथा तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः । व्यतिरेकेऽत्र दृष्टान्तः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मिति श्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोऽभिमान्या-
त्मास्तीति मन्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथेति**। एकतृणरूपेण एकस्यात्मनो विकृतौ
सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः
स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेऽनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः। **अधिष्ठात्र्य**
इति । त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोषध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः
सकाशाद्भिन्ना इत्यर्थः ॥ **इति श्रीजन्मप्रकरणश्रीटिप्पणी समाप्ता ।**

इति चतुर्थाध्यायः ।

तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ।

पञ्चमाध्याये प्रकरणार्थसन्दर्भे । स्वभावस्येति । भक्तस्वभावानुसरणे भग-
वतः परमदयालुत्वं भक्तिमार्गोत्कर्षश्च सिध्यति । तदन्यथाकरणे क्लिष्टक-
१०-५-०. र्मत्वं स्यादनेकविधत्वं रसालुता च लीलाया न स्यादिति भावः । सात्त्विकं
विहायादावेव तामसप्रकरणनिरूपणेऽस्य तामसत्वेनोक्तौ च हेतुमाहुः **लौकिकं तामस**
इति । इदमत्र आकूतम् । पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलं, नेतरदिति हि भक्तिमार्गे मुख्यः सि-
द्धान्तः, तत्सम्बन्धादेव अन्यत्र फलत्वोक्तिः । एवं सत्यत्र स्वभावान्यथाकृत्यभावेन सात्त्वि-
कानां ज्ञानादिविहितमार्गरुच्या राजसानां च विक्षेपतो लौकिकालौकिककर्मव्यासङ्गेन स्वरू-
पविस्मृतिसम्भवेन सम्यग्निरोधासिद्धिः, तामसानां तु मौढ्यात् यत्राग्रहः पतति तत्र स न
गच्छति कथञ्चनेति लोके दृश्यते । व्रजवासिनां च भगवत्स्वरूपविषयकः स्नेहस्तादृशो
जातो येन स्वरूपातिरिक्तस्य भगवदुक्तस्यापि धर्मस्यानङ्गीकारोभूत्तथैवाग्रेतनज्ञानस्यापि ।
तेन सर्वात्मना निरोध एतेष्वेव फलित इत्येतद्धर्मसाम्येन पुष्टिमार्गस्य मर्यादातो विपरीता
गतिरिति ज्ञापनाय च तामसत्वं प्रकरणस्योच्यते। वस्तुतस्तु निर्गुणमेव। 'तस्मान्मद्भक्तियु-
क्तस्ये'त्यारभ्य 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यात् 'स्वर्गापवर्गनर-
केष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्याच्चतत्साध्यमोक्षस्यापि नरकतुल्यत्वेन गणना, अतोपि भ-
क्तिमार्गाद् ज्ञानमार्गस्य हीनत्वमिति भगवदेकनिष्ठविशुद्धभाववतां सर्वाधिकत्वं शास्त्रसिद्ध-
मिति दिक्। एतदेव लौकिकत्वं तामसे मुख्यमितिपदेनोच्यते। व्यापकत्वेनात्मत्वेनान्तर्हृदि
हरिरस्त्येवेति श्रवणेपि बहिर्लोके प्रकटं यद्रूपं तदेवोक्तरीत्या मुख्यमत्र, नान्तरात्मादिरूप-
मित्यर्थः । मर्यादामार्गतो वैलक्षण्यात् स्त्रियोत्र मुख्या इति ज्ञापयितुं तत्रापि मर्यादायां
यो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सम्मतः कामः स एवात्र भगवत्प्रापक इति च ज्ञापयितुं काम
एवान्तःफलं यस्यास्तादृशी सेत्यर्थः । अत्रासम्भावितत्वमानं न कार्यम्, यत एतादृश्येव

कृतिरग्रे स्फुटा निरूपयिष्यत इत्यर्थः। किञ्च, मर्यादायां विहितभक्त्या भगवदाविर्भावः, अत्र तु कामवशादेव दैन्ये सति प्रकटे प्रभौ स्नेहः, सोपि तथा, तच्छास्त्रानुसारी, न तु विध्यनुसारीत्यर्थः। 'एका भ्रुकुटिमावध्ये'त्यादिकथनात्। तथा चात्र निःसाधनेभ्यो ब्रह्मादीनामपि साधनैरप्यप्राप्य भजनानन्द तदधीनत्वमङ्गीकृत्य दत्तवानिति सर्वोत्कर्षवत्त्वेन तत्तथेत्यर्थः। यद्वा, अग्रे गजदृष्टान्तदानैर्भगवान् स्वय कामवशाद्भक्तानां समीपमागच्छतीति ज्ञाप्यते। तथा चोक्तरीत्या कामेनोद्भूते प्रिये स्नेह इत्यर्थः। न ह्येवमन्यत्र सम्भवतीति युक्तमादौ तत्कथनमिति भावः। लौकिकप्रमारूप्येण चतुर्विधलीलाकरणे लौकिकत्वेन भगवति ज्ञानवतां निरोधासिद्धिरित्याशङ्क्याहुः एकमिति। यथैकेन पूतनासुपय.पानेन लोके वीर्यप्राकट्य, तस्याश्च मुक्तिः, प्रमेयबलप्राकट्य लोके वेदे च, पूर्वभक्षितानां बालानां कृतार्थता, अन्येषां च रक्षा, तोकेनामीलिताक्षेणेतिवाक्यादग्रे व्रजवासिनां माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहस्तात्कालिकश्च विस्मयोन्येषां श्रवणादिफल चेत्याद्यनेककार्याणि जातानि, तथा सर्वापि लीलेत्यर्थः। एव सति प्रतिपाद्याननुगममाशङ्क्य तदनुगमक रूपमाहुः प्रपञ्चेति। आसक्तिरत्र मुख्या, तद्विस्मृतिरङ्गम्, तया विना सर्वथासक्त्यसम्भवात्तथा च निरोधत्वमेव तथेत्यर्थः। नन्वत्र बलदेवादिकार्यमप्युच्यत इति न सर्वा भगवल्लीलेत्याशङ्क्याहुः येनैवेति। आविष्टचरित्रमिति भावः। अन्यथा निरोधः तेनापि न स्यात्। अत एव 'बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणे'ति ब्रह्मणोक्तम्। एव सति प्रपञ्चविस्मृतिरित्यनेनैवास्य श्लोकस्य गतार्थतेति शङ्का निरस्ता ज्ञेया। पूर्वं प्रतिपाद्यत्वेनात्र तु परिचायकत्वेन तदुक्तेः। उत्सवाविष्टेत्यादिना क्रमेणैतत्प्रकरणस्थाध्यायप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण उक्ताः। समुच्चय एवास्य, न त्वेतन्मात्रत्वम्। भगवदासक्तानां तत्सम्बन्धमात्रेण सर्वासा लीलानां हृद्यत्वात्। आद्ये स्पष्टम्। तृतीये 'नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुला' इति वाक्यात्। 'अहो बतात्यद्भुत'मिति 'मानयामास विस्मित' इति च। 'आसीत् सुविस्मिते'ति च वाक्यैराश्चर्याभिवेशिनो निरुद्धाः। तुरीयेध्याये शास्त्रे पुरुषोत्तमनामत्वेन प्रसिद्धानि कृष्णवासुदेवादिनामान्यत्र कृतानीत्यलौकिकम्। गर्गेण स्पष्टतयोक्तेपि नन्दाद्यबोधोपि तथा। अलौकिकत्वेन ज्ञात्वा तेषु नामसु ये रताऽतः परमस्यैवैतानि नामानीति ज्ञात्वास्मिन्निरुद्धा भविष्यन्तीति च। रिंगणलीलाप्यलौकिकरीत्या दैत्यनाशनपूर्वकमक्तेष्टदेति तथा। लोके हीनत्वापादकत्व चौर्य भगवत्युत्कर्षाधायक निरोधसाधकत्वादेवमपि भक्तमनीषितकरणाच्चालौकिकत्वम्। मृद्भक्षण, तत आस्ये विश्वदर्शन शरणागतिर्महदनुग्रहश्चेति सर्वमलौकिकमिति तादृशानामेतच्छ्रवणेन निरोध. सेत्स्यतीति तथा। पञ्चमे दधिभाण्डभेदनादिक लोकदृष्ट्योपद्रावकमिति तथा। अग्रिमा लीला स्वभक्तोपद्राविका चेति। षष्ठे नलकूबरमणिग्रीवौ स्त्रीस्वभावरतानिति तत्कथा तथा। स्त्रियश्च स्वभावश्च राजसतामसादिभ्यो रता इत्यर्थ। नात्र क्रमो विवक्षित इति। अत पर द्वितीयाध्यायतात्पर्यमुच्यते। तत्रादौ हरिशरणगमनेनैव भयनिवृत्तिरिति तत्त्वम्। अनधिकारिमुक्त्युक्त्या प्रमे-

१ अलौकिकत्वमति पाठ।

यवलतत्त्वं चोच्यते । रक्षाकरणेन स्वामिनीनां च तत्त्वमलौकिकत्वतादृक्स्नेहवत्त्वादिलक्षणम् । हरौ रक्षाकरणं लोकरीत्येति लौकिके तत्त्वे रतास्तथा । सप्तमे वृन्दावनावासपर्यन्तं महानेवोधमो निरूपितो 'गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना । अग्रे च लीलोधम उक्त इति तथा । अथवा । यथाक्रममेव निरूपणं ज्ञेयम् । तथाहि । पूतनाया आगमनप्रकारागमनभगवत्कर्मकग्रहणपूतनाकर्मकमारणप्रकारतद्दोषानाक्रमणतन्मुक्तितत्सहजरूपतद्दाहगन्धादयः सर्वे आश्चर्यरूपा इति तादृशानां निरोधः । तृतीये स्वोत्सवार्थमपि लौकिकप्रवाहधर्मासक्त्या स्वविस्मृतौ प्रकारान्तरेणास्मरणे शकटं भंक्त्वा मातुर्निरोधकरणमलौकिकम् । तस्य वैपरीत्येन तथात्वमपि तथा । प्रबालमृद्वंघ्रिस्पर्शमात्रेण तथाकृतिरपि तथा । अकस्माद्गुरुत्वप्रकटनमारभ्य कुशलेनागमनपर्यन्तं सर्वमलौकिकम् । जम्भालीलायां तथात्वं स्पष्टम् । उक्तत्रिविधलीलायामाश्चर्यरूपत्वमप्यस्तीति तादृशानामप्यत्र निरोध इति समुच्चयार्थोऽपिशब्दः । तथाप्यलौकिकत्वं मुख्यमिति पृथक्त्वम् । चतुर्थे चौर्यादिलीलाया लोकप्रतीत्योपद्रावकत्वमिति तथा । नामरूपादेरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि समुच्चयार्थश्चः । पश्चम आवश्यकत्वज्ञानेन दास्याद्यभावे स्वयमपि कर्मकरणम् । पुत्रे च शिक्षार्थं तथा करणं स्त्रीस्वभावः । षष्ठे नारदोक्तिभिर्लोकतत्त्वम् । परमार्थतस्तत्त्वं स्तुत्येत्युभयत्र रतास्तथा । सप्तमे मन्त्रणपूर्वस्थानत्यागापूर्वतरपरिग्रहतत्प्रगमनाद्युधमोक्तेस्तादृशास्तथेति । अत्रोक्ताधिकारिणो यथासम्भवं लीलास्थास्तदन्ये च ज्ञेयाः । सप्तस्वप्यध्यायेषूक्तासु लीलासु सप्तविधा अपि यथासम्भवमधिकारिण इति ज्ञेयम् । **आवश्यकमिति** तदनन्तरमेव शीघ्रं करदानार्थगमनोक्त्येति शेषः । यदि केनाप्यंशेन नन्दो वसुदेवागमनं जानाति तदाकाशवाणीवृत्तान्तज्ञत्वेन सञ्जातवृत्तान्तशङ्कया स्वपुत्रत्वे सन्दिहान एव वोत्सवं कृतवानिति कस्यचिच्छङ्का स्यात् सापि तदैव मथुरागमनेनापास्तेत्याहुः **अन्यथाज्ञानेति** । उपपत्त्यन्तरमाहुः **उत्सवस्त्विति** । यथाकथञ्चिद्गमनसम्भवेऽप्युत्सवस्तु स्वपुत्रत्वनिश्चयं विना न स्यादित्यर्थः । नन्दः स्वपुत्रमादायेत्यत्रोदारधीरिति विशेषणसूचितं महार्हानेकविधभगवदुपयोगिद्रव्यानयनं चान्यथा न स्यादित्याहुः **द्रव्येति** । यद्यपि भ्रमप्रमासाधारणं तथाज्ञानमात्रमेवाह्लादहेतुस्तथापि महतामन्तःकरणमतथाभूतं वस्तु न गृह्णातीत्याशयेनाहुः **अन्तःकरणप्रतीत्यापीति** ।

अलङ्कृत इत्यस्याभासः । **अन्यामपि शुद्धिमित्यादि** । अत्रायं भावः । बाह्याभ्यन्तरभेदेन शुद्धिर्द्वेधा । एतत्तारतम्येन भगवदानन्दानुभवतारतम्यमिति
१०-५-१. मर्यादा । प्रकृते चोत्सवरसानुभावकमलङ्करणमिति तथात्वमिति । मूलस्थपाणिपदतात्पर्यमाहुः **रिक्तेत्यादि** । **सम्बद्धा इति** कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः ।

नवकुङ्कुमेत्यत्र । मुखेषु तादृक्पङ्कजत्वोक्त्या व्यञ्जितमर्थमाहुः **गन्ध इत्यादिना** ।

१ कोटापुस्तके कर्मकस्य कर्तृक इति कृतम् ।

१०-५-१०. भावज्ञापकत्वसाम्येन कटाक्षोक्त्योरैक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तम् । कटाक्ष-
युक्तास्ता इति वा । तथा च गन्धादिवक्रोक्तिगानपर्यन्तं ताभिर्ज्ञापितं ज्ञास्यति । यतस्तच्चतुष्टयं ज्ञेयम् । लोभात्मकं रसं तु स्वत एव ज्ञास्यतीति योजना । एतेन भगवतस्तु रूपादिपञ्चविधविषया ये भोग्यास्ते एता एवेति सूचितम् । तेनैतासु भगवत आसक्तिः सूचिता भवति, मिथश्चित्तव्यतिषङ्गोपि । चतुष्टयज्ञेयपदे रसस्यैव वा विशेषणे ।

कृष्णे विश्वेश्वर इत्यत्र **सञ्ज्ञेत्यादि** । ननु विश्वेश्वरादिपदसामानाधिकरण्या-
१०-५-१३. त्तद्वत् कृष्णपदमप्यानन्दहेतुत्वेनोक्तम्, न तु नामत्वेनेति सञ्ज्ञेत्यादिकथनं
न घटते । अस्तु वा, तथापि व्रजवास्युक्तिः परं न घटते । शुकस्तु जानात्येवेति युक्तं तदिति कथमेवमिति चेत्, सत्यम् । यदा यादृशी लीला भवति तत्कालीनां तादृशीमेव तां शुको वदति । यथा 'चिरं पाहीति बालक' इति । तथा च तदालोके तन्नामप्राकट्यं भगवता न कृतमिति तत्कथनमयुक्तमित्याशयेन तदुक्तम् । यत्तु नामत्वेन नोक्तमित्युक्तम्, तत्राप्युच्यते । पुरुषोत्तमस्वरूपं सदानन्दात्मकमिति केवलस्वरूपवाचित्वेन कृष्णपदमेव मुख्यं नाम । नत्वीश्वरादिपदवद्धर्मपुरःसरत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येप्यस्य नामत्वेनैवोपस्थितिः । यथान्यशब्दानां धर्मपुरःसरं धर्मिवाचकत्वेपि सत्ताशब्दस्य न तथात्वम्, तथात्रापीति । **मारयेदिति** । वादकानिति शेषः । **महानपकुर्यादिति** । पूज्यपूजाव्यतिक्रमजन्यदोषप्रयोजको भवेदित्यर्थः ।

तत आरभ्येत्यत्र । **यदा पूर्वोक्तेत्यादि** । अत्रायं भावः । रमाक्रीडत्वोक्त्यैव
१०-५-१८. सर्वसमृद्धिमत्त्वस्य प्राप्तावपि पृथक् तन्निरूपणाद्धरेर्निवासेत्यनेनैव हेतुकथनेपि
तत आरभ्येति पार्थक्येन पूर्वावधिकथनाच्च पश्चादिसमृद्धौ विष्ण्वाराधनस्यैव नैकट्यात् हेतुत्वमवगम्यते । तादर्थ्यचतुर्थ्याराधनस्यैव मुख्यफलत्वेनानुषङ्गिकत्वमत्रेति ।

दिष्ट्या भ्रातरित्यत्र । **इदानीमित्यादि** । वसुदेवबुद्धिमनुसृत्येदमुक्तमिति ज्ञेयम् ।
१०-५-२३. वस्तुतस्तु प्रजाशब्दोपत्यमात्रवाचीत्यग्रे वचनादिदानीमप्रजत्वोक्तिः कन्याभि-
प्रायेण तस्या गतत्वात्तथात्वम् । प्रजा यत्समपद्येति तु भगवदभिप्रायेण । अन्यथेदानीमप्रजस्य प्रजा समपद्यतेति विरुद्धं वाक्यं स्यात् ।

न तेष्वित्यत्र । **यथात्मन इत्यादि** । नन्दस्यातिप्रियत्वात् तत्तोपार्थं स्वगृहे नन्दा-
१०-५-२८. कारणमुचितं यद्यपि, तथापि तथाकृते भगवति देवकीपुत्रत्वं कंसः सम्भाव्य
नन्दानिष्टं कुर्यात्तदा सुहृन्नन्दः क्लिष्टो भवेदतो नाकारणम् । इदमप्येकं दुःखमेतदुक्त्या ज्ञाप्यते, तेन यथात्मनो नन्दस्य स्वगृहे नाकारणमिति सम्बन्धः । शेषं हेतुत्वेनोक्तम् ।

निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले ।
अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि ॥ १ ॥

इति पञ्चमोध्यायः ।

पष्ठेऽध्याये वीर्ये वर्णनीये भक्तदुःखोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्याह **माययेति** । माये-
त्यसुरा इति श्रुतेरसुराणां तद्रूप एवोपास इति तत्सम्पादितपूतनारूपं
१०-६-०. मायारूपमिति तया करणभूतया कृत्वा भगवतैव कृतं दुःखमित्यर्थः । अत
एव स्वामिनीनां श्रीत्वभानम्, अन्यथा ताभिरेव सा निवर्त्येत। अत एव तदभावाय मुक्ति-
दानं च । अन्यथान्यत्र प्रविश्य पुनर्दुःखदानसम्भवेन सर्वात्मना तन्निवृत्तिर्न स्यात् । तर्हि
सुतरां दुःखमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भगवति भक्तचित्तवृत्तिनिरोधहेतुत्वेन पुरुषार्थरूपं तद्दुःख-
मिति नेदं भक्तिमार्गे दूषणमित्याहुः **निरोधोक्तेरिति** । एतेन निरोधमार्गो मर्यादाभक्ति-
मार्गाद्विलक्षण इति सूचितम् । यद्वा । ईश्वरे रक्षाकरणं नोचितमित्याशङ्क्यैतदुक्तम् ।
अमंसताम्भोजकरेणेत्यत्र। स्वातन्त्र्येण सम्बन्धमत्रालभमाना गोपीद्वारा सम्बन्धे-
१०-६-६. प्सया तत्राविशतीत्याशयेनाहुः **स्वस्मिन्नावेशातिरिक्तरूपामिति** ।
रसा दिशश्चेत्यत्र। **तासामपि चलनमिति**। तद्देवतानामित्यर्थः । प्राणैः समं
पानोक्त्यैव व्यसुत्वे प्राप्तेपि पुनस्तदुक्तिराध्यात्मिकादिभेदविवक्षयेत्याशयेनात्र
१०-६-१२. तद्भेदा उक्ताः । अत एव जीवमर्मोक्तिरपि मूले । ननु भगवत्यागते गोकुले
सर्वोत्कर्षवर्णनमेवोचितम्, न त्वेतादृशोपद्रवस्येत्याशङ्क्य पूतनावधोक्त्याऽलौकिकेभ्य उत्कर्ष
उक्त इति वक्तुमुत्कर्षस्य च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधत्वाल्लौकिकः स पूर्वाध्यायेनोक्त
इत्याहुः **साधारणस्थितिरिति** । तादृगुत्सवेन तत आरभ्येति वाक्येन गोकुल इति
पदात्तदतिरिक्ते तदभावः सूचित इति तत्रैवोत्पातोक्त्या च लोकसाधारणी स्थितिर्गोकुलस्य
तथेत्यर्थः । तेन लौकिकेभ्य उत्कर्ष उक्तो भवति । अलौकिकेभ्य उत्कर्षमाहुः **अचिन्त्येति** ।
अत्रायं भावः । सा हि स्वरूपाज्ञानदेहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासलक्षणपञ्चपर्वात्मिका । तत्र
'तत्प्रभया धर्षिते निरीक्ष्यमाणे अतिष्ठता'मित्युक्त्या जनन्योस्तत्कृतस्वस्वरूपविस्मृतिरुक्ता ।
ततो नद्यां तस्यां सर्ववृत्तान्तानुभवे सत्यसत्तूष्णींस्थित्यैतादृशमभवत्कार्यमित्यतः परं
सावधानतया भगवद्रक्षा कार्या, अन्या काप्यत्र न प्रवेशनीयेत्यवधृतिरभूदिति । तयोर्जननी-
त्वधर्मो यादृशस्तादृशो ह्यागत इति निरोधरूपस्वस्वरूपस्मृतिरुक्ता भवति । गोपानां
च रक्षकत्वेन स्थापितानां तद्रूपजमोहेनोक्तस्वस्वरूपविस्मृतिरभूत् । ततश्च जननीवदेतेषा-
मपि भावो ज्ञेयः । एतेषां स्त्रीरूपेण मोहाद्धि तदनिवारणम् । तत्र च पुंस्त्वमेव हेतुरिति
देहाध्यासस्य तदनिवारणे हेतुत्वमायाति । तस्यां सौन्दर्यमल्लिकादिसत्त्वेन रूपगन्धादिभिर्म-
नोहरणे चेन्द्रियाध्यासस्तथा । वज्रनिपातशङ्कायां भगवानधुना क्वास्ति कथमस्ति इति
विचार एवोचितस्तमकृत्वा स्वप्राणरक्षार्थं क्षितौ पातस्तदध्यासहेतुकः । व्रजसीमन्तिनीनाम-
न्तःकरणे भगवत्सम्बन्धसत्त्वेन तस्यैवात्रापि स्फुरणेन तदवारणमभूदित्यन्तःकरणाध्यासस्य
तद्धेतुत्वम् । तथाचैवं तूष्णींभावस्य तन्मारणानन्तरं भगवद्धामिस्थानिष्टपर्यवसायित्वं दृष्ट्वा
यथाकथञ्चित् कुशलिनं प्रियं प्राप्य पश्चात्तापयुक्ताः सन्तोऽतः परं नैवं स्थेयं, किन्तु

तत्परतयैवेति ज्ञानमभूदिति सुष्टूक्त'मविद्या पूतना नष्टा,' 'अतःपरं निरोधः सुगम' इति च । अत एव व्रजौकसां साधारणानां गोपीनां जनन्योश्च भावा उक्ताः । अत एवाग्रे 'सन्तत्रसु'-रित्युक्त्वा 'गोप्यस्तूर्णं जगृहु'रित्युक्तम् । कृष्णासक्तिसमन्विता प्रपञ्चविस्मृतिः । सा निरोधरूपेत्यर्थः ।

ईषामात्रेत्यत्र, अनेनेति, ह्रस्वादिमानं हित्वेषामात्रत्वकथनेनेत्यर्थः। कन्दराद्युपमाने

१०-६-१५. हेतुमाहुः **क्रीडेति** । तत् तस्याः शरीरम् । 'तस्या उरसि क्रीडन्त'मिति वाक्यात्तथाजातमिति क्रीडायोग्यस्थानैरुपमीयत इत्यर्थः। तज्ज्ञानेन्द्रियं दुष्टमिति तथोपमा । ननु पूर्वमात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारितस्तत्राह **अर्भकमिति** । प्रिये दुष्टसम्बन्धज्ञानेनातिकातर्येण सर्वविस्मृतिर्यथाकथञ्चिदमंगलनिवृत्त्याशंसा च स्नेहस्वाभाव्यादवश्यं सदैव भवितुमुचिता, किं पुनरर्भकभावापन्न इति ज्ञापयितुमर्भकपदम् । मूले अयमेवार्थो 'ननु कथ'मित्यादिना पितृचरणैरुक्त इति ज्ञेयम् । नन्वितरार्भकवत्तत्कालोचितरूपदर्शनाभिप्रायेण तदुक्तमिति शङ्कनीयम् । क्रीडन्तमकुतोभयमिति पदेन पूर्वमेव तन्निरासात् । ननु स्नेहवशाद्रक्षाकृतिरिति सत्यम्, परन्तु तस्या उपयोगः क्वेति विचारणीयम् । न च दोषाभावे, तेषामेवाभावात् । न च तदारोपाभावे, भ्रममूलकत्वापत्त्या रक्षाया अप्रामाणिकत्वापत्तेः । एवं सति भक्तिमार्गीयभजनमात्रस्य तथात्वापत्त्या महानेवानर्थश्च स्यात् । स्नेहस्य भ्रमजनकत्वेन दोषापत्तिश्च । न चैवमपि वक्तुं शक्यम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च प्रमाणानामन्यपरत्वम् । स्नेहस्यैव भक्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् सर्वत्र । नन्वत्र यथाकथञ्चिन्निरोध एव साध्यः । रक्षाकृत्या चासक्तिविशेषरूपः स सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्, एवं सति देहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेन स्रक्चन्दनादिसुखस्य हेयत्वं यथा, तथा लीलारसस्याप्यज्ञानमूलकत्वेन तथात्वं स्यात् । मोक्षादप्याधिक्यं भक्तौ तत्र तत्र निरूप्यत इति न तथा वक्तुं शक्यं चेत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । माहात्म्यज्ञानदशायामपि स्नेहजो भावो दृश्यत इति नाज्ञानमूलकत्वं वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं देवकीस्तुतौ, 'रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां त्वं कृषीष्ठा' इत्युपक्रम्य 'समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यादि । एवं सति ज्ञानभक्त्योर्युगपत्सत्त्वेपि स्नेहकार्यस्यैव सम्भवेन स्नेहस्य ज्ञानमार्गीयज्ञानाद्बलिष्ठत्वं ज्ञायते। तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर' इत्यादिश्रुतिभ्यः शास्त्रीयज्ञानपूर्वकभगवत्साक्षात्कारवति भ्रमसम्भावनापि न कर्तुं शक्या, अतः स्नेहजभावस्य न भ्रमत्वमिति सर्वथा मन्तव्यम् । तथा सति विषयाबाधश्च वाच्यः । प्रकृतेपि 'पतिं द्रष्टुमागतां श्रियममंसते'ति वाक्याद्भगवत्त्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं सति यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुत्रत्वभाववत्याः स्त्रियास्तद्दर्शने वात्सल्योत्पत्तिः, स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च पतिभाववत्या विनयविशेषपूर्वकरसभावो

मैहिकपारलौकिकनिर्वाहक इति च भाव उत्पद्यते । जारभाववत्यास्तु तत्प्रसङ्गेषु स्वरस-
पोपकत्वज्ञानेन प्रौढिपूर्वकविविधरसभावविशेषोत्पत्तिस्तदनुरूपभावाः पुंस्यप्युत्पद्यन्ते । न
ह्युक्तभावविषया धर्माः पुंस्यसन्त इति वक्तुं शक्यम्, अनुभवविरोधात् । तथा च तत्र विद्य-
माना अपि धर्मास्तत्तद्भावैकगम्यत्वेन तत्तद्भाववतीनामेव विषयास्तथा स्नेहभावे सत्येव ये
धर्मा भगवन्निष्ठाः स्फुरन्ति ते तत्र सन्त एव तादृगेकवेद्या एव तथेति न भ्रमत्वशङ्कापि ।
यथा 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'तिश्लोकोक्तधर्मवत एव दाम्नावच्छिन्नत्वम्, तथा लोकविलक्षण-
त्वेन माहात्म्यज्ञानजनकत्वेन ज्ञानप्रकरणोक्तधर्मविपरीतधर्मा लीलारूपा अपि प्रभौ सन्तीति
नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा यया'वित्युक्तं शुकैः, अन्यथा 'न
चान्त'रित्यादिधर्मवतः स्तन्येन तृप्तिस्तदप्राप्त्या चातृप्तिर्विरुद्धा नोक्ता स्यात् । किञ्च । शास्त्रं
हि यथाधिकारं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति । ज्ञानमार्गीयेभ्यो भक्तिरसादानान्मोक्षमात्रदानाच्च
रसात्मकब्रह्मधर्मबोधने प्रयोजनाभावान्नैतान् धर्मान् ज्ञानमार्गे निरूपयति । नह्येतावता
तदतिरिक्तधर्माभावः सिध्यति । येषु तज्ज्ञापनप्रयोजनमस्ति तान् ज्ञापयतीति व्रजसीम-
न्तिन्यादिषु तदज्ञापनम् । ते च ब्रह्मधर्माः स्नेहे जाते स्वत एवानुभूयन्त इति फलरूप-
त्वेन साधनमार्गे तदकथनं युक्तं च । ज्ञानकर्मादीनां विहितत्वेन साधनमार्गीयत्वात् । ननु
ज्ञानमार्गस्याक्षरविषयत्वेन तथात्वस्य युक्तत्वेपि भक्तिमार्गीयेष्वपि केषाञ्चिन्मुमुक्षूणामुक्त-
धर्मास्फूर्तिः स्नेहवतां तु तत्स्फूर्तिः, तत्रापि तारतम्यमिति कथमिति शङ्का 'यथैकस्मिन्नेव
पुरुष' इत्यादिना निरस्ता ज्ञेया । यथा प्रत्यासत्तिसाम्येपि न चक्षुषा गन्धादिग्रहोऽयोग्यत्वात्-
थात्रापीति ज्ञेयम् । किञ्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या लीलायाः स्वरूपात्मकत्वान्नानुपपत्तिः
काचित् । यथैतत्तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । यद्वा । 'तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म
पुनीमहे' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः पावनं श्रूयते । तच्च ब्रह्मात्मकातिशयविशेषप्राकट्यमेव । प्रकृते
च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या भगवतो रसात्मकत्वात्तस्य च भावात्मकत्वाद्रक्षाकृत्या
स्वामिनीभावविशेषरूपातिशयप्राकट्यमभूदिति तत्रैवोपयोगो रक्षाकृतेः । सौंदर्यविशेषाभि-
व्यक्तौ मण्डनकृतेरिव । अत एवाधुनापि स्वक्षुत्पिपासादि ज्ञापयति भक्ते हरिः । पूतनातः
स्वस्मिन्नानीतानां बालकानामग्रे विनियोगयोग्यतासिद्ध्यर्थं राक्षसीस्पर्शजदोषोऽवश्यं
निवारणीय इति स्वामिनीकृतरक्षायास्तन्निवारणमप्येकं प्रयोजनं भगवदभिमतमिति
ज्ञेयम् । एकस्या भगवल्लीलाया अनेककार्यसाधकत्वात् । अंगानि करणानि आत्मा कर्ता ।
तदाहुः **करणकर्तृभेदेनेति** ।

अव्यादज इत्यत्र, अंघ्रिरयमित्यादि । अयं अवनीयत्वेनोच्यमान इत्यर्थः ।
परिदृश्यमान एवाधिदैविकोऽजपदेनोच्यते । स स्वाधिष्ठानभूतमाध्यात्मिकं
१०-६-२२. स्वस्मिन्विद्यमानमेव वाव्यादिति प्रार्थनेति भावः ।

तत्परतयैवेति ज्ञानमभूदिति सुष्ठूक्त'मविद्या पूतना नष्टा,' 'अतःपरं निरोधः सुगम' इति च । अत एव व्रजौकसां साधारणानां गोपीनां जनन्योश्च भावा उक्ताः। अत एवाग्रे 'सन्तत्रसु'-रित्युक्त्वा 'गोप्यस्तूर्णं जगृहु'रित्युक्तम् । कृष्णासक्तिसमन्विता प्रपञ्चविस्मृतिः । सा निरोधरूपेत्यर्थः ।

ईषामात्रेत्यत्र, अनेनेति, हस्तादिमानं हित्वेषामात्रत्वकथनेनेत्यर्थः। कन्दराद्युपमाने
१०-६-१५. हेतुमाहुः **क्रीडेति** । तत् तस्याः शरीरम् । 'तस्या उरसि क्रीडन्त'मिति
वाक्यात्तथाजातमिति क्रीडायोग्यस्थानैरुपमीयत इत्यर्थः। तज्ज्ञानेन्द्रियं दुष्टमिति तथोपमा । ननु पूर्वमात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारितस्तत्राह **अर्भकमिति** । प्रिये दुष्टसम्बन्धज्ञानेनातिकातर्येण सर्वविस्मृतिर्यथाकथञ्चिदमंगलनिवृत्त्याशंसा च स्नेहस्वाभाव्यादवश्यं सदैव भवितुमुचिता, किं पुनरर्भकभावापन्न इति ज्ञापयितुमर्भकपदम् । मूले अयमेवार्थो 'ननु कथ'मित्यादिना पितृचरणैरुक्त इति ज्ञेयम् । नन्वितरार्भकवत्तत्कालोचितरूपदर्शनाभिप्रायेण तदुक्तमिति शङ्कनीयम् । क्रीडन्तमकुतोभयमिति पदेन पूर्वमेव तन्निरासात् । ननु स्नेहवशाद्रक्षाकृतिरिति सत्यम्, परन्तु तस्या उपयोगः क्वेति विचारणीयम् । न च दोषाभावे, तेषामेवाभावात् । न च तदारोपाभावे, भ्रममूलकत्वापत्त्या रक्षाया अप्रामाणिकत्वापत्तेः । एवं सति भक्तिमार्गीयभजनमात्रस्य तथात्वापत्त्या महानेवानर्थश्च स्यात् । स्नेहस्य भ्रमजनकत्वेन दोषापत्तिश्च । न चैवमपि वक्तुं शक्यम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च प्रमाणानामन्यपरत्वम् । स्नेहस्यैव भक्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् सर्वत्र । नन्वत्र यथाकथञ्चिन्निरोध एव साध्यः । रक्षाकृत्या चासक्तिविशेषरूपः स सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्, एवं सति देहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेन स्रक्चन्दनादिसुखस्य हेयत्वं यथा, तथा लीलारसस्याप्यज्ञानमूलकत्वेन तथात्वं स्यात् । मोक्षादप्याधिक्यं भक्तौ तत्र तत्र निरूप्यत इति न तथा वक्तुं शक्यं चेत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । माहात्म्यज्ञानदशायामपि स्नेहजो भावो दृश्यत इति नाज्ञानमूलकत्वं वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं देवकीस्तुतौ, 'रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां त्वं कृषीष्ठा' इत्युपक्रम्य 'समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यादि । एवं सति ज्ञानभक्त्योर्युगपत्सत्त्वेपि स्नेहकार्यस्यैव सम्भवेन स्नेहस्य ज्ञानमार्गीयज्ञानाद्बलिष्ठत्वं ज्ञायते। तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुतिभ्यः शास्त्रीयज्ञानपूर्वकभगवत्साक्षात्कारवति भ्रमसम्भावनापि न कर्तुं शक्या, अतः स्नेहजभावस्य न भ्रमत्वमिति सर्वथा मन्तव्यम् । तथा सति विषयाबाधश्च वाच्यः । प्रकृतेपि 'पतिं द्रष्टुमागतां श्रियममंसते'ति वाक्याद्भगवत्त्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं सति यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुत्रत्वभानवत्याः स्त्रियास्तद्दर्शने वात्सल्योत्पत्तिः, स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च पतिभाववत्या विनयविशेषपूर्वकरसभावो

अत्र गुरुत्वात्मकस्वधर्मज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतो-
र्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायैतदुच्यत इत्यर्थः ।
अनिमित्तश्चेति । अङ्कारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य तादृ-
गारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्याविलत्र । **आगतस्त्वित्यादि** । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन
परानुरोधाभावाद्गोचारणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तया स्यादुक्तज्ञाने
१०-७-१९. सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्व-
सुखदानार्थमिति यथैव तद्भविष्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन ।
किञ्च । **लालनेत्यादि** । आनुषङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्यास्यतीति
भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः । गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकर-
णार्थनिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् । यशोदादिस्नेहे तथात्वस्यायोगादत आहुः
लौकिकादिति । प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सात्ययुक्तेस्य-
यमंशो लौकिकः स तत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः
लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्येत्यस्याभासोक्तौ । **अद्यापि तस्या इत्यादि** । अत्रायमाशयः ।
मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकसरूप एव वाच्यः, परन्तूत्कटः
१०-७-२७. स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत
एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित्
तथाविधधर्मदर्शनेऽग्रे सहजभगवद्धर्मत्वेन ज्ञानाद्धैर्येण सर्वसामञ्जस्यं भविष्यतीत्यधुना तथा
ज्ञानाभावाद्धैर्याभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य तिरोहितं कृत्वा
विस्मयरसमुत्पादितवानिति सर्वं सुस्थमिति ।

इति **सप्तमोऽध्यायः** ।

अष्टमेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । **संस्कृतान्येव नामानीति** । सत्त्वशोध-
नस्य मर्यादामार्गीयत्वाद्गुरूपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद-
१०-८-०. वधि यशोदाद्यधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण
रिङ्गणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् ।
पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं
सत्त्वशुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञाप्यते । एतदेवाहुः **स्वेच्छा लीलेत्यादिना** ।
स्वेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादे-
तस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः **आनन्देति** । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्घाट-

१ सहजधर्म इति ।

१०-६-४४. **य एतदित्यत्र** । इष्टजनकं मोक्षजनकमित्यर्थः ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमाध्यायप्रकरणार्थोक्तौ । **सङ्ग्रह इति** । अग्रे स्वोपयोगं ज्ञात्वोत्तमानामता-
१०-७-०. दृशानां च स्वीयत्वेन स्थापनं हि लोके सङ्ग्रह इत्युच्यते । सोऽत्राधुनिक-
निरोध एव । तथा च सङ्ग्रहनिमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः । सर्वेषां दुःखोक्ते-स्तात्पर्यमाहुः **यश इति** । **सर्वगमिति** । चरित्रमिति शेषः । दुःखमिति वा । एवं सति तन्निवारके सर्वेषामासक्त्या चरित्रगानेन यशस्सिद्धिरित्यर्थः । आद्यपक्षे चरित्रस्य सर्वगत्वे हेतुमाहुः **स्वासक्त्येति** । सर्वेषां तदा गानसम्भवेन तथेत्यर्थः । **तस्मिन्नेव दिवसे रोहिणीनक्षत्रमिति**वाक्यमनतिप्रयोजनमपि स्वरूपकीर्तनपरमिति ज्ञेयम्, न तु व्याख्यानमिति । नन्दव्रजस्थानां भगवदीयत्वात्तत्पूजनं चेत्स्याद्वुदिताश्रवणं न स्यात् । किन्त्वन्यव्रजस्थानां तत्रापि केवलं भिक्षुकाणां तेन तथेत्याशयेन ते चेत्सन्त इत्याद्युक्तम् ।

अप्रमेयं बलमित्यत्र । यद्यप्यत्र संशयो न कण्ठोक्तस्तथापि बालोक्ते श्रद्धाभावो-
१०-७-१०. क्त्या तन्निश्चयाभाव एवायाति, न तु विपरीतनिश्चयोपीति संशयप्राप्तिरि-
त्याशयेनाहुः **सन्देहस्त्वनेनेत्यादि** ।

येसूयेत्यत्र । विप्रवाच एव सत्यत्वमुक्तम्, न कृतेरपीति यत्तत्तात्पर्यमाहुः **कृतं**
१०-७-१३. **तु सर्वेषामिति** । सर्वेषां भगवतो विप्राणां च निर्दोषाणां कृतमपि सत्य-
मेव, परन्तु तद्वचनाविरोध्येव, न तु स्वच्छन्दचरितमपीत्यर्थः । स्वकर्तव्य-जातीयत्वेन ग्रहविषयत्वाभाव एव कृतौ सत्यत्वाभावो ज्ञेयः ।

एकदेत्यत्र । **वाचिकमित्यादि** । पूतनावधे रक्षाकरणे वाङ्नियुक्तेति तन्निरोध
१० ७ १८. उक्तः । शकटभङ्गे भगवदर्थः कायिको व्यापार उक्त इति तथा । तृणावर्त-
प्रसङ्गे भगवन्निमित्तक दुःख वक्ष्यते **मानसमिति** । मानसो निरोधस्तथा । प्रकरणान्निरोध एव विशेष्य इति लिङ्गमविवक्षितमत्रेति ज्ञेयम् । उक्तत्रयसम्बन्धिनिरोध-करणं वा विशेष्यम् । रक्षाविधानशान्त्यादेर्भगवल्लीलात्व उपपत्तिमाहुः **अन्यथेति** । एतस्य निमित्तत्वाल्ल्यब्लोपे पञ्चमी ज्ञेया । तथा च तत्प्राप्य तद्विषयत्व प्राप्येति यावत् । ज्ञानहेतुषु स्वरूपतद्धर्मेषु सत्स्वपि स्वलीलार्थं तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तेन रक्षाविधानादिना पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमानं यथा लोके तथा स्वस्मिन्नपि प्रकटयतीति ज्ञेयम् । तथा ज्ञानाभावे तूक्तप्रकारको निरोधो न स्यादिति भावः । अन्यथा ज्ञाने सति कायवाङ्मनोनिरोधकथनाच्छास्त्रेत्यद्भुतत्वं चरित्रेऽस्मिन् ज्ञापित भवति । किञ्च । एकस्मिन् बाले सर्वेषां सहजस्नेहो लोके न सम्भवतीति तथात्वं यदत्र तद्भगवत्कृतमेवेति ज्ञायते । यद्वा । मानसिकनिरोधस्यावश्यकतामाहुः **अन्यथेति** ।

अत्र गुरुत्वात्मकस्वधर्मज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतोर्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायैतदुच्यत इत्यर्थः । **अनिमित्तश्चेति** । अङ्कारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य तादृगारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्यावित्यत्र । आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन
परानुरोधाभावाद्गोचारणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने
१०-७-१९. सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्वसुखदानार्थमिति यथैव तद्भविष्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन । किञ्च । **लालनेत्यादि** । आनुषङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्थास्यतीति भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः । गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकरणार्थनिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् । यशोदादिस्नेहे तथात्वस्यायोगादत आहुः **लौकिकादिति** । प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सात्ययुक्तोत्सगमंशो लौकिकः स तत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः **लौकिकादिति** । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्येत्यस्याभासोक्तौ । अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।
मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकसरूप एव वाच्यः, परन्तूत्कटः
१०-७-३७. स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित् तथाविधधर्मदर्शनेऽग्रे [1]सहजभगवद्धर्मत्वेन ज्ञानाद्धैर्येण सर्वसामञ्जस्यं भविष्यतीत्यधुना तथा ज्ञानाभावाद्धैर्याभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य तिरोहितं कृत्वा विस्मयरसमुत्पादितवानिति सर्वं सुस्थमिति ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । संस्कृतान्येव नामानीति । सत्त्वशोध-
नस्य मर्यादामार्गीयत्वाद्गुरूपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद-
१०-८-०. वधि यशोदाद्यधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण रिङ्गणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् । पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञाप्यते । एतदेवाहुः **स्वेच्छा लीलेत्यादिना** । स्वेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादेतस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः **आनन्देति** । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्घाट-

---

१ सहजधर्म इति ।

यन्ति अन्येच्छयेति । भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो, भगवांस्त्वानन्दरूप एवेत्यस्मिन्नध्याये न दुःखकथनम्, अन्याधीने चरित्रे क्वचिद्दुःखमप्युक्तमिति तस्माद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । कंसस्यैतज्ज्ञानं स्वानिष्टमित्युक्त्या रहसि नामकरणाद्दुःसङ्गवर्जनमङ्गत्वेन सूचितमिति तदाहुः दुःसङ्गवर्जनमिति ।

अयं वै रोहिणीपुत्र इत्यत्र, वस्तुत इत्यादि । अप्राकट्यदशायामव्यवहार्ये
१०-८-१२. ब्रह्मणि सत्यन्यपदार्थवल्लोके केवल स्वरूपत एव भगवन्नामप्राकट्याभावाद्भगवतः प्राकट्यात्मकगुणयोगादेव लोके नामानि प्रकटानि भवन्तीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थकथने नामानि रूपवन्नामरूपस्यापि भगवतो रूपाणीत्यारभ्याखण्डान्येवेत्यन्तेनाग्रिमग्रन्थेन विरोधः स्यात् । यशोदायाः पुत्रत्व इति । अत्राय भावः । गर्गः पूर्ववृत्तान्ताभिज्ञोऽत्रागत्याधुना भगवद्भाववत्त्वेन भगवति यशोदापुत्रत्वलक्षणं धर्मं च दृष्ट्वा सन्दिहानस्तत्त्वेनिश्चय जानस्तद्वाच्यव्यय वा इत्युक्तवान् । अत एव विपरीतनिश्चयो नोक्त इति भगवन्नामकरणप्रस्तावे सम्यग्भगवद्भावान्निश्चयोभूदिति तवात्मजस्ते सुतस्येत्युक्तवान् ।

तान्यहं वेदेत्यस्य विघृतौ । सारूप्येण साधकमित्यादि । ननु साङ्केत्या-
१० ८-१५. दिना भगवन्नामोच्चारणस्यापि फलसाधकत्व श्रूयत इत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमुच्यते । सङ्केतिते पुरुषे सदानन्दत्वादिधर्मबाधेन भगवन्नाम्नस्तनावाचकत्वाल्लौकिक एव शब्दस्तत्समानाकारस्तद्वाचक· स इति मन्तव्यम् । तथा च सारूप्येणापि मोचकमिति माहात्म्यज्ञापनपराण्यप्रवर्तमानस्य च प्रवर्तनपराण्युपाख्यानानीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्व भाविज्ञाने लोकप्रतीतिमनुसृत्य हेतुत्वेनोक्तम् । भगवद्धर्माणां तच्छास्त्रागम्यत्वात् । 'न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध'इति वाक्यात् । भाविरूपनामज्ञानहेतुत्वेन वा तदुक्तम् ।

एष वः श्रेय आधास्यदित्यत्र । स्वयं पुरुषार्थरूपोपीति । ननु धार्यधार-
१० ८-१६ कयोर्भेदाद्भगवदतिरिक्तस्य श्रेयस्त्व भक्तिमार्गविरुद्धमित्यत आहुः स्वयमित्यादि । एव सति श्रेयोधारकत्व नन्दादीनामेव तत्प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन भगवत्युपचर्यत इत्यर्थः । तथा च नन्दादीनां भक्तत्वेन सर्वपुरुषार्थरूपस्य भगवतस्तत्राविर्भूय विराजमानत्वादन्यस्य श्रेयस्त्वाभावेपि तद्धारकत्वमुक्ताभिप्रायेण भगवति न निरुप्यते । यद्यपि भगवति विद्यमाने दोषाणां प्रतिबन्धकत्वमेव न सभवति, क तन्निवर्तकत्वेनोपचारः, तथापि लीलायां निरोधसिद्ध्यर्थमस्मत्प्रभुणा लोकरीतिरेव स्वीकृता । यतस्तदर्थं स्वरूपमपि तथा प्रदर्शितवान् । तदुपपादित 'बभूव प्राकृत· शिशु'रित्यत्र । लोके च यथा यथा प्रतिबन्धबाहुल्यम्, तन्निवृत्त्या पुन· फलानुभवः, तथा तथा दुरापत्वज्ञानेन फलेष्वासक्तिरधिकतरा भवतीति दृश्यते । अतो नन्दादीनामासक्तिसिद्ध्यर्थं स्वेच्छयैव दोषरू-

---

१ तत्रेति पाठ । २ मत्या मामभिजानातीत्यधिक क्वचित् ।

पान् पूतनादीन् प्रतिबन्धकत्वेनोद्भाव्य तन्निराकरणद्वारा स्वयमेव तच्छ्रेयोरूपः फलतीति मनसभिसंधाय साधूक्तं **स्वय**मित्यादि तावचरणैः ।

नारायणसमो गुणैरित्यत्र । उपमेये तत्समाना धर्मा ये त उच्यन्ते । एतत्सृष्टिविलक्षणा हि लीलासृष्टिरियम् । अस्यामुत्पादितास्तु जीवगणा दशरस-
१०-८-१९. सम्बन्धिनो यावन्तो भावा भगवद्विषयकास्तद्वन्त इति तद्भावपोषार्थं भगवतापि तथैव स्वनिष्ठा गुणाः प्रकटीक्रियन्त इति भगवद्गुणस्यापकत्वं तेषाम् । न च मन्तव्यमेतादृशा एव केचन जीवाः सन्ति, येषामेतादृक्सामर्थ्यं सहजमस्तीति, यतस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकटो जात इति ज्ञापनायाहुः **तावद्गुणप्रसिद्ध्या** इत्यादि । एतेन प्राकृतानां नैतद्रसप्राप्तिरिति ज्ञापितं भवति । **द्वितीये**त्यादि । अत्रैतादृशो व्रजसुन्दरीपरिग्रह एव । रसाधिक्ये पुंभावेनाग्रिमोक्तधर्माः स्पष्टाः । तृतीये गोपिकाधीनत्वादि स्पष्टम् । 'अहं भक्तपराधीनः' 'एवं मदर्थोज्झिते'त्यादिवाक्येभ्यः । एतदेवोक्तं त्रिविधा अपीत्यादिना । **श्रिया कीर्त्ये**त्यत्र । **एवं कृष्णोपि करोतीति** । व्रजसुन्दरीणामिति ज्ञेयम् । अग्रे स्पष्टम् ।

कालेन व्रजतेत्यत्र । आभासोक्तौ **तस्मिन्नेवाधिदैविके गच्छतीति** । नन्वेवं सति गतेर्गमनमुक्तं भवतीत्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति । उत्तरदे-
१०-८-२१. शसम्बन्धफलिका हि गतिः, तत्तत्कालविशिष्टा लीला च नित्यत्वेन विद्यमानैव क्रमेणाच्छाद्य क्रमेणाविःक्रियत इति रिङ्गणादिलीला यस्मिन् काले स कालोऽधुना प्रकटित इत्ययमेव पूर्वलीलाकालस्योत्तरदेशस्थानीय इत्युक्तन्यायेन तत्सम्बन्धित्वे जाते तदाधेयरिङ्गणलीलामपि प्रकटितवानिति हृदयम् । तथा च लीलानित्यत्वज्ञापनाय कालेन व्रजतेत्युक्तमिति सारम् । **उपविष्टमि**त्यादि । उक्तत्रिविधरूपस्यैवानुवादोयम् । **अन्याश्रित**मित्यादि । कथञ्चित् केनाप्यंशेनान्याश्रितं रूपमित्यर्थः । स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः । **सर्वथा** । सर्वांशेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः । **निर्गुणे**ति । ताभिश्चरित्रे ज्ञापिते सति तदनन्तरं ताभिः परिदृश्यमानं निर्गुणावस्थवेद्यं रूपमित्यर्थः । अखिलैतत्प्रकरणतात्पर्यमाहुः **सात्त्विकादीति** । सात्त्विकादिभेदोपलक्षितास्ते ते ये पुरुषास्तत्तद्धृदयगामिनि रूपे सति सा हृदयस्थितिस्तथा कृत्वान्तिमे रूपे स्थिरा भवति, स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः ।

गोकुले रामकेशवावित्यत्र । रिङ्गणलीलायां केशकृतः शोभातिशयो भवतीति तत्राधिक्यं मन्वानैरुक्तम् । वस्तुतस्त्वित्यारभ्यापेक्षाभावादित्यन्तम् । भगवद्वाचकत्वे योर्थस्तमनूद्य तत्रारुचौ हेतुमाहुः **प्रत्यये**ति । मत्वर्थीयप्रत्ययाभावे तत्सौन्दर्यालाभादिति भावः । उभयोस्तरतमभावेपि गतिसाम्ये हेतुमाहुः **भगवद्गतित्वे**नेति । बलदेवेप्याविष्टस्यैव गतिर्निरूप्यते । सा चैकैवेति तथेत्यर्थः । वयसोधिकत्वेन बलदेवरिङ्गणं पूर्वं कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यात्र भगवद्गतिरेव वाच्या तत्सम्बन्धश्चात्र नामकरण-

मारभ्येति भगवद्रिङ्गणलीलासमय एव तदुक्तिरपीत्याशयेनाहुः **भगवत्संन्निधान** इत्यादि। पाण्योः सहभावोक्त्या गौणत्वोक्तिपूर्वकं रिङ्गणे जानुनोः प्राधान्येन निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः **जानुभ्यामिति**। सर्वमूलरूपत्वेनैतयोः सुतलाधिदैविकरूपत्वमुच्यते। 'द्वे जानुनी सुतल'मिति वाक्यात्। तथा च रिङ्गणलीलायां जानुनोरपि घर्षणं संभवतीति तमंशमादायेदमुक्तम्। घर्षणे पीडासंभवात् तस्याश्चात्रायुक्तत्वाल्लोकसाम्येन सर्वकरणात् तज्जनितकिणधारणेनापि सा तदपास्य दैत्यगामिनीति मन्तव्यमिति भावः। न च जानुनोरेव सहभावो वाच्य इति वाच्यम्। अस्या लीलायाः प्रथमगतिरूपत्वेन तस्याश्च पदधर्मत्वेन तयोरेव प्राधान्यस्योचितत्वादिति भावः।

उज्झितगृहा इत्यत्र। सूचितमानुषङ्गिकमप्यर्थमुक्तवन्तः **एवं कर्मभ्य** इत्यादिना। **प्रेक्षन्त्यो ज्ञानपरा** इत्यादि। उक्तत्रिविधासु तासु मध्ये त्वाद्याः
१०-८-२४. कौतुकं मत्वा वत्सपुच्छालम्बनेन गतिं द्रष्टुमेवोद्यता इति ज्ञानपराः। प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिरसाविष्टानामन्यत्र रागाभावः स्पष्टः। तृतीयास्त्वेकाकी प्रियः प्राप्त इति सन्तोषाद्धसन्त्यो जाताः। **विनियोगस्त्विति**। उक्तत्रैविध्यकथनेनेत्यर्थः। अङ्गं नयन्तीत्यङ्के वा नयन्तीति तथेति तदुक्त्येति वा।

गृह्याणि कर्तुमित्यत्र पञ्चमलीलायामिति। जन्मप्रकरणयुक्तं फलप्रकरणं
१०-८-२५. पञ्चममिति तत्रोक्ता सा पञ्चमीति ज्ञेयम्। **ततस्त्विति त्रिभिरिति**। ततस्त्वित्यस्मादग्रिमैस्त्रिभिरित्यर्थः। तद्भाववतां निरोधहेतुत्वेन लीलायामपि ते गुणा उपचर्यन्ते।

व्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्नित्यत्र। **अन्यथेति**। तन्निर्देशो न स्यादित्यनेन
१०-८-२७. सम्बध्यते। अन्यथेत्यस्यैव विवरणं शिष्टेन। तथा चानुषङ्गिकं फलं व्रजस्त्रीणां मुत्करणम्, न तु तदेकप्रयोजनत्वेन लीलाकरणमिति चेत् स्यात्, तदा 'व्रजस्त्रीणां मुदं जनय'न्निति शुको न वदेदित्यर्थः। अनावश्यकत्वादिति भावः। निरोधस्यात्रोद्देश्यत्वेनापि तथा मन्तव्यमिति हृदयम्। तर्हि तद्धर्मप्राधान्यात् ता मुमुदिर इति वदेन्न तु प्रभुप्राधान्येनेति चेत्, तत्राह **निरोधजनकत्वं स्वस्येति**।

मर्कान् भोक्ष्यन्नित्यत्र। **सोपीत्यादि**। यद्यपि श्रौतं ज्ञानं न सहजमेतासां,
१०-८-२९ भगवता लीलार्थं न ज्ञाप्यते च, तथापि भगवद्धर्मनिरूपणे चित्ते तदावेशाद्भवति सोपि धर्मोस्तीति वस्तुस्वभावात् तस्यापि स्फूर्तिः। तत्रापि भोजनप्रकरणादस्यैव धर्मस्य। अन्यथा पुरःस्थिते प्रियेऽयमित्यनुक्त्वा स इति न वदेयुरिति भावः।

हस्ताग्राह्य इत्यत्र। **पञ्चविधमित्यादि**। प्रकारशब्दोत्र साधनवाची। तथा च
१०-८-३० पीठादिसाधनयुक्तं तदयुक्तं चेति द्वैविध्यम्। यस्मिन्काले तद्गृहे कोपि न भवति। तत्कालविषयकं ज्ञानं वस्तुविषयकं च तथा। **तदीयांशानामिति**।

पूर्वोक्तज्ञानस्यांशाः पीठादयो विषयत्वात् ज्ञानस्य सतो निरंशत्वेन तस्यैव तथात्वात् । तथा च स्वगृहे सदा तज्ज्ञानमिति तत्सम्बन्धिभगवज्ज्ञानमपि सदेत्युपकार एवेत्यर्थः ।
न ह्युपालब्धुमैच्छदित्यस्य विवृतौ । यावन्नात्यन्तासक्त्येति । नेत्यत्यन्त-
पदविशेषणम् । अत्यन्तासक्तौ तु बाह्यानुसंधानमेव न स्यादिति भावः । **सो-**
१० ८-३१ **प्युद्गत** इति । भगवद्विषयकः पुत्रत्वेनाध्यासोपि निवर्तिष्यत इति सम्बन्धः ।
अत एव प्रणता स्मर्तिप्रकारगणनाया[१]'मेष मे सुत' इत्युक्तवती । निवर्तने हेतुमाहुः **स्वसमा-**
नेति । पुत्रत्वेन स्नेहाद्धि मृद्भक्षणे शिक्षार्थं लोकन्यायेन निरुद्धाचरणमपि संभवतीति तच्चि-
कीर्षायां स्नेहसमानविषयको विरोधो भवतीति स्वधर्मप्रदर्शनेन सोपि निवर्तिष्यत इत्यर्थः ।
एकदा क्रीडमाना इत्यत्र । **ये स्त्रीणां सुखार्थं** इति । पूर्वं वयस्यैर्व्रजबालकै-
र्व्रजस्त्रीणां मुदं जनयंश्चिक्रीड इत्युक्तम् । तथा च तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शि-
१० ८-३२ त्वेन त एवोच्यन्त इत्याशयेनाहुर्ये इत्यादि । **निरोधस्येति** । मृदोनिष्टहे-
तुत्वेन ज्ञानेन हि तदभावाय निवेदनम् । तच्च स्नेहं विना न संभवतीति कथं तदक-
रणमुक्तमिति चेत् । उच्यते । क्रीडमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगेण न भगवदर्थं नापि
भगवत्सङ्गे क्रीडेयम्, किन्तु स्वार्थमेव परस्परमेवेति च ज्ञाप्यते । सर्वभावेन निरोधे तु तथा
करणं न सम्भवतीति तथोक्तमाचार्यैः । व्रजस्त्रीमुज्जननस्यैवोद्देश्यत्वेन तदुपयोगिलीलोपयो-
गित्वेन बालकसहभाव इति हृदि कृत्वा स्त्रीसङ्गादित्युक्तम् । अत एव मुख्यो निरोधो न
सम्पन्नः, आनुषङ्गिकस्तु जात इति भावः । **तत्कार्यम्** । निरोधाकरणकार्यमित्यर्थः । यथैव
ता भगवत्सङ्गता भवन्ति तथैव सम्पादयतीति स्त्रीरतिकर्तृत्वं रामे । अत एव रसरीत्या ताम्बू-
लाद्यङ्गीकार एवास्य रोचते, न त्वलौकिक्या अपि मृद इति स्नेहवशादेव दोषदृष्टिस्तत्र ।
अत एव रामाद्या इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तेन बालकविजातीयो भावः सूच्यते ।
रामे गोपबालकत्वाभावात्तथा । गोपानां त्वग्रे निरोधो वक्तव्य इत्यधुना तथा न निरोध
इति तथोक्तम् । पुत्रशब्दविवरणं लोकसम्बन्धीति ज्ञेयम् । तथा च यत्र लौकिक एव स
एतादृशस्तत्र भगवानङ्गीकृततथात्वः स्वापराधकरणात् क्रियारूपाद्रक्ष्यतीति युक्तमेवेति भावः ।
अत एव वचनमेव, न तु क्रिया काचिद्विरुद्धा ।
भयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्षमित्यत्र । प्राकृता बाला हि ताडनभिया मातृसंमुखं
द्रष्टुं न पारयन्ति, प्रभुरपिताननुकरोतीत्यस्यालौकिकत्वेन तत्तात्पर्यमुच्यते ।
१० ८-३३ **प्रदर्शयिष्यमाणमित्यादि** । मुखारविन्दे प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं ब्रह्मधर्म-
त्वात् ज्ञानात्मकमेव । तत्साधनत्वादपि तथोच्यते । एतस्य भविष्यमाणमधिकरणं माता ।
अग्रे ज्ञानजननात् । तत्र च भगवति दोषारोपो विरोधी गुणः । भगवत्प्रेक्षणं ज्ञानरूपमिति
तच्चेन्मातर्यागच्छति, तदा तेन ज्ञानमाविर्भवति । तच्चोक्तगुणशङ्कयेतस्तत एव भ्रमणं करोति ।
न तु संमुखं निरन्तरं यशोदाविषयकं भवतीति तथा । अत एवाग्रे ज्ञानं जननीयमिति मात-

१ तासीतिप्रकारेति पाठः ।

रमीक्षते । परन्तु प्रकर्षेण नेति ज्ञापनाय प्रशब्दो मूले । विरोधी च गुण इत्यादिनेक्षणप्रेरणायां हेतुत्वेन प्रभुतात्पर्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालीनमौग्ध्येनैव मोहिता नान्यत्कर्तुमशकत् । तथापि स्नेहभरवशतोस्मिन्नर्थे विज्ञप्तिः कार्यैवेति तां कृतवती । तत्र सम्बोधनेन कृपालुत्वमुक्तम् । तथाहि न दान्ता अदान्ता असंयतेन्द्रियाः पुरुषा इति यावत् । तेषामप्यात्मा निरुपधिहितकर्तेत्यर्थः । मृद्भक्षणमस्मद्धितं न भवति, मनःखेदहेतुत्वादिति भावः । अत एव हेतुरेव पृष्टः, भगवांस्तु मात्रादिसम्भावितमृदद्दनकार्याभावादेव हेतुविचारो न युक्त इत्याशयेनोत्तरितवान् । अन्यथा लोके बालस्वभावमेव प्रसिद्धं हेतुं जानन्ती कस्मादिति न वदेत् । तदानीं ज्ञानदित्सया तादृगीक्षणेन चैतावन्मात्रं ज्ञानमभूदग्रे सम्पूर्णं भविष्यत्येवेति हृदयम् । भगवत्प्रेरणया गन्तव्यमेवेत्यनेन पितृचरणैर्ज्ञापितम् ।

सर्वे मिथ्याभिशंसिन इत्यत्र । **नैवेद्यमिति** । उपासनामार्गीयैः पूजायां दत्तं
१०-८-२ नैवेद्यं तथेत्यर्थः । **शुद्धान्नसम्बन्धेनेति** । साक्षाद्भगवद्भक्षितत्वेनोच्छिष्टं
यदन्नं तच्छुद्धान्नपदेनोच्यते । भुक्तशिष्टान्नान्मुखारविन्दमध्यस्थं चर्वितं ताम्बूलमिव मुख्यमुच्छिष्टं भवति । न ततोन्यत्फलरूपं शोधकं वास्तीति तत्सम्बन्धेन तथात्वायेत्यर्थः । वन्यत्वं साधारणभगवत्सम्बन्धो वात्र शुद्धिपदार्थ इति न वक्तुं शक्यम् । भगवदन्तःस्थितानां पूर्णपुरुषार्थत्वेन तथाविधेन तेन कृतार्थत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यत्त्वेते बालका इत्यारभ्य मिथ्याभिशंसिन इत्यन्तं वाक्यं तन्मर्यादामार्गपरं ज्ञेयम् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्याद्यथैव तत्तोपस्तथैव भगवतः कर्तव्यं भवतीति स्वमर्यादामतिक्रम्य भक्तेच्छानियम्यत्वाङ्गीकारात् पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गे भक्षणादिकं सर्वमुपपद्यते । वस्तुतस्त्वियमेव पुरुषोत्तममर्यादा यद्भक्तवश्यत्वम् । अत एवाधुनापि भाग्यवतो भक्तानाज्ञापयति भोग्यविषये ज्ञानमिश्रभक्ते मर्यादाभक्तिमार्गीयभक्तेऽनवतारदशायां चानशनादयो धर्मा भगवता प्रकटीक्रियन्त इति तद्विषयाणि तथाविधवाक्यानीति ज्ञेयम् । यद्यपि यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वपदस्य निमन्त्रिततत्परत्वम्, तथात्रापि रामादिपरत्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । तथाप्याचार्यैस्तु बाला इत्येत इति वाऽनुक्त्वा सर्वपदं भगवतोक्तमिति तत्तात्पर्यमुक्तमेते बालका इत्यादिना । तत्तात्पर्यं चोक्तमेव । ज्ञानप्रकरणत्वादपि तथोक्तिरिति न भक्तिमार्गीयविरोधः शङ्कनीयः ।

यद्येवमित्यस्याभासे । **अपेक्षितमिति** । मुखव्यादानमित्यर्थः । विशेषेणासमन्ता-
१०-८-३६. देहीत्यपि ध्वनिः । भक्तिमार्गीयत्वमत्र विशेषः । तस्यापि यावती मर्यादास्ति
यावद्रूपं वा तत्तद्दानमाङोर्थः । अत एव सर्वात्मभावावधि ज्ञानं जातम् । अन्यथा तदतिरिक्तबुद्धीनां भगवद्विषयिणीनामपि कुमतित्वं नोच्येत ।

अव्याहतैश्वर्य इत्यस्याभासे । **कथं सर्वसंवाद** इति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादि सर्वश्रुतिसंवाद इत्यर्थः ।

सा तत्रेत्यत्र। **प्रतिकृतिरूप**मिति। यथा 'क्षुरः क्षुरधान' इत्याद्युपनिषद्भिस्तथा।

सूनोस्तनौ। सूनोर्विदारितं यदास्यं तस्मिंश्च वीक्ष्येति सम्बन्धो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः

१०-८-३७. **तस्मिन्नन्तर्बहिः सर्वत्रैवे**ति। अन्यथा तनुविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेः ।

किं स्वप्न इत्यत्र । **सन्ध्यत्वा**दिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः, इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान'मिति श्रुतौ स्वप्नस्य

१०-८-४०. सन्ध्यत्वमुक्तम्। एतच्चेहलोकमध्यपात्येवेति तद्वैलक्षण्यम्। **कार्त्स्न्येने**त्यादि। स्वप्नसृष्टेरसत्यत्वे व्यासचरणैर्हेतुरुक्तो 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति । एतदर्थस्तु स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम्, तत्र हेतुरग्रे यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथा-भिव्यक्तिः कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावादिति । **उभयोश्चादर्शन**मिति । द्रष्टृमायिनोर्मा-यिकैः पदार्थैः सहादर्शननियम इत्यर्थः ।

चेतोमनःकर्मेत्यत्र । **कायिकमत्रे**ति । उत्तमकायहेतुप्रारब्धमित्यर्थः । **परस्प-रव्याघाता**दिति । एकदैवैकस्यैव वस्तुनोन्तर्बहिश्च स्थितिकथने तथात्वा-

१०-८-४१. दित्यर्थः। **विचारेपी**ति। मायिकानां भ्रमप्रतीतानां वस्तूनां विचारासहत्वम्, अत्र च तद्वैपरीत्यमित्यर्थः । मायातिरिक्तस्त्वहमिति विवरणे पुलिङ्गनिर्देशो बुद्धिप्रकाराणां दुष्टत्वेन गणनाच्छुद्धजीवमात्राभिप्रायेण कृतः ।

सद्योनष्टस्मृतिरित्यत्र । **अनुभवस्मरणयो**रिति । न संस्कारनियम इत्यर्थः । अन्यथा अनुभवाव्यवहितोत्तरक्षणे यत्र स्मृतिः सा न स्यात् । नचैवंविधा

१०-८-४४. सा नास्तीति वाच्यम् । बाधकाभावात् । न चोपनीतभानमेव तत्रेति वाच्यम् । स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गात् । संस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् । न च ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावान्न तथेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । क्लृप्तसमा-नाभावेपि ज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेन संस्कारेपि तत्सत्त्वात् । न च संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वात् नैवमिति वाच्यम् । साक्षात्प्रमाणजन्यज्ञानत्वस्यानुभवत्वेन तदतिरिक्तज्ञानत्वस्य स्मृतित्वात् क्लृप्तद्वारातिरिक्तानन्तरितत्वं साक्षात्त्वं विवक्षितम् । अत एव स्मरामीत्यनुव्यवसाय-स्तदुत्तरक्षणे तमेव विशेषमवलम्ब्य भवति । यथानुभवत्वसामान्येप्यनुमित्यनन्तरमनुमिनो-मीत्येव प्रत्ययो न त्वनुभवामीति तथेति भावः । यद्वा । लौकिकवस्तुतत्त्वनिरूपणे नास्माकं प्रवृत्तिरिति लोके स्मृतिः संस्कारजन्यैवास्ताम् न वा, प्रकृते त्वलौकिकप्रदर्शनप्रस्तावेन तत्सम्बन्ध्यग्रेतनमप्यलौकिकमेवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतदेवात्रपदेनोच्यते । स्मृतिनाशो-क्तेस्तदुत्पत्तिरवश्यं वाच्या । सा चोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षण एव नष्टेति ज्ञापनाय सद्यःपदं मूले । अन्यथा नाशस्यानुक्तिसिद्धत्वेनं तत्र वदेत् । एवं सति द्वितीयक्षणाधिकरणकनाशस्या-प्राप्तत्वात्तदा तन्नाश[1] इति ज्ञापनाय सद्यो नष्टस्मृतिरित्युक्तम् । तेनेदमप्येकमलौकिकं चरित्र-

---

१ तन्नाशकाल एव तस्य नाश इति पाठः ।

मिति ज्ञाप्यते, आस्तिकैर्द्वितीयक्षणे लोके तन्नाशानङ्गीकारात् । एतेन भक्तिरसानुभावकत्वेन मोहने विलम्बासहिष्णुत्वं भगवत उक्तं भवति । यथा स्वावतारार्थं गर्भसङ्कर्षणं तथेदमिति भावः । यद्यप्येवं संस्कारजन्यत्वं तदजन्यत्वं वा न सिध्यति, तथाप्यत्र कालान्तरेपि स्मृत्यभावस्य वक्तव्यत्वान्नष्टसंस्कारेत्येव वदेत् । स्मृतिनाशस्य स्वतःसम्भवेन तदुक्तिस्तदर्थं मोहोक्तिश्च न स्यात् । एवं सत्यन्यथानुपपत्त्यैव तेनानुभवेन स्मृतिरेवोत्पन्ना सा चोक्तरीत्या नष्टा, संस्कारस्तु न जनित एव, भगवदिच्छाभावादिति मन्तव्यम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यैरत्र भगवन्मतमित्यादि । किञ्च । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वेनादृष्टस्यापि स्मृतिहेतोर्वक्तव्यत्व आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च तदेवास्तु,कृतं संस्कारेणेत्याशयेनापि तन्निषेध उक्तः । न चानुभवस्याविहितत्वेन तदजनकत्वात्प्राचीनस्य तस्यानुभवं विनाऽजनकत्वात्तस्य च नष्टत्वेन सहकार्यभावात्स्मृतिरेव न स्याद् अनुभवं विनापि वा स्यादिति वाच्यम् । अनुभवतद्ध्वंसयोरन्यतरस्य सहकारित्वात् । त्वयापि,सदृशादेरननुगतस्यैवोद्बोधकत्वाङ्गीकारात् । एतदेवोक्तम् **स्मृतिरपीत्यादिना । नाश्यते** चेति । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयप्रागभावासहभूतं क्रियत इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वान्नैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । न चैकजातीयेपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीय उभयोरपि जनकत्वात् । नन्वभावत्वेन कारणत्वे प्रतियोगिनः प्रतिबन्धकत्वापत्त्या नैवं वक्तुं युक्तम्, ज्ञानं प्रत्यभावस्य विषयत्वेन कारणत्वान्न दोषः, संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वेनात्र तथात्वाभावादिति चेत् । अत्राप्यनुभवध्वंसत्वेन कारणत्वान्न दोष इति तुल्यम् । अन्यथानुभवप्रागभावेत्यन्ताभावे च सति स्मृतिप्रसङ्गः । एतच्चानुभवाव्यवहितोत्तरक्षणेपि स्मृतिमङ्गीकृत्योक्तम् । तदनङ्गीकारे तद्ध्वंसस्यैव सहकारित्वं वाच्यम्, तच्चोक्तरूपेणेति भगवन्मतानुवादग्रन्थो यथाश्रुत एव साधीयान् भवतीति सर्वं सुस्थम् । न चैवं यागजापूर्वासिद्धिः । श्रुत्या यागस्य हेतुत्वमुक्तमिति तदभावस्य तथा कथनायोगात् । प्रतियोग्यभावयोरेकव्यक्तिजनकत्वादर्शनाच्च । ननु घटतदभावयोः स्वसमूहालम्बिज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैव यत्कार्यजनकतावच्छेदकत्वं तत्कार्यं तद्ध्वंसेन न जन्यत इति हि नियमः । तत्र यागत्वस्यैवोभयजनकतावच्छेदकत्वान्न तथा वक्तुं शक्यम् । प्रकृतेऽनुभवस्याजनकत्वान्नोक्तदूषणापत्तिः । अत एवानुभूतं स्मर्यत इति व्यवहारो भूतक्तानुशासनादतीतानुभवविषयत्वमेव तदर्थ इति ध्वंसस्यैव हेतुत्वमवगम्यते, अतीतमनुभवविषयत्वं यत्रेत्यर्थो ज्ञेयः । श्रुतिबलाद्योगेन तथा वक्तुं शक्यमिति आरोपणात्पूर्ववत्कृत इति । अङ्कारोपणनिरूपणात् स तथा कृत इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । **मोहसहित** इति । शुद्धं हि जलादिकमन्ययोगेन मलिनं भवति । प्रकृते च प्रवृद्धोपि स्नेहो न निरुपधिः, किन्तु पुत्रत्वोपाधिक इत्याशयेन कलिलतोक्तेत्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तज्ञाने सति भगवति भक्षणशयनशीतोष्णादिधर्मास्फूर्तिः सहजा । स्नेहे च सति तत्स्फूर्तिः सहजा । तथा चोभयोर्विरोध

इति स्नेहसम्बन्धी यः कलिः कलहो विरुद्धधर्मोपमर्दनमिति यावत् । तं लाति स्वीकरोत्ये-
तादृशं हृदयं यस्याः सा तथेत्यर्थः । तेन हृदि ज्ञानतिरोभावपूर्वकः स्नेहभर उक्तो भवति ।
ज्ञानं निरूप्य तदन्ते स्नेहस्य प्रकृष्टवृद्धिकथनं तत्फलत्वाभिप्रायेण । अन्यस्य तत्त्वेनानुक्तेः ।
अन्यथा तु ज्ञानस्य निष्फलत्वापत्तिः । अननुसन्धानेपि वैदिकसंस्कारस्यालौकिकातिशयजन-
कत्ववज्ज्ञानस्यापि स्नेहवृद्धिहेतुत्वमिति भावः । जातिकुलधर्मपरता मातृत्वं च पूर्वावस्था ।
स्नेहवर्धिन्या मायायास्तत्वात्[1]स्नेहेन सततमन्यत्यागपूर्वकं भजनमेव भवेदिति विहितभक्तौ
प्रवेशः स्यात्, न तु पुष्टिमार्गीयलीलारसानुभव इत्यर्थः ।

नन्दः किमकरोदित्यत्र । पञ्चभिरुत्तरदाने तात्पर्यमाहुः **कर्मव्युदासस्येति** ।
नेदृशं फलं कर्मणो भवितुमर्हति, किन्तु महदनुग्रहस्यैवेति कर्मव्युदासस्य
१०-८-४६. वक्तव्यत्वात् तस्य चाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमात्मकत्वेन पञ्चा-
त्मकत्वात् तावद्भिस्तद्व्युदासोक्तिरित्यर्थः ।

कृष्णोदारेत्यत्र । उदारत्वोक्तितात्पर्यमाहुः **साधनफलमित्यादि** । अधिकारः
साधनम् । तस्य हीनत्वात् तज्जन्यं फलमपि तथा । अथवा । सुखसाधनरूपं
१०-८-४७. वैदिककर्मणः फलं पश्वादिरूपं तथा । साध्यफलं स्वर्गादि मोक्षान्तम् ।
'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेस्तथा । स परमानन्द एव चेत्तथा ।
तदा पश्वादि तज्जन्यं लौकिकमलौकिकं च सुखं तादृशमेव परमानन्दरूपमेवेत्यर्थः । **लौकि-
कवदिति** । लौकिकवत् परिदृश्यमानं परमित्यर्थः । लोके वेदे च फलात्साधनमपकृष्टं
दृष्टम् । यत्र परमकाष्ठापन्नं वस्तु साधनं तत्र तत्साध्यफलस्य का वार्तेति भावः ।

अस्त्वित्युक्त इत्यत्र । **फलग्रहणार्थमित्यादि** । अत्रायं भावः । पुरुषोत्तमा-
नन्दाधिष्ठानं ब्रह्मानन्द इति तद्योग्यत्वार्थं ब्रह्मानन्दता महदनुग्रहेण सम्पन्ना-
१०-८-५०. स्मिन्, तदा हि सर्वत एवानन्दस्फूर्तिर्भवति । एवं सत्येतेनैव पूर्णार्थताज्ञाने
पुरुषोत्तमाविर्भावः स्वस्मिन्न भविष्यतीति भक्तिरसानुभवार्थमुक्तं **बाधकमंशं त्यक्त्वा
तथा प्रसिद्ध इति** । **अपुत्र इति** । निषेकादिहेत्वभावादिति भावः । **मोक्षदानार्थमिति** ।
भजनानन्दो भक्तिमार्गे मोक्षस्तद्दानार्थमित्यर्थः, न तु प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रयोजनं
प्राकट्यहेतुर्न भवितुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरमाहुः **सर्वार्थमिति** । स्वरूपकी-
र्तिभ्यां सर्वोद्धारार्थमपि प्रकट इत्यर्थः । एतेनाप्युक्तमोक्षपदस्योक्तमोक्ष एवार्थ इति ज्ञेयम् ।
अन्यथा पुनरुक्तित्वप्रसङ्गात् । नन्दचरणानां यद्विषयकोधिकारो येषां वा सर्वात्मना निरोधो
न कृतो भगवता ते गोपगोपीपदेनोच्यन्ते । अन्यथा वयस्यानां व्रजस्त्रीरत्नानां चाग्रे सर्वा-
धिकनिरोधोक्तिर्विरुध्येत । अत एव सत्सङ्गव्यतिरेकेणापीत्येतत्तात्पर्यमुक्तम् ।

१ तत्त्वादिति पाठः ।

कृष्णो ब्रह्मण इत्यत्र । **साश्चर्यमिति** । निःसाधनजीवनिमित्तं प्राकट्यं तदधी-
१०-८-५२. नत्वेन लीलाकरणादिकं च ब्रह्मणि श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कानिरासं वेदात्मक-
तत्संमत्या कर्तुमित्यर्थः । अत एव श्रुतिरप्याह 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्युपक्रम्य 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति, 'ते ते धामान्युश्मसी'ति 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'त्यादि । एतदर्थस्तु विद्वन्मण्डनेस्माभिः प्रपञ्चितः । **तेषां प्रीतिजनन** इत्यादि । स्वेच्छया या स्थितिस्तदपेक्षयाधिको व्यापारो भगवता न क्रियत इति ज्ञापनाय 'वसन्प्रीतिं चक्र' इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यथा लीलायाः प्रीतिजननोक्त्यैव वासस्य स्वतःप्राप्त्या तत्कथनमनर्थकं स्यादिति भावः ।

इत्यष्टमोध्यायः ।

नवमाध्याये निवारितापीति । ननु मायाकार्याद्भगवत्कार्यं बलिष्ठमिति भगव-
१०-९-१. त्कृते निवारणे सत्यपि कथं गृहकृत्ये प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **पुनर्मोहि-
तेति** । निषेधेन पूर्वमोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यक्त्वा भगवत्परापि 'सस्मितमीक्षती मुख'मिति वाक्यात् स्मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती तथा जातेत्यर्थः । नन्वन्यासक्तिहेतुत्वेन निरोधविरोधि पूर्वमोहनमित्याशङ्काभावायाहुः **गुणगान** इति । भगवत्कृतत्वान्मोहस्य तत्कालेपि गुणगानार्थमेवाभूदित्यर्थः । मोहेस्मिन्नस्ति रूपद्वयम् । विषयासक्तत्वं भगवत्कृतत्वं च । तेन द्वाभ्यामुक्तमिति शेषः । तर्ह्येवंरूपतन्निषेधोनुचित इत्याशङ्क्य तन्निमित्तमाहुः **ततः श्रमोभवदिति** । ततः श्लोकद्वयानन्तरमेकेन श्रमोभवदिति निरूप्यत इत्यर्थः । यत एवमतो भक्तक्लेशासहिष्णुत्वेन स कृत इत्याहुः **अत** इति । लोके धनं पुत्रार्थमिति न्यायेन भगवदर्थमिदमिति ज्ञानेन माता प्रवृत्तेति कथं कोप इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **श्रान्तेति** । भगवतस्तदपेक्षाभावात् तथात्वं श्रम इति तथा । एतादृश्येव भक्तिमार्गमर्यादेति ज्ञापनाय **भवेदित्युक्तम्** । **तान्** यष्टिग्रहणादियत्नानित्यर्थः । तपोन्तःकरणदोषापहं दुःखरूपं भगवत्प्रापकं चेत्यनुधावनयत्नेन तपस्त्वमुक्तम् । अत्रापि प्रचुरदोषबुद्धिसत्त्वात्तथा । अत एवाग्रे यष्टित्यागः । सर्वात्मना दोषारोपानिवृत्तेस्तत्प्रापकस्य दुःखस्य भक्तिमध्यपातित्वं नोक्तम् । अत्रायं भावः । पूर्वमेव स्वप्रापणमकृत्वा तावत्क्लेशानन्तरं तथा करणे कश्चन विशेषो वाच्यः । स च पूर्वं यष्टिग्रहणेन क्लेशानन्तरं तत्त्यागेन चान्तःकरणगत एवेति लक्ष्यते । एवं सति 'वीर्यं मे दुश्चरं तप' इति वाक्यात् तद्गतालौकिकविशेषहेतुस्तप इति तथोक्तम् । भक्तित्वानुक्तौ हेतुरुक्त एव । एतदेवाभिसन्धायोक्तं **परोक्षेत्यादि** । परोक्षवादविषय एवास्मिं चेदित्यादिनाप्युक्तः ।

---

१ येति नास्ति क्वचित् ।　२ पुनरिति पाठ. ।

दधिनिर्मन्थने काल इत्यत्र । **क्रियाशक्ते**रित्यादि । क्रियाशक्तिर्भुजयोः प्रति-
ष्ठिता । तदाधिदैविकश्चेन्द्रः । 'इन्द्रियं वै दधी'तिश्रुतेस्तस्येन्द्रियरूपं तदिति
१०-९-२. तथा । वस्तुतस्तु परोक्षवादविषय एवार्थोनेनोक्तः । तथाहि । क्रियाशक्तेरिति
पञ्चमी हेतौ । भगवद्वियोगे हि सर्वेन्द्रियगतस्तादृक्क्षोभो भवत्यतिप्रचुरो, येन तत्तदाधि-
दैविकस्यापीन्द्रियं क्षुभितं भवति । तदा भावविशेषैर्गुणगानं भवति । यथा व्रजरत्नानाम् ।
तदेतत्प्रसङ्गादुक्तं **भगवत** इत्यादिना ।

क्षौमं वास इत्यत्र । **सुभ्रू**रित्यस्याभासः । **नन्वेवमतिक्रम** इत्यादि । व्रजजनक्ले-
शहेतुभूतानां नाशाय दुःखप्रापणाय च मृत्युयमौ तत्राज्ञसाविति कुचकम्पस्य
१०-९-३. क्लेशहेतुत्वेन तत्कर्त्रौ पूर्वोक्तदेवतां तौ कथं न तथा कृतवन्तावित्यर्थः ।
सर्वनियमनत्वेन तयोर्यमत्वम् । दिक्पालस्यात्रातथात्वमिति ज्ञापनायेदमुक्तम् । भाव्यर्थः
श्रमस्तस्यानङ्गीकारे तद्धेतौ न प्रवर्तेत । तथा च तदङ्गीकृत्य ममन्थेति सम्बन्धः । क्लेशे
भ्रूसङ्कोचसम्भवेनात्र च शोभनत्वेन तदभावात् क्लेशाभावो ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः **पर्यव-
साना**दिति । तदद्‍ण्डः पर्यवसानं । रज्ज्वाकर्षे भुजद्वयस्यापि व्यापृतत्वं भवतीति दक्षिणवा-
मयोर्यथाक्रमं तद्रूपत्वम् । अत्रायं भावः । अस्त्यत्र क्रिया द्विविधा । भगवत्सम्बन्धिनी
गार्हस्थ्यसम्बन्धिनी चेति प्रधानत्वाप्रधानत्वाभ्यां तद्रूपत्वमुच्यते । तत्तत्कङ्कणानां भक्ति-
मार्गीयनियमरूपत्वं कर्ममार्गीयदेवतारूपत्वम् । तदाश्रितत्वात् । सुभ्रूरितिवस्त्वतत्रवि-
शेषणत्वं सर्वेषामनुक्त्वाभरणकर्मत्वोक्तेस्तात्पर्यमाहुः **क्लिष्टं सर्वत्रे**ति । क्लेशरूपसमानधर्म-
वत्त्वं सर्वेष्वस्तीति ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । विशेषणत्वोक्तौ प्रकारकत्वापत्त्या तदप्राधान्येन तत्क्ले-
शस्याप्रयोजकत्वात् तद्धेतुभूतमन्थनेनुचितत्वं न ज्ञापितं भवेदिति भावः । शीर्ष्णः सत्य-
लोकाधिदैविकरूपत्वेन तदुपरि ज्ञानिनां जीवन्मुक्तानामेव स्थानमिति तथोक्तम् । लीलामध्य-
पातिनां भगवदात्मकत्वमभिसन्धायैवं सर्वत्राचार्यैर्निरूप्यत इति ज्ञेयम् । प्रभौ स्नेहवतां
तथैव तत्सम्बन्धिष्वपि स्नेह इति मातुस्तादृक्श्रमदर्शने तदसहिष्णुत्वेन क्षोभात् मुक्ताना-
मपि स्वधर्मविस्मृतिर्भवतीत्याशयेन **मा लक्ष्मी**रित्याद्युक्तम् । किञ्च । सर्वमूलभूतभगवदा-
विर्भावस्थानत्वेन सर्वमूलभूतत्वान्मातरि तादृशधर्मे सति तत्कार्यपरंपरायां स्वत एव तादृशत्व-
मवतीति भावेनापि तथोक्तम् । विपक्षे बाधकमाहुः **आकुती**त्यादि । मन्थनोक्त्यैव तदनु-
रूपाकृतेरपि प्राप्तेस्तत्कथनं पुनर्मन्थनोक्तेश्च तथा स्यादित्यर्थः । एवं सति विशेषस्याव-
श्यवाच्यत्वे मन्थनस्यानुचितत्वज्ञापनमेव विशेष इति वक्तुं युक्तमिति लोकतः परमार्थतश्च
तथात्वमुक्तम् । किञ्च । पूर्वं दधिनिर्मन्थने काल इति वाक्याद्गुणगानाङ्गत्वेन मन्थनमुक्तम् ।
तेन मन्थनेन न किमपि क्लिष्टमभूत् । तथैव चेदग्रेपि स्यान्न निवारयेत्प्रभुः । निरोधाविरो-
धात् । एवं सत्यग्रे निषेधस्य वाच्यत्वात् तद्धेतुभूतं निरोधविरोधिमन्थनमवश्यं वाच्यमित्ये-
केन तदुक्तम् । एवं सति विवृतिस्तथाविधेति युक्ततरम् । अन्यथा निषेधोक्तिर्विरुद्धा

स्यादित्यभिसंधायाहुः **शुकवाक्येत्यादि** । मन्थनसामयिकाकृतेः साधारणत्वेन विशिष्टलीलारूपत्वं न सम्भवती'त्युत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता' इति लक्षणं शुकवाक्यं तथा स्यादिति वा । उक्तरीतेस्तु माहात्म्यज्ञानहेतुत्वेन भक्तिजनकत्वादुत्कर्षः । **पूर्ववदिति** । निष्क्रमणोत्सववदित्यर्थः ।

तमङ्कमारूढमित्यत्र । **दैत्यानिति** । उक्तन्यायेनाधिदैविकभूरूपत्वादङ्कस्थ
१०-९-५. भूस्थितांस्तांस्तथाकर्तुमित्यर्थः । मात्रा ग्रहणसम्भवेपि स्वयमङ्कारोहणस्येदं तात्पर्यमुक्तम् ।

उत्सिच्यमान इत्यत्र । वैदिकेग्निहोत्रादावलौकिकदोपजनकं यथा, तथा लौकिके तल्लौकिकदोपजनकमित्याशयेनोक्तं **दोपजनकं** चेति ।

स जातकोपेत्यत्र । **तत्त्रयं निवारणीयमिति** । यशोदाया अपराधस्तन्नि-
१०-९-६. ष्ठाध्यात्मिकलोभस्य च नाशनमेतदमारणार्थमाधिदैविकविज्ञापनं चेति त्रयम् । आधिदैविकश्चेदाध्यात्मिकं मारयेत्, सर्वांशेन मारयेत्, तथा सत्यग्रिमकार्यं न भविष्यतीति तत्कृततन्मारणस्य निवारणमत्रोच्यते । भगवांस्त्वेतत्कालीनापराधहेतुभूतलोभमात्रं नाशितवानिति पूर्वोक्तेन लोभं तद्वतं भाण्डं च स्फोटितवानित्यनेनाग्रिमग्रन्थेन न विरोधः । अत्रैवाग्रे त्रयमुत्पादयितुं **भिन्नमिति** । यथाधिदैविकेन तथा कर्तुमुद्यतम् । तथान्यां यशोदां तद्वतं लोभं च भगवदेकविषयम् । तदुपभोग्यत्वेन भोगविषयान् दुग्धादींश्चान्यानुत्पादयितुं स तथेत्यर्थः । तेन क्रोधातिशयो निरूपितो भवति । **तदुभयमपीति** । आधिदैविकं लोभं रजोगुणं चेत्यर्थः । ननु पुत्रदुग्धयोः समानप्रीतिविषयत्वेपि नैवं संभवतीत्यनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं वदन्तो दृपदश्मना भेदनस्यापि तात्पर्यमाहुः **दैत्याविष्टेवेति** । सा यशोदानिष्ठा पयोविषयिणी स्नेहकला प्रभुविस्मारकत्वेन दैत्याविष्टेवोद्गतेति तथागमनमभूत् । तन्नाशं चालौकिकप्रकारेण करिष्यन् 'स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानी'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । तच्छ्रवणे पुत्रानुसन्धानात् तथा । तत्रैवं कथनमयुक्तमितीवेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु भगवत्कृतो मोह एव तादृगिति तथात्वम् । अत एवास्यापि लीलात्वं तथाप्यनुचितमभूदिति तथोक्तमाचार्यैः । **जघास हैयङ्गवमन्तरङ्गन** इत्यत्र । **आधिदैविकदैत्यानामिति** । मातृदर्शनयोग्ये स्थाने भक्षणे तस्याः क्रोधो भवेत् । अतो यत्र भक्षणे कृते तदनुत्पादस्तत्र तथाकृतवानिति भावः ।

मर्काय काममित्यत्र । **पूर्वमपि दैत्यावेशेनेति** । पूर्वमपि यत्सम्पादितं
१०-९-८. तन्मर्काय यच्छतीति सम्बन्धः । तत्र हैयङ्गवगतं हेतुमाहुर्**दैत्यावेशेनेति** । मर्कीयपदार्थस्य स्वयमनङ्गीकारात् । क्रूरे विनियोगाच्च दुष्टत्वं लक्ष्यते । स चालौकिक एव दोषो वाच्यो, लौकिकस्यादर्शनात् । तदेतदुक्तं **दैत्येत्यादिना** । शकटदृष्टा-

न्तेनान्यत्राप्येवंभूते दृष्टिः कार्येति नासम्भावना काचित् । **चौर्यविशङ्कितेक्षणमित्यत्र ।** **तस्याश्चौर्यदोषनिवारणायेति** । पुत्रस्नेहस्नुतेति वाक्यात् भगवदेकभोग्यस्तन्यनिरोधश्चौर्यम् । तच्च तदीयवस्तुनो यथेच्छं विनियोगकरणेन सन्तोषान्निवार्यते । विशब्दस्य कालवाचित्वपक्षमादायाहुः **तस्या ज्ञानं कालेनेति** । बालत्वं ज्ञात्वा तथा व्यवहरतीति तथा । 'पृष्ठे कृतो मे यदधर्म' इति वाक्यात्पृष्ठभागदिशि पापस्थानमिति तत्र व्याप्ता दृष्टिस्तद्विषयिणी भवत्वेवेति भावेन पापदृष्टिरित्युक्तम् ।

विस्रंसितकेशबन्धनेत्यत्र । उत्पत्तिप्रलयावित्यादि । कशब्देशशब्दयोरुत्पत्तिलयाधिष्ठातृदेववाचकत्वात्तद्वाच्यत्वात्केशानां तयोस्तत्र सत्त्वं ज्ञायते । तत्स-
१०-९-१०. त्त्वेनैव तदधिष्ठेयोत्पत्तिलययोरपि । एतादृशान्मुक्तानां युक्तमेवाजननम् । अन्यथा स्वाधिष्ठातृसहितोत्पत्तिलयाधिष्ठानाच्च्युतिर्न स्यादिति भावः । तत इति । तादृशानां बन्धादिरर्थः ।

न चान्तर्न बहिरित्यत्र । किञ्च जगन्मयोयमित्यादि । जगच्च य इत्यत्र
१०-९-१३. चकारार्थकथनमिति ज्ञेयम् ।

तद्दाम बध्यमानस्येत्यत्र । भगवता स्वस्मिन्दोषद्वयमित्यारभ्य ज्ञापयितुमेवमाहेत्यन्तम् । अत्रेदं प्रतिभाति । बहिः प्रकट एव प्रभौ पुत्र-
१०-९-१५. व्यवहार इति तत्कृतमन्तःस्थितस्याज्ञानम् । दोषारोपे बहिरनुभूयमानोप्यननुभूयमान इव भवति । दोषज्ञानपराभूतत्वाद्दृष्टेः । तदिदमुक्तमन्तर्बहिःस्थितमित्यादिना । मूलस्थविशेषणद्वयतात्पर्यरूपं लीलापदार्थानां सच्चिदानन्दरूपत्वमभिप्रेत्य दाम्नि ज्ञानकरणे निरूपिते । ननु ज्ञानेन वस्त्वन्यथाभावाभावाद्वेष्टनमसम्भवि, दाम्नस्तथात्वे सुतरां तथेति चेत् । अत्र वयं वदामः । अत्र हि भगवान् भक्तप्राधान्येन लीलां करोति, अतो यथा मर्यादाभक्तिमार्गे भगवद्विषयकापराधे भक्तानां दण्डः कालादिभिस्तदधिकारिभिः क्रियते तथा (पुष्टि)पुष्टिमार्गे भक्तविषयकापराधे यथैव ते चिकीर्षन्ति, तथैव प्रभुरङ्गीकरोतीति वस्तुस्थितिः । अत्र भजनविरोधिभावजननमेवापराधः । एवं सति पुत्रत्वेङ्गीकृते तद्धर्माङ्गीकारोपि जात इति मातृनियम्यत्वस्यापि स्वस्मिन्नङ्गीकारात्तत्स्वामिकदाम्नामपि तादृक्सामर्थ्यं दत्तमस्तीति तथा । इदमेवोक्तमन्यथा बहिरपीत्यादिना । एवं सति दामभिर्नियमने दण्डसम्पत्तिर्भवति । अत्र तथाभावेङ्गद्वयं प्रतिबन्धकं निसर्गेश्वरत्वनिसर्गदासत्वलक्षणं भगवत्तद्दासगतम् । न हि दासनियम्यः प्रभुर्भवति । यद्यपि मातृनियम्यत्वमङ्गीकृतमिति तेनैव सर्वात्मना नियमनं सम्भवति, तथापि यथा भगवद्धर्मत्वेनाङ्गीकारो बलिष्ठस्तथैश्वर्यस्यापि तथात्वादबाध्यत्वाच्च न तथा सर्वात्मना भवितुमर्हति । उक्ताङ्गीकारात्परं तावद्वेष्टनमभूत् । भक्तेषु प्रभुनियम्यत्वस्यापि नित्यत्वात् । अतस्तथा न्यूनमभूत् । अतएव सर्वोपयोग्यङ्गमानेन न्यूनतोक्ता । अग्रे त्वीश्वरत्वेनान्यथा कर्तुं समर्थत्वात्तदेव स्वनियमने

साधकं कृतवानिति वक्ष्यते **कृपयासीत्स्ववन्धन** इति पदेन । कृपाया ईश्वरधर्मत्वे-नैश्वर्यमेव करणत्वेनावगम्यते । अन्यथैतत्कार्यं न स्यात् । न हीश्वरादन्यः स्वस्वरूपमर्यादातिक्रमणे जीवस्वरूपमर्यादातिक्रमणे च समर्थो भवति, अस्वतन्त्रत्वात् । यथा जगत्कर्तृत्वादेरीश्वरधर्मत्वेपि नैतादृशत्वं तथा भक्तानामप्येतदतिपौरुषमिति ज्ञाप्यते । यद्वा, बन्धनन्यूनतोक्त्योर्मध्ये विशेषणद्वयकथनेन तयोरुभयत्र हेतुत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते । बन्धने तयोर्हेतुत्वमुक्तम् । तादृशन्यूनतायामपि तयोस्तथात्वमुच्यते। विशेषणाभ्यां हि तज्ज्ञानप्रकार उच्यते । भगवांस्तु निरुपधिस्नेहेन दोषारोपाभावयुक्तेन वशे भवति । तथा च पुत्रत्वेन स्नेहः सोपाधिरिति दोषारोपश्चास्तीति वशीकरणे प्रतिबन्धकमेतद्द्वयमिति ज्ञापनाय द्व्यङ्गुलन्यूनतोच्यते। अतएव स्वपदम् । यद्वा। स्वार्भकस्य कृतागसः इति मातृविशेषणम् । अतृप्तस्यागावगूरणबन्धनोद्यमैः कृत्वा कृतागस्त्वम् । प्रथमतोर्भकस्तत्रापि स्वस्यैव तादृशे तथा कृतिरत्यनुचितेति ज्ञापितम् । तथा चैतादृश्यास्तद्दाम तथाभूदिति सम्बन्धः । तथा च बाह्याभ्यन्तरापराधवत्सम्बन्धित्वात्तथा न्यूनमभूदिति भावः । दामसामर्थ्यें सत्यपि भगवदिच्छया तथात्वे न्यूनं चकारेत्युक्तं स्यात् । तथा चैवमुक्त्या वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति बोध्यते । **पूर्वापरयोर्भगवत एव सत्त्वा**दित्यादिग्रन्थस्यायं भावः । 'एवं सन्दर्शिते'ति वाक्यात्तत्प्रदर्शनार्थमिमां लीलां कृतवानिति गम्यते । यद्यपि भक्तनिवेदितान्नवस्त्रभूषणाद्यङ्गीकारोपि भक्तेच्छयैवेति सोपि तथा भवति, तथापि तेषामिष्टत्वाल्लोके तदङ्गीकारो न तथा तद्बोधकः । बन्धनं तु दुःखहेतुत्वेनानिष्टं लोक इति तदङ्गीकारस्सुतरां तथेत्यनेन प्रकारेण प्रदर्शितवानित्युच्यते । अतएवानेवंभावे तन्न दर्शितं भवति, किन्त्वेवंभावेनैवेत्याशयेन मूल 'एवं संदर्शिते'त्युक्तम् । किञ्च । ईश्वरे दुःखाभावेन तथा भक्तेच्छापूरणे न कोपि विशेषः सिध्यति यद्यपि, तथापि मात्रतिरिक्तभक्तानां श्रवणेपि दुःखहेतुरिदमिति भक्तदुःखहेतुकरणं भक्तिमार्गविरुद्धमिति सर्वथा पुरुषोत्तमस्याकर्तव्यं भवतीति तस्यापि करणेनातिशयेन तथात्वं बोधितं भवति । एवं सत्युदरस्य व्यापकत्वाद्यत्र कुत्रचित्स्थितिवद्भगवत्पृष्ठभागे पार्श्वयोश्च दाम्नः स्थितिर्न विरुद्धा । किन्तु दाम्नावच्छेद्यत्वं विरुद्धम् । तच्च तदाद्यन्तयोर्मेलने भवति । यद्यप्युक्तदेशे स्थितिवद्यथात्रापि स्थितिस्तथोक्तदेशे तन्मेलनवदत्रापि तत्सम्भवति। तथाप्यत्र स्वरूपप्राकट्यात् तद्धर्माणामपि व्यापकत्वादीनां प्रकटत्वेन स्वकार्योन्मुखत्वान्न तत् संभवति । स्वस्यैवावच्छेदकत्वे तत्साधनोच्छेदप्रसङ्गः । तथा च दामाद्यन्तयोः सतोदरेणैव न तथा सम्भवतीति न्यूनताया आवश्यकत्वेन प्रथमातिक्रम इति न्यायादल्पेत्यादिनोक्तहेतुना च तथा न्यूनमभूत् । अग्रे 'कृष्णः कृपयासीत्स्ववन्धन' इति वाक्यात्स्वयमेव स्वरूपमर्यादामतिक्रम्य तथाभवदित्युक्तम् । 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यत्र तत्स्वाभाविकधर्मरूपवसनभूषणविशिष्टानामेव देशापरिच्छेद उक्त इति न तैरवच्छेदः शङ्कनीयः । **व्यापकत्वस्ये**ति । स्वाभाविकव्यापकत्वस्यैवानवच्छेद्यत्वे हेतोः सत्त्वात् कृत्रिमतत्करणमप्रयोजनकमयुक्तं चेति भावः । अल्पपरिमाणत्वेन प्रतीयमानस्यैव तदधिकपरि-

माणवत्त्वमवच्छेदकाधिक्येपि सर्वत्र समानपरिमाणत्वेन प्रतीयमानत्वं च चन्द्रतत्प्रतिबिम्ब-
योरस्तीति तद्दृष्टान्तमाहुः **प्रतिबिम्बादाविति** । यथा द्वादशसहस्रयोजनात्मकत्वेपि
चन्द्रमण्डलस्यैतो यावत्परिमाणकं तद्दृश्यते तावत्परिमाणकमेवोदञ्चने·सरस्सरित्प्रभृतिषु च,
तथात्रापीत्यर्थः। तथा सति तु पूर्ववैलक्षण्यज्ञानादशक्यताज्ञानेन भूयो योजनासम्भवोपि ।
इदमेवोक्तं **वैलक्षण्याज्ञानादित्यनेन** । यद्वा। तदेव निकटस्थमणिस्तम्भादिगतभगवत्प्रति-
बिम्ब आदिपदात् तच्छायायां च पूर्ववदेवोपालम्भादित्यर्थः ।

कृष्णास्त्विचलस्याभासे । **एवं स्वमनोरथ** इत्यादि । अधुना त्वितो मातुर्गमन-
मुच्यते, अग्रे बाला ऊचुरित्यनेन तेषां तत्र स्थितिर्ज्ञाप्यते, नान्येषाम् । एवं
१०-९-२२. सत्यर्थाद्गोपीनां गमनमुक्तं भवतीति तदिदमुक्तम् । एतास्तु तादृशं तं द्रष्टुम-
क्षमा इति तादृग्गेहेपि संमुखं मुखं न कृतवत्य इति तद्गेहाद्बहिरेव प्रसन्नमुखा जाता इति
ज्ञापनाय विशेषणमुक्तम् । **एवं स्वमनोरथे सिद्ध** इति तु मातुर्वैयर्थ्ये हेतुरुक्तः। अथवा,
अधुनाप्यनाश्लिष्टप्रियास्तदभिलाषिण्यो दाम्ना बन्धनाभावं दृष्ट्वा स्वार्थे सन्दिहाना जाताः ।
सम्पन्ने तस्मिन्स्वमनोरथोपि सेत्स्यतीति निश्चयेनैतासामेव स सिद्ध इति तयोक्तम् ।

इति नवमोऽध्यायः ।

दशमेऽध्याये । **त्वमेव काल** इत्यत्र । **वस्तुनः परिच्छेदकत्वमित्यादि** ।
ननु समवेतस्य वस्तुनो घटादेः परिच्छिन्नत्वेन तत्समवायिनो भगवतोपि
१०-१०-३०. परिच्छेदापात इत्यत आह **वस्तुन** इत्यादि । सर्वं ब्रह्मेति वादी सर्ववादी ।
तथा च तन्मते स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन वस्तुरूपेणाप्याविर्भाव इति न तत्कृतपरिच्छेद-
शङ्का भगवतीत्यर्थः । अथवा समवेतस्य परिच्छिन्नत्वेपि न समवायिनस्तथात्वं सर्वेषां वा-
दिनां सम्मतं, शब्दस्य तथात्वेप्याकाशस्यातथात्वादित्यर्थः ।

गृह्यमाणैरित्यत्र । **तेषां धर्माणामित्यादि** । भगवद्ग्रहणहेतौ सत्यप्यग्रह इति वक्तुं
तद्धेतुमाहुः **तेषामित्यादि** । तेषां घटादीनां त्वदाश्रयत्वादाश्रयस्य च
१०-१०-३२. सहभानंनियमात्तथा भवितुं युक्तमित्याद्यपक्षे धर्माणां घटादिधर्माणामपि
तथात्वाद्धर्मिसहभाननियमात्तथेत्यर्थः । यद्यप्येवं धर्मिपदमनर्थकं तथापि प्रत्येकं भिन्नहे-
तुकथनार्थमिति ज्ञेयम् । एवं सत्यप्यग्रहे हेतुमाहेत्याहुः **तत्र हेतुरिति** ।

इति दशमोऽध्यायः ।

---

१ भवतीति पाठः । २ मानेति पाठः ।

एकादशेऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारणमिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य
१०-११-०. तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवंभूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च । तस्यासुरत्वेपि वत्ससारूप्यतद्यूथगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराधः स्यादिति । एवं सति वत्सास्तच्चारणं च । तयोः सम्बन्धिदोपस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलसम्बन्धः । दोषबुद्धेः फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्गः कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापितं भवति । मूले भक्तानिष्टनिवर्तने लोकवेदयोरगणना च। **गोपालदोषेति**। दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वान्तःकरणे भगवत्तिरोधायकत्वमिति सेवकानां सोनुचित इति तद्रूपं वकं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तद्विदामित्यत्र । व्रजे यावद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।
१०-११-९. इदमत्राकूतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे सति यदि भगवांस्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभिर्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादतस्तथा करणमावश्यकम् । इमे एवं वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टितैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यवस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु तज्जननं तेषां रीतिः कथं वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टितैरित्यस्याभासमाहुः **तदपीत्यादि** । करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्तज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपवृद्धा इत्यस्याभासे । **सर्वदेवाधिष्ठितेति** । आधिदैविका इन्द्रादयोन्तरङ्ग-
१०-११-२१. सेवका भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सञ्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे । **उत्पातत्वं चेति** । न स्यादिति शेषः । प्रतिकारवत एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः । वृद्धान्बालानित्यादिषु । तदा
१०-११-२४. केवलं स्वोपकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च राजसत्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्यज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य रुतैर्जन्तूनित्यत्र । **तेषां दोषदूरीकरणार्थ**मिति । लीलाविरोधिभावप्रकटनं दोषः । अलौकिकत्वज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च
१०-११-३०. तद्धेतुः । तथा च तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति । यथा गोपालसूनुरपि,
१०-११-५०. तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानोपि जीवोक्षररूप इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-५९. **निलायनैरित्यत्र । ब्राह्मणोपीति ।**

सूक्ष्मरूपेण विश्वाससमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तार्तिहृतिरिष्टाप्तिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु द्वमौ दोषारोपाभावः फलं त्विह ॥ २ ॥
कदाचिन्निजभक्तानां पित्रादीनामनुज्ञया । तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥३॥
क्वचित्परस्परं गुप्तानुरागवशतो वने । कथञ्चिद्भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपि निजाग्रहात् । नयति स्वेष्टदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं ज्ञापयन् स्वस्य नृष्वसौ । अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः ॥६॥
पुलिनस्थितभक्तास्यै मद्दुधोपायकार्यभूत् । तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्येव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यश्चेदभिमानेन भक्तनैकट्यमाप्नुयात् । बालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थित्वानेकविधा लीलाः करोति व्रजवल्लभः । स्थापयित्वान्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च । भक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित् १०
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् । भुंक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा॥
अथवैकत्र पुलिने वेणुवादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावरसान् भुङ्क्तेत्युदारधीः ॥ १२ ॥
एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥ १३ ॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेपि शुद्धता ॥१४॥
ब्रह्मता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम् । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरंसया । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥ १६ ॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्ध्यै यद्वा प्रपञ्चतः । अतीतस्याप्तये भक्तिमार्गानप्यकरोद् हवान् ॥१७
अशेषवेदशास्त्रोक्तफलभोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य क्रीडतीत्यपि सूच्यते ॥ १८ ॥
भक्ताः सर्वं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रहः । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव तदा परः १९
यतो नान्यप्रतिज्ञेयं 'ये यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥२०॥
लीलासम्बन्धि वस्त्वत्र सर्वं भगवदात्मकम् । प्रवर्तकत्वतो वेणुनादो वेदात्मकोत्र हि ॥२१
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतल्लीलात्रयं शुकैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥२२॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'ततश्च पौगण्डवयः श्रिता'विति युक्तः सन्दर्भ इति । मध्येन्यकथा 'स्वेवं विहारै'रित्यस्य 'ततश्च पौगण्डवय' इत्यस्य च वक्त्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारत्यागं वदेत् । किञ्च, 'पौगण्डे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्प्राप्ते'स्ततश्च पौगण्डवयःश्रिता'विति वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्ते'प्येवं विहारै'रिति श्लोकोधुना कैश्चित्पु-

एकादशेऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारण-
१०-११-०. मिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवंभूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च । तस्यासुरत्वेपि वत्ससारूप्यतद्यूथगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराधः स्यादिति । एवं सति वत्सास्तच्चारणं च । तयोः सम्बन्धिदोषस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलसम्बन्धः । दोषबुद्धेः फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्गः कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापितं भवति । मूले भक्तानिष्टनिवर्तने लोकवेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वान्तःकरणे भगवत्तिरोधायकत्वमिति सेवकानां सोनुचित इति तद्रूपं बकं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तद्विदामित्यत्र । व्रजे यावद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।
१०-११-९ इदमत्राकूतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे सति यदि भगवांस्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभिर्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादतस्तथा करणमावश्यकम् । इमे एवं वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टितैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यवस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु तज्जननं तेषां रीतिः कथ वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टितैरित्यस्याभासमाहुः तदपीत्यादि । करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्तज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपवृद्धा इत्यस्याभासे । सर्वदेवाधिष्ठितेति । आधिदैविका इन्द्रादयोन्तरङ्ग-
१०-११-२१. सेवका भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सज्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे । उत्पातत्वं चेति । न स्यादिति शेषः । प्रतिक्रा-
१०-११-२५. रवत एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः । वृद्धान्बालानित्यादिषु । तदा केवलं स्वोपकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च राजसत्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्यज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य रुतैर्जन्तूनित्यत्र । तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति । लीलाविरोधि-
१०-११-३०. भावप्रकटनं दोषः । अलौकिकत्वज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च तद्धेतुः । तथा च तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति । यथा गोपालसूनुरपि
१०-११-५०. तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानोपि जीवोक्षररूप इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-५९. निलायनैरित्यत्र । ब्राह्मणोपीति ।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तार्तिहृतिरिष्टाप्तिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु प्रभौ दोषारोपाभावः फलं त्विह ॥ २ ॥
कदाचिन्निजभक्तानां पित्रादीनामनुज्ञया । तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥३॥
क्वचित्परस्परं गुणानुरागवशतो वने । कथञ्चिद्भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपि निजाग्रहात् । नयति स्वेष्टदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं ज्ञापयन् स्वस्य नृष्वसौ । अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः ॥६॥
पुलिनस्थितभक्ताप्त्यै बहुधोपायकार्यभूत् । तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्येव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यश्चेदभिमानेन भक्तनैकट्यमाप्नुयात् । बालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थित्वानेकविधा लीलाः करोति व्रजवल्लभः । स्थापयित्वान्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च । भक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित् १०
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् । भुंक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा॥
अथवैकत्र पुलिने वेणुवादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावरसान् भुङ्क्त्युदारधीः ॥ १२ ॥
एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥ १३ ॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेपि शुद्धता ॥१४॥
ब्रह्मता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम् । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरंसया । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥ १६ ॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्ध्यै यद्वा प्रपञ्चतः । अतीतस्याप्तये भक्तिमार्गानप्यकरोद् दृढान्॥१७
अशेषवेदशाखोक्तफलभोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य क्रीडतीत्यपि सूच्यते ॥ १८ ॥
भक्ताः सर्वं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रहः । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव तदा परः १९
यतो नान्यप्रतिज्ञेयं 'ये यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥२०॥
लीलासम्बन्धि वस्त्वत्र सर्वं भगवदात्मकम् । प्रवर्तकत्वतो वेणुनादो वेदात्मकोत्र हि ॥२१
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतल्लीलात्रयं शुकैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥२२॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'ततश्च पौगण्डवयः श्रिता'विति युक्तः सन्दर्भ इति। मध्येन्यकथा 'त्वेवं विहारै'रित्यस्य 'ततश्च पौगण्डवय' इत्यस्य च वक्त्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारत्यागं वदेत् । किञ्च, 'पौगण्डे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्प्राप्ते'स्ततश्च पौगण्डवयःश्रिता'विति वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च। तृतीयाध्यायान्ते'प्येवं विहारै'रिति श्लोकोधुना कैश्चित्पु-

स्तकेपु लिख्यते, तदप्रामाणिकमितीतोपि तथात्वं तेषां ज्ञेयम् । भगवत्प्रियाकृतलीलानुकृतिष्वेतदनुकृत्यभावात् । तृतीयस्कन्धे श्रीमदुद्धवैर्द्वादशे स्कन्धे सूतेन चैतत्कथाया अकथनाच्च । 'न भारती मेङ्ग मृषोपलक्ष्यते,' 'न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः,' 'न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे' इति ब्रह्मवाक्यविरोधश्च । ईश्वरे तत्त्वेन ज्ञानवतस्तत्परीक्षाकृतेर्महानर्थरूपत्वात्, 'भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति भगवद्वाक्यविरोधश्च । तोकेन जीवहरणमित्यादिनिरूपकस्य सदेश्वरत्वेन ज्ञानवतस्तादृग्धाष्टर्यस्यासम्भवाच्च । आचार्यैः प्रसिद्धिमात्रेण विवृतमित्यस्माभिरुपेक्षितम् । **इति श्रीप्रमाणप्रकरणम् ।**

प्रमेयप्रकरणम् ।

द्वादशेध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । गोपालानां निरोध इत्यादि । एतयोर्निरोधो मुख्यतयोच्यत इत्यर्थः । **मध्यमोयमिति** । वयस्यानां स्वामिनीनां चाग्रेस्मान्निरोधादधिकस्य तस्य वक्ष्यमाणत्वादेतत्प्रकरणोक्तस्तमपेक्ष्य स तयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः । **पञ्चधैवेति** । धेनुककालीयदावाग्निद्वयप्रलम्बनिग्रहात्मक इत्यर्थः । साधारणानां व्रजस्थानामेतेनान्तःकरणनिरोधप्रतिबन्धकापगम उक्तः, वयस्यानां सखीनां तु मुख्यत्वेन निरोध एकैकेनाध्यायेनोक्त इत्याहुः **उभयेषामिति** । तत्र निमित्तमाहुः **स्नेहाधिक्येति** । साधारणापेक्षयाधिकस्नेहज्ञापनार्थमित्यर्थः । प्रथमं द्वादशेध्याय इति श्लोकः । अत्र अयमाशयः । अत्र ह्यादौ लीलासम्बन्धिवस्तुस्वरूपज्ञानं निरूप्यते। तदनन्तरं दशरसात्मकलीलानुभवश्च । तथा चैवं भावोत्पत्त्यनन्तरं देहादिसर्वविस्मृतिरेव वक्तुं युक्ता, सापि न तात्कालिकी, किन्तु सार्वदिकीति स्थितौ सत्यां यदेतदग्रे धेनुकवधनिरूपणं तत्ताद्रूप्यमित्येव ज्ञेयम् । धेनुकातिरिक्ततदध्यासाभावश्चेत्यपि । अध्यासनिवृत्तौ तत्स्मृत्यसंभवात् । किञ्च । अध्यासस्य अविद्याजन्यत्वनियम इति ग्रहिलवादिनं प्रति 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेनाहुः **यद्याग्रहस्तदैतमेव धेनुकं तथा मानयेति** । आवश्यकदैहिककर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भगवद्भजनप्रतिबन्धकत्वं हि देहाध्यासे । अयमपि स्वामीष्टभजनप्रकारविशेषानुकूलतद्वनगमनप्रतिबन्धक इति तथा। अतएव मूले 'प्रेम्णेदमब्रुव'न्नित्युक्तम् । गोपेष्टप्रकारस्य भगवदभिमतत्वमपि ज्ञापयितुं सखित्वमप्युक्तम् । अन्यथा सोतिवीर्य इत्यादेः कृतनराहारत्वस्य चोक्तत्वात्सम्भावितानिष्टदेशे गमनविज्ञापनं प्रेमविरुद्धमिति तदुक्तिर्विरुद्धा स्यात् । यथा तत्त्वज्ञानस्वभावादेव तदध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, तथात्रोक्तरसानुभवस्वभावजनिततत्प्रकारविशेषोत्कटरागतः स्वेष्टलीलाप्रतिबन्धकत्वातिरिक्तस्तद्धर्मो भासमानोपि न बाधकस्तेषां विज्ञप्तावभूत्, अतस्तन्निवृत्तिरावश्यकत्वात् । अन्यथा सा न स्यादेव । अतएवाग्रेप्युचाधिकारवत्प्राप्यं फलं प्राप्तवन्तः । एतदेवाहुः **फलावधीति** क्रियाविशेषणेन। **कालीय इन्द्रियाण्याहुरिति** ।

---

१ भावोत्पत्त्यनन्तरमिति पाठः । २ स्मृत्यभावादिति पाठः ।

इत्याहुरिति सम्बन्धः । **इति मतमिति** च । आध्यात्मिकीमविद्यामित्युक्तत्वात्तादृशस्यैव
देहादेरध्यासनिवृत्तिरत्र कार्या । स च लिङ्गशरीरात्मक इति प्राकृततन्निवृत्तिरेव वाच्या ।
सैवाध्यायान्ते निरूपिता । अत एव 'दैवोपहतचेतस' इति वक्ष्यति । लीलास्थभक्तजीवनादिक-
मपि नादृष्टजन्यम्, अलौकिकत्वादिति ज्ञापनाय । एतदेवोक्तमाचार्यैः **ततश्चेज्जीविता**
इत्यनेन । देहस्य प्रारब्धजन्यत्वनियमेन तस्य च नष्टत्वेन न तज्जन्योग्रिमो देह इति पूर्वस्मा-
द्भिन्न एवेत्याहुः **पुनर्देहान्तरेति** । 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रिति वाक्यात् हरिविस्मृतेरेव
तथात्वम् । तथा च विषयोन्मुखेन्द्रियाणां तद्धेतुत्वात्तथात्वमित्याशयेनोक्तं **कालीय
इन्द्रियाण्याहुरित्यादि** । एतेनैतेषां भगवद्भावातिरिक्तभावाभावः सार्वदिक इति सूचि-
तम् । यद्यपि पूर्वमप्येतेषां तथात्वमेवासीत्तथापि यथा वाचा लीलास्थत्वादिस्वरूपं ज्ञा-
पितम्, तथा स्वकृत्यैतेषां स्वरूपमाधुनिकान् ज्ञापयितुं लौकिकमपि भावं स्थापयित्वा तथा
कृतवान्, अन्यथा 'दैवोपहतचेतस' इति न वदेत्, अलौकिकत्वात्, लौकिकेष्वेव तथा-
त्वसम्भवादिति भावः ।

ततश्च पौगण्डवय इत्यत्र । **दोषाभावः प्रथममित्यादि** । पुरुषे हि देहे-
न्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मकः सङ्घः । तथात्वं भगवत्यपि भासत इति तदभा-
१०-१२-१. वनिरूपणेन दोषाभाव उक्तः । प्रमाणप्रकरणत्वात् । तेन भक्तानामपि
तथात्वं सिध्यति । अन्यथा सख्यदानं न स्यात् । स चोक्तलीलयैवोक्तः । तथा हि ।
नहि जीवस्य तादृगुत्सवहेतुत्वं पूतनान्तकत्वं मुक्तिदत्वं वा सम्भवति । न वा स्वापकार-
कर्त्र्यामपि ब्रह्मादिदुरापपुरुषार्थहेतुकृपायुक्तमन्तःकरणमन्यस्य भवति । यत्राप्यतिशयो दृष्टः
न स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायः सर्वत्र द्रष्टव्यः । न वा पूतनास्तन्यसम्बन्धे प्राणरक्षा
सम्भवति । अतएव दुर्जरवीर्यमित्युक्तम् । अतितोकस्य प्राणधर्मरूपस्तनार्थित्वदशायां प्रवाल-
मृदङ्घ्रिस्पर्शमात्रेण शकटे तथात्वोक्त्या चावस्थाविरुद्धकार्यकरणेन भौतिकप्राणराहित्यमेवोक्तं
भवति । तृणावर्तगलग्रहणेपि तथा । बकमुखान्तःप्रवेशेपि । स्वमुखकमलेखिलप्रदर्शनेनैक-
दैव लघुत्वगुरुत्वप्राकट्येन रज्जुन्यूनतया चेन्द्रियदेहराहित्यं ज्ञाप्यते । न हि 'यः पृथिव्यां
तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुत्युक्तधर्मवतीन्द्रियं देहो वा सम्भवति । न हि देहे लघुत्वगुरुत्वे एकदैव
सम्भवतः, तावद्रज्ज्वमानं वा । उक्तन्यायोनुसन्धातव्यः । एवं सति देहाद्यभावेन तदध्या-
सादेरप्यभावादुक्तगुणैश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रहरूपत्वं सिद्धम् । तेन दोषाभावज्ञापककालाभि-
मानिन्यस्ता इति पूर्वं ता एव निरूपिताः । अत्रैव श्लोके **सखिभिः सममित्यत्र** । **गोरक्षा
धर्म** इत्यारभ्य **नोपपद्येरन्नित्यन्तम्** । ननु गोरक्षा हि वर्णधर्मः । तथा च भगवत्सख्यं प्रा-
प्तानां तदपेक्षाविक्षेपावसम्भावितावित्यनुपपन्नमिति चेत् । अत्रायं भावः । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्धानिरि'तिन्यायेन स्वाभाविकधर्मान् स्थापयित्वैव सख्यं दत्तवान्प्रभुरिति मन्तव्यम् ।
अन्यथाग्रे दैवोपहतचित्तत्वं विषपानेन चान्यथाभावो नोपपद्येत । अतएव स्वाभाविकपूर्वस-

वैधर्मनिवृत्तिर्विषपानकार्यव्याजेन भगवता कृतेत्युक्तम् । एवं सति सख्यस्य फलपर्यवसायित्वार्थं स्वकर्तव्यं गोरक्षणं तैः कारयदि प्रभुः । सख्यं प्राप्तानां प्रभुकर्तव्यकरणस्यैव स्वधर्मत्वात् । अन्यथा तदकरणेन स्वाभाविकधर्मैश्च चितमितस्ततो भ्रमद्भगवन्माहात्म्यग्रहणाक्षमं सद्भगवल्लोकदिदृक्षामपि न जनयेदिति तद्दर्शनमपि न स्यात् । समर्पणे कृतेपि प्रभुश्चेन्न मनुते, तदा न तत् सम्पद्यत इत्यात्मीयत्वेनाङ्गीकारे सत्येव तत्सम्पत्तिः । इह तु तदर्थं स्वगृहप्रकटनेनात्मत्वमेव भगवानेतेषु मनुत इति ज्ञायते । तेन अस्य आत्मसमर्पणरूपत्वम् । इदं तु साधनरूपम् । अतः साधनप्रकरणे निरूपितम् । फलरूपं तु फलप्रकरणे निरूपयिष्यते । साधनरूपनवविधभक्त्यनन्तरं हि फलरूपाणि तानि नवापि भवन्ति । अतः साधनप्रकरणान्ते निरूपितम् । **पुण्यमतीवे**त्यत्र । **पूर्वमवोचामे**ति । 'या वै लसच्छ्रीतुलसी'ति श्लोक इत्यर्थः ।

तन्माधवो वेणुमित्यत्र । **लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तु**मिति । व्रजसीमन्तिन्य एवात्र लक्ष्मीपदेनोच्यन्ते । एकवचनं तु दिवा कथञ्चित्तथैव सम्भवतीत्या-
१०-१२-२. शयेनोक्तम् । अत्रैव **शब्दब्रह्म च संवादार्थ**मिति । अत्र हि स्वच्छन्दविहारार्थं वनप्रवेश उच्यते । स चामर्यादारूप इति मर्यादानिरूपकशब्दब्रह्मणा विसंवादादप्रामाण्यं स्यात्तन्निरासाय तल्लीलास्वरूपनिरूपकं शब्दब्रह्म प्रकटयति । एवं सति यत्र प्रवर्तकशब्दस्यैव मोक्षादिविस्मारकत्वम्, तत्र तद्विषयस्य कीदृशत्वं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं वेणुपदव्युत्पत्तिकथनम् । वेदे चातथात्वं स्फुटम् । इदं च स्वतःपुरुषार्थरूपम् । फलाविसंवादि च । तेन प्रमाणोत्तमत्वं सूचितम् । तथा चायं मार्गः पुष्टिरूप इति मर्यादामार्गीयप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः । **कुसुमाकरं वनमि**त्यत्र । **रजसैव विहार** इति । रसोद्दीपिका सामग्री रजःशब्देनोच्यते । यथा रसशास्त्रसिद्धा लौकिकी रीतिः, तथात्रापीति ज्ञापनाय । अत्रैव **सत्त्वप्रधानैवे**ति । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति वाक्याद्रसस्वरूपज्ञानपूर्विकैव लीलेत्यर्थः ।

स्पृशश्चिरवान्वीक्ष्येत्यत्र । **तान् उद्धृतान् दृष्ट्वेवे**ति । निरुद्धान् दृष्ट्वेत्यर्थः ।
१०-१२-५. अत्रैव **तमोपहत्यै तरुजन्मे**त्यत्र । **तरुत्वदोषनिवृत्त्यर्थ**मिति । अत्रायं भावः । तमसोऽज्ञानहेतुत्वेन ज्ञानविरोधित्वाच्च कदाचित् स्वसमीपे भगवत्यागते स्वसम्बन्धिपत्रपुष्पफलाद्यपेक्षायां च सत्यां पूर्वोक्तदोषेणेदमज्ञात्वा न प्रकटयेयुः, स्वजातिस्वभावेन स्वस्वकाले एव च प्रकटयेयुस्तदापराधः स्यात् । अत्र तादृक्तरुजन्मवैयर्थ्यं च । अतस्तमोनिवृत्तावज्ञानस्यापि निवृत्तेर्यथोचिता सेवा भवतीति तन्निवृत्तिः प्रार्थनीया, न तु तरुत्वस्यापि, परमेष्टत्वादिति ।

एतेऽलिन इत्यत्र । **वृक्षापेक्षया किञ्चित्समीचीना** इति । देवापेक्षया
१०-१२-६. मुनीनां तथात्वं स्पष्टम् । वाचनिकं भजनमनुपथं च भजनं रसविशेषोद्दीपकत्वं चाधिकमेतेषु तेन तथा ।

एवं वृन्दावन इत्यस्यावतारिकायां, तत्र **प्रथमं धममाविःकुर्वन्निति** । अत्र हि
१०-१२-१. भगवद्दास्यमेव मुख्यो धर्मः । स च वृक्षाणां भगवता निरूपितः । तथा
चैवं 'वृन्दावने पशून्संचारयन् रेमे' इति वाक्येन पूर्ववाक्यानां सम्बन्ध
इति तादृशधर्मप्रकटनपूर्वकं रमणं महावाक्यार्थो भवति । स्वयं पशुचारणे क्रीडायां प्रति-
बन्धः स्यादिति तदभावाय भगवत्कार्यं स्वयं गोपाः कुर्वन्तीति पशुचारणमपि सेवैवेति
स्वधर्म एव, वैश्यानां चायं धर्मो भवत्येवेत्यर्थः समाज इति भावः ।

वृक्षमूलाश्रय इत्यत्र । वृक्षस्य मूलमेवेत्याख्यातस्तेषु **शेत** इत्यन्तम् ।
१०-१२-१६. गोपोत्सङ्गोपबर्हणस्य तल्पेषु शयानस्य वृक्षमूलाश्रयत्वमनुपपन्नमित्येवं
व्याख्या । न च तत्र तल्पस्थित्या तथात्वमुक्तमिति वाच्यम्, भगवद्विशेषण-
त्वानुपपत्तेः । एवं सति विवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वेन परोक्षवादेनैवोक्तिरियं श्रीशुकस्येत्याचा-
र्यैरपि तथैवोच्यते । तथा हि । इमानि वृक्षमूलानि स्वप्रियाभ्यः सङ्केतितानि, गोपाश्चान्त-
रङ्गाः प्राप्तसख्या इत्युभयानुगुणकार्यकर्तारोऽत उक्तमूलेष्वेव तद्रचनां कृतवन्तः । तथा च
सङ्केतानन्तरं नायिकान्तःकरणानि तत्रैव सन्तीति तेषु तथात्वेनोक्तिः । गुप्ततया स्थितिरि-
त्यतीन्द्रियत्वम् सर्वपरित्यागेन मानसोत्कटभावप्राधान्येन च परमहंसत्वम् । रहःसन्देशवाक्या-
नामतिगोप्यानामुक्त्या चर्मित्वम्, अत एव परमत्वमुक्तम् । क्रियायोगवत्त्वेन योगित्वम् । शयन
उपबर्हणस्य प्राथमिकत्वेन तथैव वक्तुमुचितत्वेपि यदन्ते कथनं तेन रतिश्रान्त्या पश्चाद-
च्छयनं तदत्रोच्यत इति ज्ञायते, अन्यथोपबर्हणस्य तल्पान्तर्गतत्वेन तेनैव तत्प्राप्तेर्गोपोत्संगो
नोच्येत । एवं सति तदुक्त्या तल्पान्तर्गततदभावः सूचितो भवति । स च विविधबन्धैरेव
भवतीति तदन्ते श्रमापनोदनार्थमन्तरङ्गगोपास्तथा कृतवन्तः, तदा तेषामेव प्राधान्यम्, न
नायिकानाम् । इदमेवाभिसन्धाय तेषु भगवतः प्राधान्यस्थापनमित्याद्युक्तमाचार्यैः **परोक्ष-
वाद** इति । स्मरयुद्धं नियुद्धपदेनोक्तवान्, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या शान्तरसो नोक्तःस्यात् ।

अन्ये तदनुरूपाणीत्यत्र । **भगवति सर्वं** सम्भवतीति । भक्तिमार्गे विरोधली-
लाया अभावात्तत्कृतो मनोज्ञत्वपरिहारोऽनुपपन्न इत्यत आहुः महात्मन इत्यस्य
१०-१२-१८. तात्पर्यं **भगवती**त्यादिना । यथा रोदनं यथा वाग्रे सर्वज्ञत्वेन जानन्नपि
भक्तपरीक्षार्थमसन्तमपि भक्तदुःखहेतुं कालीयह्रदे प्रदर्शितवान् । तथाविधा लीला न
गीतेत्यर्थः ।

एवं निगूढात्मगतिरित्यत्र । स्वकार्याकरणमेवात्र निगूढत्वम्, तेन तद्विपरीत-
१०-१२-१९. कार्यसम्भवोपि । अत एव पूर्णशृङ्गाररसात्मत्वं संगच्छत इति दिक् ।

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणीत्यत्र । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु गन्धविशेषेणे-
प्रसानुमानात्कामः सम्भवति । अत एव गन्धलोभितचेतसामिति वक्ष्यन्ति ।
१०-१२-२५. उक्तधर्मैश्चौर्यसम्भावनापि नेति ।

तं गोरजइत्यत्र गावोत्र धर्म इत्यादि । धर्मस्य वृषरूपत्वेन गोजातीयत्वाद्गो-
१०-१२-४२. शब्देन धर्मोत्रोक्तः । धर्महेतुत्वेन वा । अर्थस्य धर्मसाध्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वा-
द्विक्षेपहेतुत्वेन च रजोरूपत्वान्मदहेतुत्वाच्च रजःपदेनार्थ उक्तः । निष्काम-
स्यान्यसम्बन्धासम्भवात्कामे सत्येव तथात्वाद्व्याप्तिः कामः । 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास'ेति श्रुतेः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि'ति श्रुतेश्च कामेनैव सर्वरूपेणाविर्भूय सर्वं व्याप्तवानिति च तथा । केशाः सदा बद्धास्तिष्ठन्ति, अलकाः सदैव मुक्ता एवेति तथा । दूरमिव गतानां मानिनीमनसां स्वशोभातिशयेनाकार्येव स्वरूपानन्ददातार इति च मोक्षस्थानीया इति भावः । तद्दर्शनेन सा सा लीला साक्षादनुभूतेव भवतीति निगर्वः । अत्रैव **कुन्तलाश्च कामरूपा** इत्यादि । उत्तमरसभोक्तृदर्शने स्वस्यापि तद्भोगेच्छा लोकसिद्धा । प्रकृते च भ्रमरतुल्या एते मुखाम्बुजस्य परितश्चकासत इति तद्द्वयुर्भावोद्दीपका इति कामरूपाः । गवां सदा भगवत्संगतत्वेन प्रियस्मारकत्वात् कदाचित् तासामन्यादर्शनसम्पादकत्वेन रसानुभवहेतुत्वाच्चानुभावकत्वम् । मध्ये त्वधिकारिदेवैरिति तु परोक्षकथनं वेदितव्यम् ।

त्रयोदशेध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ । परीक्षैवेन्द्रियाणामित्यादि । ननु
१०-१३-०. कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः । तं नागभोगेत्यादिनोक्तलीला
त्वयुक्ता, उत्पाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतो हेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
परीक्षेत्यादिना । कुतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवास्मिन्नध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिं वदन्त एव तं नागभोगेत्यादितात्पर्यमाहुः **इन्द्रियाणां हीति** । हि यस्माद्धेतोस्तन्निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुते इति सम्बन्धः । मृत्योरप्यधिकपीडाजनको दण्डो निग्रहशब्देनोच्यते । भगवतः स्वेन्द्रियकार्याप्रकटनमात्रमेव गोकुलवासिनां तादृशं पूर्णे निरोधे भवेन्नान्यथेति तज्ज्ञापनार्थं तथात्मानं प्रदर्शितवानित्यर्थः । उत्पातोपपत्तिमाहुः **ततो देव** इति । देवपदेनाधिदेवरूपः काल उच्यते । स च भगवद्वपुः स्वयमाध्यात्मिकाधिभौतिकौ प्रेरितवानित्यर्थः । अत एव **त्रिविधा** इत्युक्तम् । **पुरुषाय महात्मन** इत्यस्यामासे । ततः **सर्वोत्तमोपी**त्यादि । यद्यपि सर्वोत्तमस्तथाप्ययं नन्दगेहे जातो, न तु नृसिंहवत्स्वयमेव प्रकटः । तथा च जननं गर्भादिसापेक्षमिति पुरुषोत्तमत्वमनुपपन्नं स्यादिति तदभावाय पुरुषोत्तमत्वं पदद्वयेनोपपादयतीत्यर्थः ।

अपराधः सकृद्भर्त्रेत्यत्र । यद्यपीत्यादि । पालकत्वेन साम्प्रतं सात्त्विकेष्वेव कृपा,
१०-१३-५१. न राजसतामसयोरतस्तयोः स्वकार्यकरणेनवसर इति तत्करणमपराधस्तथापि
तयोरपि भवानेव पतिरिति सोढव्य इत्यर्थः ।

चतुर्दशाध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि । क्षुद्र-
१०-१४-०. पाम्नेः प्राणधर्मत्वेनात्र चाम्नेः निवृत्त्युक्त्या प्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यते । काली-
यकथया सह कथने हेतुः **सहैव हीति** । अन्यतरदोषसत्त्वेप्युभयकार्या-

वश्यंभावेन तथा । महतो गरुडस्यापि प्राणदोपादेव शापप्राप्तिर्यततोतः सर्वथा निवर्तनीय इति ज्ञापनाय पूर्वं प्रासङ्गिकी कथेति भावः । कालस्याप्यगम्यस्थलकर्ता तद्भयरहितस्यापि भयहेतुश्चेत्यद्भुतकर्ता मत्स्यरक्षार्थं भक्तापराधे कृते भगवता स तत्रानीतो येन तत्सर्वनाशोऽभूदित्यप्यद्भुतं कर्म । किञ्च, गरुडस्य प्रभुविहारस्थानत्वेनैव तत्रत्यजीवमात्रापीडनेन शापप्रयुक्तखादनाद्यभावात्सौभरेरपि भक्तापराधदोषनिवृत्तिः । सर्पस्थितितद्विषकार्यादिषु शापस्यैव मूलत्वात् तदुद्वासनादिनापि तथा । यमुनाया अपि दोषनिवृत्तिरनयैव लीलयेति ज्ञापनाय प्रासङ्गिकी कथेत्यर्थः ।

अत्र प्रविश्येत्यत्र । इदमनुवादकमिति । सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथात्वं
स्वत एव भविष्यतीति तदनुवादकत्वशङ्का । अन्यथा विषप्रवेश एव न स्या-
१०-१४-११. दिति भावः ।

पञ्चदशेऽध्याये प्रकरणसन्दर्भे अन्तःकरणदोषश्चेति । तिष्ठतु स्नेहवार्ता दूरे,
लोके लौकिकानामपि क्रीडादिष्वप्यारोहणादेर्निमित्ते जातेपि प्रभुपुत्रादौ न
१०-१५-०. तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवति । इह तु स्नेहवतामप्यनेवं भाव उच्यत
इत्यवश्यमन्तःकरणे तादृशो हेतुरस्तीति मन्तव्यम् । प्रलम्बे हते भगवत्यलौकिकत्वबुद्धिः पूर्वस्मात् स्नेहातिशयश्च जातो येन आशीर्दानं विह्वलचेतस्त्वं चाभूदतः शुभ्रूकमन्तःकरणेत्यादि ।

कूजत्कोकिलसारसमित्यत्र । **कूजिते परपुष्ट** इति । पूर्णे रसे हि कूजि-
तोद्गमः । स च न विवाहिते पुंसि भवति । किन्तु परस्मिन्नेवेति कूजिते प-
१०-१५-७. रपुष्टो भावोपेक्ष्यते । कोकिलश्च पूर्वं काकपोषित इत्येतत्साम्येन कोकिलोस्योक्तौर्थो व्यज्यत इत्यर्थः ।

षोडशेऽध्याये । अजा गावो महिष्यश्चेत्यत्र । ते हि वर्षवृद्धा इत्यादि ।
'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री'त्यनुशासनादत्र स्त्रीप्रयोगादतरुणत्वं ज्ञाप्यत
१०-१६-२. इति तथा ।

लीला सप्तदशेऽध्याय इत्यादिना । ननु सर्वा लीला
सप्तदशाध्यायार्थकथनं । लीला सप्तदशेऽध्याय इत्यादिना । ननु सर्वा लीला
निरुद्धभक्तसहितेत्यत्र को विशेष इति चेत् । उच्यते । प्रलम्बवधदवाग्नि-
१०-१७-०. मोचनाख्यां वयस्यानां तदुक्तच्छ्रवणेन व्रजस्थानां च पूर्वस्माद्विशिष्टा भगवदासक्तिरेव विशेष इति । अपरञ्च । निरुद्धभक्तसाहित्यं प्रभोरनुक्त्वा लीलाया यदुक्तं तेन दिवा स्वामिनीनामिव रात्रौ वयस्यानामाधुनिक्यात्यासक्त्या मिथो भगवल्लीलागानेन तद्भावापत्तिरेव जाता । एवं सति प्रभुर्यां यां लीलां करोति, सा सा गोपानां हृदये तिष्ठतीति ज्ञाप्यते । **सर्वतत्त्वमिति** । लीलामध्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थः । नन्वितः पूर्वमपि तयोर्भूतत्वादस्माद्ग्रीष्मात्पूर्वमेवैतयोः कथं न निरूपणं तत्राहुः **दोषापगमन** इति । स-

त्क्रीडेति । मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात्केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वम् । **प्राजापत्य इति** । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे'तिश्रुतौ यज्ञात्मकप्रजापतेः सप्तदशत्वमुक्तमिति तत्समानसंख्याकेध्याय इत्यर्थः । **तत्संगदोषो न भवेदिति** । गोपालानां प्रभावत्वासक्त्या रात्रावपि निरन्तरं गुणगान एव क्रियमाणे मात्रादयः स्नेहाज्जागरणस्य दुःखत्वं ज्ञात्वा कदाचिन्निवारयेयुस्तासां प्रभावनासक्तिश्चेत्स्यात् । एतल्लीलाद्वयश्रवणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो जातस्तासामपीति तासामप्येतदेव रोचत इति न प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः । **सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति** । अप्राकृते भगवद्धर्मात्मके सत्त्वे यथा भगवदाविर्भावेंशावतारे तथा सच्चिदानन्दात्मकतल्लीलाया अपि तत्रैवाविर्भावः । एवं सति सर्वेषां लीलापदार्थानां सम्बन्धी यः सत्त्वगुणस्तस्याविर्भावे तदधिष्ठेयानामपि तत्राविर्भावाल्लीला सम्यक् सम्पद्यत इति कार्यतो लीलोपयोगित्वं प्रावृषः । सत्त्वव्यवधानेन जीवानां साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावमाशङ्क्याहुः **तदा भगवानिति** । धर्मेण साक्षाद्धर्मिभिरपि क्रीडिष्यतीत्यर्थः । **एतान्येवेति** । अप्राकृतानि भगवद्धर्मरूपाणीति ज्ञेयम् । **दिव्यानिति** । अस्याः पूर्वं संभृतिरूपत्वमुक्तम् । सा न लौकिकी, किन्तु लोकेप्यलौकिको यः स्वर्गो लोकस्ततोप्यलौकिकी सच्चिदानन्दरूपत्वादिति ज्ञापयितुं स्वर्लोकं ज्ञापयितुं स्वर्लोकसमसंख्यैः श्लोकैरुच्यत इत्यर्थः । तेनेतरलीलातोपि वैलक्षण्यमायाति ।

सान्द्रेत्यादिश्लोकसंख्यातात्पर्योक्तौ । **एकविंशो** वा इत इत्यारभ्य **एकविंश** इति
१०-१७-३. चेत्यन्तम् । यथास्माल्लोकादिलक्षणः सुखरूपो वेदैकसमधिगम्योऽत एव
अलौकिकश्च स तथा अयमपीति ज्ञापनाय तत्संख्यासमानसंख्याकैः श्लोकैरुच्यत इति भावः ।

अष्टौ मासान्सान्द्रनीलाम्बुदैरिति श्लोकद्वयेपि वृष्टिनिरूपणेऽन्यतरवैयर्थ्यमिति शङ्का-
१०-१७-५. भावाय तद्भेदकं रूपमाहुरामासाभ्याम् । **तत्संबन्धिनं सूर्यं निरूपय**
तीति । **सूर्योपरिलोकयोरित्यादि** च ।

तपःकृशेत्यत्र । ननु 'न यत्र चण्डांशुकरा विपोल्वणा भुवो रसं शाड्वलितं च गृह्णते'
१०-१७-७. इति वाक्यविरुद्धं भूमेस्तपःकृशत्वकथनमिति चेत् । मैवम् । दृष्टान्तेनैवैतन्निरासात् । तथा हि । पूर्वमप्राप्ततापोपि कामितफलप्राप्त्यर्थं विहितं स्वयमुद्यम्य हि तपः करोति पुरुषस्तद्विना तदसम्भवात् । तथा तरणितापाभावेऽत्यार्द्रायां वृष्टिजलाप्लुतायां भुव्युप्तं बीजमपि नश्यत्यतो येषु क्षेत्रेषु तापापेक्षा तेषां क्षेत्राणां रसं रविकरा गृह्णन्त्येव । तदपि न स्वस्वभाववशात् किन्तूक्तदृष्टान्तन्यायेन गोपालानां विशेषतस्तथेच्छयेति मन्तव्यम् । अत एव ग्रीष्मवर्णने भुवो रसस्यैव ग्रहणमुक्तम्, न तु जलस्यापि । रसशब्देन चान्नोत्पत्तिहेतुभूतार्द्रतोच्यते । एतेन व्रजजनेच्छानुरूपमेव कार्यं भवति, नान्यदिति ज्ञापितं भवति । एतदेव हृदि कृत्वा **तपसा शोपिनदेह** इत्याद्युक्तमाचार्यैः ।

लोकत्रयस्येत्यादि । द्वादश-
निशामुखेष्वित्यादिश्लोकपञ्चकाभासोक्तौ । एवं **लोकत्रयस्येत्यादि** । अग्रे च
निरूप्येत्यर्थः । अग्रे च
मासा इति श्रुत्युक्तैकविंशतिपदार्थेषूक्तचतुष्टयं निरूप्येत्यर्थः । मासद्वयात्म-
१०-२७-८. पञ्चर्तव इति श्रुत्युक्तपञ्चर्तुरूपतोच्यते । द्वादशसु मासेषु प्रत्येकं मासद्वयात्म- **ऋतवो धर्म** इति ।
कत्वेनर्तूनां षोढात्वे सम्भवति पञ्चत्वनिरूपणं यत् तत्तात्पर्यमाहुः **ऋतवो धर्म** इति ।
अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमा वैदिका धर्माः पञ्च । ते च वसन्तेऽग्नीनादधीतेत्या-
दिश्रुतिभिर्ऋतूनेवाधिकृत्य विहिताः । तथा चोक्तधर्मार्थमेवर्तुविभाग इति ज्ञापनाय तत्त-
मानसंख्याका एव ते निरूप्यन्त इत्याशयेनाहुः **ऋतवो धर्मं प्रतिष्ठिता** इति । प्रतिष्ठितत्वं
तत्रोपयुक्तत्वं तन्निमित्तत्वमिति यावत् । वसन्तादिषूपनयनाग्न्याधानज्योतिष्टोमादीनां वर्ण-
भेदेन यागभेदेनापि विधानात्तथा । मासानां द्वादशत्वे हेतुमाहुः **मासा धर्मिष्विति** ।
धर्मिणो वैदिकधर्मकर्तारः पुरुषास्ते चोक्तधर्मसमुच्चिताः षष्ठा भवन्ति । सकामनि-
ष्कामभेदेन तेपि द्विविधा इति द्वादशविधत्वम्, द्वादशांगत्वेनापि तथा । तेषां चायुः
कर्मानुष्ठाने साधनम् । तच्च संवत्सरैर्मितमिति तेषामपि द्वादशमासात्मकत्वमित्याशये-
नोक्तं **मासा धर्मिष्विति** । अग्रे जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशसु श्लोकेषु जीवादयो द्वादश-
धर्मिणो ये वाच्यास्तेपि धर्मिपदेन संगृह्यन्ते । निशामुखेष्वित्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान्
क्रमेणाहुः **अर्थः शब्द** इत्यादिना । वेदो हि धर्ममूलम् । तत्र वर्णाश्रमधर्मो अर्थः ।
तत्प्रतिपाद्यत्वात् । अध्ययनं शब्दः, शब्दग्रहणात्मके तस्मिंस्तस्यैव मुख्यत्वात् । निषिद्धं
कर्मफलम् । निषिद्धफलप्राप्तौ याद्धा सम्पत्तिस्तज्ञो मदश्रांगे । अत्र पञ्चस्वपि श्लोकेषु हीन-
दृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः—**पुष्टिमार्ग** इति । पुष्टिमार्गे मर्यादामार्गाद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तथो-
क्तिरित्यर्थः । तर्हि धर्मप्रतिष्ठामाहेत्याभासः कथं संगच्छते । इत्यत् । लौकिक्यां सृष्टौ पापेन
यथा पाषण्डधर्माणां प्रकाशो, न वैदिकधर्माणाम्, तथात्र प्रावृट्सहजधर्मरूपं यत्तमस्तदन्य-
त्पापम् । खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पाषण्डधर्मप्रकाशश्च, चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मो-
प्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः । इदं च प्रावृषः शोभाकरं तेन पूर्णो वैदिको धर्मोत्रास्तीति ज्ञापितं
भवति । एतेन लीलासृष्टिस्वरूपज्ञापिकेयं प्रावृडित्युक्तं भवति । अत्रत्यानां क्षुद्राणामपि
प्रकाशोऽधुना लीलानुपयोगिनां महतामप्यप्रकाश आवरकस्य प्रकाशकत्वं चेति वैलक्षण्यं
च । किञ्च । परोक्षवादेन मर्यादामार्गादन्यदपि वैलक्षण्यमत्र ज्ञाप्यते । तथा हि ।
खे आकाशे द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा । गतिमतामेव च तेषां द्योतः । सोपि न दिवा ।
किन्तु तमस्येव । एवं सत्येतत्समानधर्मवत्यो भगवदर्थमभिसारवत्यः स्वामिन्यो लक्ष्यन्ते ।
तासां भानं शोभा निष्प्रत्यूहं भगवत्प्राप्तिरेव । अत एव निशामुखेष्वित्युक्तम् ।
प्रियप्राप्त्यनन्तरमलौकिकचन्द्रस्यैव प्रकाशनात् । अन्यथा तमसा भान्तीत्येतावदेव वदेत् ।
ग्रहो ग्रहणं पाणिग्रहणं यासां तास्तथा । परोक्षवादत्वाच्च पाणिपदोक्तिः । नहि तादृशं
प्रत्यभिसारः सम्भवति । अत एव न भान्ति । गृह्णन्तीति ग्रहास्तदन्वेषणेन तन्निवारकास्त-

त्पुरुषा इति वा । एवं सति यथा मर्यादामार्गे निषिद्धेनाभिसारेण तानि पापस्य खण्डानि, 'लिङ्गं खण्डमिहोच्यत' इति वाक्यात् । तज्ज्ञापकमत्युग्रं दुःखं प्राप्नुवन्ति, न तु सुखम् । तथात्र । तेन मुक्तानामपि दुर्लभं सर्वश्रुतिमृग्यं भगवत्संगं प्राप्नुवन्तीति महदेव वैलक्षण्यमिति भावः । इदमत्राकूतम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयमि'ति 'त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धे'त्यादिवाक्यैः स्त्रीणां भगवानेव पतिर्न तु जीवः । एवं सति यथा वैदिकेषु कर्मसु विष्णुयाग आसुरा यथा न जानन्ति, तयोपांशुरेव क्रियते, उपसदोपि तथा । यद्वा, 'इदमुचैर्यज्ञेन चरामः तन्नोऽसुराः पाप्मानुविन्दन्ति । उपांशूपसदा चराम तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्स्यन्ती'ति श्रुतेः । तेषां ज्ञानमेव तद्धर्मरूपपाप्मयोजकत्वेन फलप्रतिबन्धकम् । तथा प्रकटं प्रभुसमीपगमन एतन्मार्गानधिकृताः स्वधर्मेण फलप्रतिबन्धकरणेन योजयिष्यन्तीति तथा गमनमेव तासां स्वधर्म इति मुख्यो धर्मो ज्ञापितो भवत्यत्रेति । यद्वा, सर्वत्र धर्मविरोधदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः **पुष्टिमार्गे** **हीति** । इदमत्राकूतम् । सर्वसामर्थ्यानि प्रकटीकृत्य स्वयं प्रकटे फलरूपे प्रभावितरसाधनानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वेपि व्रजे यद्वेदाध्ययनादिकं तन्न मर्यादामार्गीयम्, किन्तु 'मन्नार्थं मत्परिग्रह'मिति प्रभुवाक्यात् तेषां मर्यादामार्गीयत्वासम्भवात् पुष्टिमार्गीयम् । स्वस्त्ययनाशीर्दानादिभिस्तज्जनितसामर्थ्यस्य भगवति विनियोगात् लीलोपयोगित्वाच्च तथा । 'विप्रा मन्त्रविद' इति वाक्यात् तादृशानामेवाशिषामनिष्फलत्वात् तेषां स्वस्मिन् विनियोगस्य चिकीर्षितत्वात् तदिच्छात एव तत्करणात् पुष्टिमार्गीयत्वम् । तेन मर्यादामार्गीयो धर्मोत्र नास्तीति ज्ञापनाय तादृग्दृष्टान्तोक्तिरिति । अथवा, ऋतवो धर्म इति । यस्तौर्यो धर्मः पुष्पधर्ममेघादिस्तस्मिन् प्रवृत्ते सम्यगयमृतुः प्रवृत्त इति सर्वैः स्तुतो भवतीतीयमेवर्तुप्रतिष्ठा । तथा च तमोविशेषः खद्योतप्रकाशो ग्रहामानं च वर्षर्तुधर्मः शोभाहेतुश्चेति स उच्यते । प्रकाशस्य ग्रहाणां च मर्यादामार्गीयत्वात्तदशोभोच्यते । मर्यादामार्गविरोधांशे च दृष्टान्तः । मण्डूकशब्दोपि वर्षर्तुशोभाकरः । ब्राह्मणास्तु मेघगर्जितं श्रुत्वानध्यायज्ञानेन वेदाध्ययनलक्षणनियमभंगे तदन्या वाचः सृजन्ति, कर्मानुपयोगित्वमुभयोस्तुल्यम् । तेन वेदाध्ययनात्मकमर्यादाशोभाभाव उक्तो भवति । क्षुद्रनदीनां तथात्वमपि (तदा) तथा अविहितप्रकारेण दानभोगाभ्यां मर्यादाभाव उक्तः । अग्रिमश्लोकोक्तधर्मा अपि तदा शोभायै । नृणामिति साधारणवचनात् क्षुद्रार्थजनिता लौकिकी शोभोक्तेति न मर्यादामार्गीयत्वम् । क्षेत्राण्यपि पूर्ववत् । उत्तरार्धे स्पष्टं पूर्ववत् ।

यथा पापेनेत्यस्याभासे । **एवं भावे यो हेतुरित्यादि** । मर्यादामार्गतिरोधानमेव हेतुरिति भावः । **श्रुत्वा पर्जन्यनिनदमित्यनेनापि** कलिस्थब्राह्मणतुल्या अत्र मण्डूका एव, न तेपीति ज्ञाप्यते । तेनात्र ब्राह्मणानां स्वधर्मनिष्ठत्वं ज्ञापितं भवति । **आसन्नुत्पथवाहिन्य** इत्यनेनापि क्षुद्रनदीव्यतिरिक्त उत्तरार्धोक्तधर्मविशिष्टः पुरुषोत्र नास्तीति ज्ञाप्यते । एतेनेन्द्रियपरवशत्वाभावेनान्तरमङ्गमुक्तं भवति । **हरिता हरिभिरित्यनेनापि** नृणां

क्षुद्राशयानां क्षुद्रार्थसम्पदो मदजनिका यथा, तथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ताः क्षुद्रार्था न सन्तीति
ज्ञाप्यते । न ह्येते मदजनकाः । तथा च 'तत आरभ्य नन्दस्ये'ति वाक्यादलौकिकी सर्वा-
र्थसम्पदस्ति, न तु मदजनिकेति ज्ञाप्यते । अपरञ्च । लौकिकमहाराज्यश्रीतुल्यात्र भुवो
वर्णादिशोभैव । सापि बाह्यैव । प्रभुपदाम्बुजचिह्नलीलानन्दादिरूपबाह्याभ्यन्तरशोभायास्तु
दृष्टान्त एव नास्तीति भावः । क्षेत्राणीत्यनेनापि सर्वजीवनहेतुभूतान्नोत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नवतां
मुदं स्वदोषेण वस्तुतत्त्वाज्ञानेन च परद्रोहकर्तॄणां तत्प्रतिबन्धकरणेन दुःखं च क्षेत्राणि
जडानि यत्र ददुस्तत्र किमु वक्तव्यं गोकुले चेतनानां सर्वहितकर्तृत्वमन्येनापि परद्रोह-
चिन्तने तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाप्यते । तेनात्र पूर्णो धर्मो निरूपितो भवति । अतः सुष्ठूक्तं
धर्मप्रतिष्ठामाह पञ्चभिरिति ।

मासा हि निमित्तमित्यादि । 'द्वादश मासा' इत्यादिश्रु-
जलस्थलौकस इत्यत्र । त्यादिस्यत्रिलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतुन्यायेन
त्युक्तैकविंशतिप्रकारेण प्रावृडुच्यत इत्यादिस्यत्रिलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतुन्यायेन
१०-१७-१२. पञ्चभिः श्लोकैर्धर्मप्राधान्येन निरूपणं कृतम् । अधुना तु धर्मिप्राधान्येन
मासाः हि गर्भन्यायेन धर्मिस्वरूपविशेषसम्पत्तौ निमि-
माससमसंख्याकैः श्लोकैस्तत्क्रियते । मासा हि गर्भन्यायेन धर्मिस्वरूपविशेषसम्पत्तौ निमि-
त्तभूताः, अतो वक्ष्यमाणजीवादयो धर्मिण एवात्र प्रधानभूता इत्यर्थः । साक्षाद्भगवत्से-
वौपयिकदेहसाधनत्वं वारिमात्रस्य यत्र, तत्र किं वाच्यमन्यस्य वस्तुन इति भावः । एके-
नालौकिकगुणाधायकत्वमुक्त्वात्र सदोषवस्तु निकटेपि नास्तीति ज्ञापयितुं दूरस्थं सिन्धुं निरू-
पितवान् । सिन्धुर्द्वीपमर्यादाहेतुत्वेन मर्यादामार्गीय इति तस्य क्षोभ उच्यते । एतल्लीलानु-
पयोगिनो महतोप्यनर्थपर्यवसानमेवेति च ज्ञाप्यते । अन्यथा सिन्धोरव्रजस्थस्य निरूपण-
मनर्थकं स्यात् । निरूप्यते चात्र भगवदीयप्रावृष एव कार्यम् । तस्याश्चेतोन्यत्र प्राकट्ये
प्रयोजनाभावः । एवं सति स्वाधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृषस्तद्द्वारैव तथा कारितवती-
यमित्यस्मिन्प्रकरणे व्रजस्थेतरस्यापि सिन्धोर्निरूपणम् । लीलारसामृतसमुद्रे जागरूकेन्यस्मिन्
समुद्रत्वमसहमानया तया स्वप्रौढ्येदं कृतमिति ज्ञायते । तथा चास्थैर्यस्वभावा स्त्री, तादृश्याः
पतिश्च गोकुले नास्तीति दोषाभावो व्यज्यते । दृष्टान्तेन चात्र भगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेषां
सिद्धचित्तवृत्तिनिरोधत्वादेकत्रस्थित्या स्वस्त्रीदर्शनादावपि न क्षोभ इति व्यज्यते, तेन 'मन्य-
मानाः स्वपार्श्वस्थानि'ति न्यायः सार्वदिक इति सिद्धम् । अत्र पूर्वं वारिमात्रस्यापि मुख्य-
भक्तिकार्यकर्तृत्वेन भक्तिरूपत्वमुक्त्वा तदात्मिकानामेव सरितां यत् क्षोभकत्वमुक्तम्, तेन
प्रावाहिकभक्तिमन्तो न लीलानिष्ठा भवन्ति, प्रभुस्वरूपनिष्ठाभावाद्यत्संगता भवन्ति तमपि
क्षोभयन्तीति ज्ञापयति । ये तु प्रभुलीलौपयिकत्वेन स्वरूपैकनिष्ठया निश्चलत्वेनात्युच्चावि-
कारं प्राप्तास्ते त्वभिभावकसम्बन्धेपि नाभिभूता भवन्तीति ज्ञापयितुं गिरीनग्रे निरूपितवान् ।
यथा यथा वर्षधारासम्बन्धस्तथा तथा स्वगुहायन्तःस्थितप्रभौ तत्सम्बन्धा भावाः स्वेन
भवन्तीति ज्ञानेनानन्दातिशय एव भवति, न तु तत्सम्बन्धजं दुःखमपीति दृष्टान्तेन ज्ञा-
प्यते । इदमेवोक्तं **यतस्तेन्तःसारा** इत्यनेनाचार्यैः ।

अग्रिमश्लोकाभासे **तेषां वर्षकृतोपद्रवमाहेति** । ननु भगवदीयप्रावृषो भक्तो-
१०-१७-१५. पद्रवकर्तृत्वकथनमनुचितमिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । उपद्रवो हि दुः-
खदः । वर्षधाराणामताद्दशत्वे वक्ष्यमाणरीत्या सुखदत्वाभिमानहेतुत्वं न स्याद्यतः प्रभौ तन्निवारकत्वेनैव स्वस्मिन् कृतार्थताभिमानः । अत एव मूले हननमुक्तमतः सुष्ठूक्तमुपद्रवमाहेति । 'मार्गा बभूवु'रित्यनेनापि व्रजे लीलोपयोगिवर्षर्तौ मार्गाणामेव तथात्वम्, न तु कदाचिद्वेदानामिति ज्ञाप्यते । अत एव कालहता इति विशेषणं मूले । यथा भगवत्प्रापका वेदा अलौकिकरीत्या तथैवैकान्ते भक्तानां भगवत्प्रापका मार्गा इति द्वयोः साम्यम्, तेन सदा व्रजलोकयातायातं यत्र समार्गो नात्र विवक्षित इति ज्ञायते । अत एव ताद्दशानामेव भक्तानां तमिस्रायां क्वचिद्दिवापि तत्सन्देहः । अन्येषां तु तदज्ञानमेव । इद्मेवोक्तमाचार्यैः **पूर्वं ये तेनेत्यादिना** । अत एव यावत्पर्यन्तं तद्विषयकसंस्कारानुत्पत्तिस्तावत्पर्यन्तमेव सन्देहस्तदुत्पत्तौ तु तमिस्रायामपि न सन्देह इत्याशयेनोक्तं मूले **असंस्कृता** इति । **मार्गलोप एवेति** । स्यादिति शेषः । तेन संस्कारस्यावश्यकत्वमायाति । लोकबन्धुष्वित्यनेनापि व्रजे चलसौहृदा विद्युत एव दृष्टाः, न त्वन्याः स्त्रिय इति ज्ञायते । कदाचित्सत्त्वे हि चलत्वं सौहार्दस्य । अत्र तु प्रभ्वतिरिक्ते तदभावात्प्रभौ च तस्य सार्वदिकत्वात्सौहार्दस्य चलत्वाभाव एव यतः ।

धनुर्वियतीत्यत्र वज्रं निर्गुणमपीति । वृत्रवधाय भगवदावेशे जात एवेन्द्रे
१०-१७-१८. वज्रसम्बन्धो जातः । वज्रेपीन्द्राविष्टभगवदायुधस्य चक्रस्यावेशः । अत
एवायुधानामहं वज्रमित्युक्तम् । तच्च गुणातीतं सगुण इन्द्रे शोभत इत्यर्थः । वज्रं निर्गुणमपीति पाठे स्पष्टम् ।

न रराजेत्यस्याभासे । गुणेष्ववशिष्टमिति । तामसमित्यर्थः । अभगवदीय-
१०-१७-१९. साहंकारस्य दृष्टान्तत्वादस्य तामसत्वम् । अत एवात्रास्य न शोभेति
भावः । न रराजोडुप इत्यनेनाप्युक्तरीत्या यथा प्राकृतः पुरुषो न राजते, तथात्र घनाच्छन्नो लौकिक इन्दुरेव तथा । न तु तदन्यः कोपि पुरुषोपीत्युच्यते । अत एव **भगवदीयव्यतिरिक्तमित्याचार्यैरुक्तम्** ।

मेघागमोत्सवानित्यत्र । पूर्वतापं दूरीकृत्य भगवदानन्ददायिभक्तजनागमदृष्टा-
१०-१७-२०. न्तोक्त्या यदा दिवा परिजननिरोधतश्चिरविरहतापे सति कथञ्चिद्व्याजेन
श्रीनन्दगेहे गमने सम्पन्ने सति वनगमने वा प्रियसङ्गे सति मेघास्ताद्दशीं वृष्टिं चिरं कुर्वन्ति । यतोत्रातिविलम्बेपि स्वगृहीया नोपालभन्ते तदा तन्मेघागमस्य प्रतिनन्दनं भवत्यन्यदा तु न तथा वृष्टिं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते । अयमेवार्थ उक्त **एतन्निरूपणं यदर्थं तदाहेत्याभासेन** । ग्रीष्मे घर्मादिना गिरिशिखरादिष्वनावृतदेशेषु लीलाया असम्भवात् सर्वत्र भगवदानन्ददातृत्वेनैवैतदभिनन्दनम्, न तु वैषयिकसुखदत्वेनेति ज्ञापनाय निर्विण्णत्वमुक्तं स्यान्ते ।

पीत्वापः पादपा इत्यत्र । **तेषां नीरस्यैवेत्यारभ्य तथेत्यन्तम्**। अत्रायं भावः।
१०-१७-२१. नीरस्य जीवनत्वेपि तत्सम्पादने स्वयमशक्तास्तत्सम्बन्धघटकं ये पान्ति ते द्यु-
तिदीनास्तापतप्तास्तेभ्यो जीवनसम्पादकोयमृतुस्तेन यदेकोपजीविनो ये तेषां
तद्दातेति ये तादृशा भक्तास्तेषां भगवत्सम्बन्धजनकः, सर्वत्रैव निकुञ्जगह्वरप्रदेशजननादिति ।
अत एव नानात्ममूर्तित्वं कार्यमुक्तम्। अयमेवार्थ एतदपि निरूपणमित्याभासेनोक्तः। सरः-
स्वित्यादिनापि दृष्टान्तीयधर्मसमानधर्मवन्तोत्र सारसा न त्वन्यः कोपीति ज्ञाप्यते । तत्रापि
सारसानामेव निरूपणेन सरसा ये भक्तास्तैः सह जलविहारदेशे तद्रसावेशाद्दोषमप्यगण-
यन्तो भवन्तीति तथा । दोषागणनपूर्वकमत्यासक्तिर्ग्राम्याणां गृहादिषु भवतीति ते दृष्टान्ती-
कृताः, तेनात्र गृहवन्तोपि भक्ता एव, न तु प्राकृतः कोप्यस्तीति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापकोयमृतु-
रितितत्प्रस्ताव इदं निरूपितम् । अयमेवार्थ एतदित्याभासेनोक्तः ।

जलौघैरित्यनेनापि जलसेत्वतिरिक्तस्य सेतोर्न नाशो व्रजेस्तीति ज्ञाप्यते । तेन वेद-
१०-१७-२३. सेतोः सातत्यं सूचितं भवति । इदमेवोक्तं तदपीत्याभासेन ।
व्यमुञ्चन्नित्यत्र जलमोकोक्तेः पुनरुक्तिशङ्कानिरासायामृतपदं मूले। तदर्थमाहुर्हस्ता-
१०-१७-२४. दीत्यादिना । अन्यथा पूर्ववृष्टेरपि वैयर्थ्यं स्यादन्नासम्पत्तेरित्यस्यामृतत्वम् ।
तद्धि क्षुत्कृतमृतिनिवर्तकमिति भावः । दृष्टान्तेनात्रत्यसाधारणजनानामपि
सर्वसम्पत्तिरितरापेक्षाभावश्च ज्ञाप्यते । प्रभुणैव ह्यत्र सर्वेषां सर्वसम्पत्तिः । एवं सत्युक्तरीत्या
भगवत्संभृतिरूपात्वं प्रावृषः सूचितं भवति । एतदेवोक्तमेतदपीत्याभासेन । अपरञ्च,
यथान्यप्रेरणयैव विश्पतयो ददति, न स्वतोपि, तथात्र मेघा एव, न त्वन्येपि, यतः स्वत एव
श्रीनन्दप्रभृतयः सर्वेभ्यः सर्वं ददतीत्यपि ज्ञाप्यते ।

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासात्पूर्वं **वैराग्यशक्तिर्वै**ति । विरक्तो हि गृहं
१०-१७-२६. हित्वा वनं प्रविशतीति वनप्रवेशमात्रसाम्येनैवमुक्तम् ।

क्वचिद्वनस्पतिक्रोड इत्यस्य रामविषयकत्वोक्तौ स्वाशय उद्घाटितः **क्रोडे
१०-१७-२८. पुनरि**त्यादिना । यद्यप्येवमप्येका बाललीला सम्भवति, तथापि प्रभुली-
लायां सङ्कोचमसहमानैरेवमुक्तम् । उपपत्तिश्चोक्ता, विशेषं च वक्ष्यति भग-
वतीति। शरद्वर्णने **सा हि प्रवृत्तिरूपे**त्यादि। प्रवृत्तौ मालिन्यं निवृत्तौ नैर्मल्यं भवतीत्येत-
द्धर्मसाम्यादेवमुक्तम् । व्रजेपि लीलारूपेष्वेव गोचारणकृष्यादिषु सक्ताः केचन भक्ताः, सर्व-
निवृत्तिपूर्वकं स्वरूपमात्रपराः केचन । तथा च विशेषतस्तत्तदुपयोगित्वेनापि तथात्वमभि-
प्रेतम्। तेनात्र प्रवृत्तिनिवृत्ती लीलारूपे ज्ञेये। प्रतिश्लोकार्थोक्तौ **जलाना**मित्यारभ्य **गोपिका-
ना**मित्यन्तेन दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तस्यापीत्यनेनैकस्यार्थमुक्त्वाग्रिमवाक्यानामर्थो
भगशब्दार्था इति सर्वांनशोभयदित्यनेनोक्त्वा गुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्या-

१. अगृहवन्त इति पाठः ।

हुश्चन्द्रमा न वा इत्यादिना । महाभूतशुद्धयुक्तिप्रस्तावे तन्मध्यपातित्वेन द्वितीयेपि श्लोके अपां मलमित्युक्तमन्यथा पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयेनाहुः **एवं पञ्चमहाभूतानामिति** ।

अखण्डमण्डलो व्योम्नीत्यत्र । सोऽपि चन्द्रो गोपिकाभिरिति । भगव-
१०-१७-४४. दीयचन्द्रस्योडुरूपाणि स्वामिनीमनांसीति ताभिर्दृश्यमानस्तन्मनःसहकृतो
भवतीति शोभितो भवतीत्यर्थः । एवं सति मूले अखण्डमण्डलपदेन भगवदीयः स उच्यते । शशिपदेन लौकिक इति भावः ।

अष्टादशेध्याये । गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र । बालका हि यत्किञ्चिद-
१०-१८-०. द्भुतमनुभूय स्वबाल्यस्वाभाव्यादेवोत्साहवशात्सर्वेपामग्रे तद्वदन्ति, तथा नैते-
रुक्तं, किन्तु प्रभ्वासक्त्या। तस्यास्त्वयं स्वभावो यत्स्वसमानशीलेष्वेव स्वसर्वस्वतया ज्ञातं प्रभुचरित्रं व्यक्ततया वादयति । तादृक्त्वमेतास्वेवेति गोपाः स्वस्वगृहे ताभ्य एवाचख्युः। इदमेव सम्यक्त्वं चक्षणे। एतेन यथा दिवैतासां गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञापितं भवति । एतच्च प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते च ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं वनप्रवेशे गोपालसाहित्यकथनेन । अन्यथा व्रतवरदानार्थं गच्छन्यथैतान्सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्यं कृत्वैभिः सहितो जातस्तद्वक्ष्य 'तथ गोपैः परिवृत' इत्यनेन, तथात्रापि कुर्यात्तदेतद्धृदि कृत्वोक्तं **गोपानामपि सोच्यत** इत्याचार्यैः । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवाकृतां लीलां भगवद्भावानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, तथैतेपि निशिकृतां लीलामासक्तिभरानुभावेन स्वस्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, सा चातिगोप्येति शुकैः स्फुटतया नोक्ता, एतद्गानकथनेनैवोक्ता भवति, गानहेतुभूतासक्तेस्तुल्यत्वात्सा च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि सुतरां ज्ञापितं भवति । तदेतदुक्तं **वर्ण्यवर्णकभेदेन**त्यनेन । वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं, वर्णका वर्णनकर्तारो गोपाः । तत्र दिवा चरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेदः । आसक्तिनिरूपणमुपपादयन्ति **तद्गुणेष्वि**त्यादिना । अत्रेतज्ज्ञेयम् । गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यते । आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति, स चाद्यश्लोकेन निरूप्यते । स तूद्बुद्ध एवासक्तिं जनयत्ययं तु लौकिकवत्कोकिलादिकूजनेन नोद्बुद्धो भवत्यलौकिकत्वादतः **प्रभुकृतमेव** तदुच्यते । फलितमाहु**रासक्त्या वर्णन**मिति । आसक्तौ सत्यामपि यावद्भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत्स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन बर्हापीडमित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यते इत्यर्थः । पूर्वं नादब्रह्मात्मकामूर्तविद्यामन्तरे चानुभावयित्वान्तरेव तत्फलभूतं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान्, अग्रे तु स्वलोकात्मकव्यापिवैकुण्ठस्य बहिरनुभवात्मकविधया तत्फलभूतं बहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति ज्ञापनायाप्यत्र विद्यात्वनिरूपणमिति ज्ञेयम् । यद्वा । श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितम-

१. स्वगृहेष्विति पाठः ।

र्थमाहुर्विद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वात्मिका । तथा च गानोक्तेः पूर्वश्लोकेषु तत्समानसंख्योक्त्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च ब्रह्मविद्यातोप्याधिक्यं, तस्या अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः । श्लोकसंख्यातात्पर्यमाहुः **कालाधिक** इत्यादिना । द्वादशमासात्मकः कालो, द्वादशाङ्गः पुरुषश्च । इह तदधिकसंख्यया गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

इत्थं **शरत्स्वच्छजलमित्यत्र । शक्तीनां निर्भयत्वायेत्यादि** । अलौकिकत्वनित्यत्वस्वाभाविकधर्मत्वज्ञापनायैतदनभिज्ञेषु गोपनाय भगवद्भोग्यसी-
१०-१८-१. मन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः । स्वार्थं तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथाधिकारं तत्र प्रवर्तकश्च साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशत्वमन्तरङ्गत्वाद्गोपेष्वस्तीति साक्षित्वमुक्तम् ।

कुसुमितेत्यत्र । धर्मं कुर्वन्नित्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि साधकः । अवगाहनं च तत्र तत्र तथा तथा लीलाकरणार्थम् । एवं सति
१०-१८-२. लोकसिद्धं कार्यान्तरं विना तत्र गमनं चिरस्थित्यादिकं च लोकविरुद्धम् । लोके चिकीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सर्वसम्पादकं गोचारणमिति भावेन धर्मत्वोक्तिः ।

तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र । गोपिकाभिरेव श्रूयेतेति । एतदितरश्रवणाभावे प्रमाणापेक्षायामुच्यते । भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति, न त्वन्य-
१०-१८-३. थापि, जीववत् । अत्र च रमणार्थं भावोद्दीपनमेव प्रयोजनम् । एवं सति यासु तदभावस्तासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रभुर्न करोत्येवेति मन्तव्यम् । एतेन श्रुतं सर्वैः, परन्तु स्थायिभावोत्रैवास्तीत्यत्रैव तदुद्दीपनं नान्यत्रेति निरस्तम् । सर्वज्ञस्य तादृक्कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात् । नादनिष्ठामृतस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षणस्वभावहानिप्रसङ्गश्च । स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोत्राभावात्तद्वर्णनोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर्**भगवांस्त्वित्यादिना** । उत्तरीत्योद्बुद्धद्विविधरसात्मकं हि वपुः, रसश्च भावात्मकत्वात्स्वप्रियाव्यतिरिक्तेषु भक्तेषु तादृशत्वस्याप्रकटनाच्चामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धः । वपुर्विभ्राणस्तु वहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति । तथायमपि कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति । अत्रैवं ज्ञेयम् । शब्दात्मकत्वेनामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे' इति वाक्यात् सार्ववेदिकशब्दब्रह्मात्मकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा, तथा ब्रह्मणः साकारत्वात्सार्ववेदिकमेव रसात्मकं वपुर्वृन्दारण्ये एव प्रकटितवान् । हृद्येव प्राकट्ये तु मनोमात्रभोग्यत्वम्, वहिःप्राकट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम् । एवं सति चक्षुराद्यविषयत्वे प्रियपदार्थस्य मनोमात्रविषयत्वं दुःखदमित्यनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति । **न त्विति** । स एव भगवानेव तथा । आत्मभिन्नवपुषो भर्तेत्यर्थः ।

वैजयन्तीं च मालामित्यस्याभासे । ततोप्याच्छादिकामिति । विक्षेपस्यापि
१०-१८-५. वस्तुयाथात्म्यज्ञानाच्छादकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुक्तम्, अन्यथाग्रे विक्षेपकं च रूपे निरूपितमिति न वदेयुः । **रन्ध्रान्वेणोरित्यत्र** गूढाभिसन्धिना हेत्वन्तरमप्याहुर्**यावच्चेति** । नादो हि रसात्मको धारावत्[1]कर्णद्वारा हृदि प्रविष्टः स एव भगवदीयसर्वेन्द्रियविषयकविविधरसभावैर्निर्झरैः प्राथःप्रवाह इव पुष्टो रसपूररूपो जातो, येन समानशीलव्यसनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो बहिः प्रकटोभूत् । **स च सार्वत्रिक** इति तत्र हृदयस्थितोधररसो मुख्याधररसस्यांश एवेति । स सर्वासां हृदि स्थितः पर्यायेण सर्वासां हृदि प्रविष्टः । तदानिर्वचनीयोत्कटभावोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एवं सति यावदुक्तरीत्या सोंशो नान्तःप्रविशति तावदपि साक्षात्तद्भोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो ज्ञेयः । **एतदर्थमेवेति** । रसपूरेण तदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः । अत्रैवाग्रे **अत एवेति** । यतो विहितभक्तिमतामप्ययं रसः फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति, न तु तत्प्राप्त्यैवायं प्राप्तो भवत्यतो वंशद्वयसम्बन्धिभक्तनिरूपणानन्तरं निरोधो निरूपित इत्यर्थः । एतस्यैव तात्पर्यान्तरमप्याहुः **सृष्ट्युत्पन्नानामिति** । भक्तानामिति शेषः । भोगो भक्तिरसभोग इत्यर्थः । **एतत्पर्यवसायीति** । एतदप्राप्तौ तेषामपि सृष्टावुत्पत्तिर्व्यर्थेत्यर्थः । एतेनान्येषां कैमुतिकन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं ज्ञापितं भवति । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभावे'त्यादिवाक्यैः । तर्ह्येवं फलस्य सिद्धत्वादग्रिमलीलाद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **ततो विमोचनमित्यादि** । ये मुक्ताः स्वान्तःस्थिता एव जीवा लीलार्थं सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सहैतद्रसानुभवं कारयित्वा पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति स्कन्धद्वयेन निरूप्यत इत्यर्थः । पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव प्रत्यापत्तिपदार्थत्वात् । लोक एतद्रसप्रकटनस्य तात्पर्यं वदन्तः आवश्यकतां चाहुः **अन्यथेति** । अस्यैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमध्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम् । अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहसृष्टिवत्सा व्यर्था स्यादित्यर्थः । **तदंशानामिति** । महिष्यादीनामित्यर्थः । **मुख्यप्रापणार्थं चेति** । मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतासां च स एवापेक्षित इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ।

अक्षण्वतामित्यत्र । प्रकरणार्थविभागे **द्वाभ्यां भक्तेरिति** । लोके हीनानामपि
१०-१८-७. चरणारविन्दसम्बन्धिकुङ्कुमसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाग्यवत्त्वं चरणमाहात्म्यमेव । स्पर्शमात्रेण प्रकृष्टमोदजनकत्वं च । चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति तद्धर्मप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपमित्यर्थः । एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुः **अन्यथेति** । प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेपि हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत । श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । तथापि लोकरीत्या दूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत आहुः **वैपरीत्यात्समाधानमिति** । प्रमे-

[1] धारारूपेणेति पाठः ।

यमार्गः प्रमाणमार्गाद्विपरीतो बलिष्ठश्च। अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति न दूषणमिति भावः। अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमिति सारम्। मर्यादामार्गीयपरमोत्कर्षवद्भ्योप्युत्कर्षसिद्धेः सर्वमवदातम्। अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न सिध्येत्। सेन्द्रियाणामपि तदफलत्वे हेतुमाहुः **बाधकानामिति**। भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य बाधकत्वात्तत्यागे सति प्रतिबन्धकाभावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः। मुमुक्षूणां तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः **साधकानामिति**। सर्वात्मभावेन भजनं साधकत्वम्। यद्यपि सर्वात्मभावेन सर्वत्यागोप्यन्तर्भवति, तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्भावरहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तत्याग एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः। अत्रैव **वयस्ये**-त्यत्र। **तदाधारत्वे निमित्तमितीति**। गोपलीलयोरेककालाधारत्वे प्रभुप्राकट्यं निमित्तमिति तथेत्यर्थः।

चूतप्रवालेत्यत्र। **त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति**। स्थायिभावव्यभि-
१०-१८-८. चारिभावविगाढभावानामित्यर्थः।

गोप्यः किमाचरदित्यस्याभासे। **तस्याविर्दैविकरूपतासम्पादकमिति**।
कामरसो हि सहजः, वेणुनादेन सह सुधान्तःप्रविश्य सहजं पूर्वकामं
१०-१८-९. दूरीकृत्य भगवदीयं तं प्रकटितं करोतीति तथा। **दामोदरेत्यस्याभासे**। **मर्यादायां हीनतामिति**। हीनतां साधनहीनतां, न्यूनतामिति यावत्। **नादं शुक्र** इत्यत्र प्रमाणमाहुः **सा वनस्पतीनित्यादि**। 'वाग्वै देवेभ्योपाकामयज्ञाय तिष्ठमाना सा वनस्पतीन्प्राविश'दिति श्रुतिः। सुधाभोगनिवादे हेतुः **सुधानधिकार इति**।

वृन्दावनं सखीत्यस्याभासः। **चरणानां स्वरूपमाहेति**। अत्रेदमाकूत-
मिति मे भाति। भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम्। 'तदेव
१०-१८-१०, देवानाम् पादा' इत्युपक्रम्य 'तस्य भाग्याभिनन्दन'मित्यन्तेनोक्तम्। तथा नैतादृक्पदसम्बन्धात् वृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति। तत् कथमुक्तमत्र विहारनिरूपणेन चरणानां तथेति। अत्रेदमाकूतम्। लोके वेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयलीलासामग्री हि नान्यत्र प्रसिद्धा। एवं सति तत्कर्तापि तथेति सिध्यति। अत एव वृन्दावनाद्गतो दूरमित्यग्रे वक्ष्यति। यतस्तत्र पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते। एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामियं लीलात्रैवेति फलिष्यति। एवं सति यत्रैव शुद्धपुष्ट्यङ्गीकारस्तत्रैतच्चरणलीलेति ज्ञेयम्। अत एव वृहद्वनेपि 'प्रेक्षयन्त्य उज्झितगृहा जगृहुः,' 'सह रामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम्' 'कृष्णस्य गोप्य' इत्यादिनैवमेवोक्ता। कालीयशिरोनृत्ये नैतच्चरणप्राकट्यम्। तत्र पुष्टिलीलायामनङ्गीकारात्। अत एव तत्स्तुतिरपि तादृशी। अतो यत्र पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गप्रकटनं लीलायाम्, तत्रैतच्चरणारविन्दाविर्भाव इति ज्ञेयम्। अतः सुष्ठूक्तं **(त्वच्) चरणानां स्वरूपमाहेति**। असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत्। यतो

लीलैव तत्परिचायिका। एवं सति 'देवानां पादा' इत्यारम्य 'आधिदैविकावानन्दरूपा'वित्यन्तेन यावन्ति चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोकवेदप्रथितो ज्ञेयः, अयं तदतीत इति ज्ञेयः ।

धन्यास्त्वित्यत्र। **स दोषो न ज्ञायत** इति। दोषस्वरूपमाहुः **न ज्ञायत** इति।
१०-१८-११. मृगीभिर्भगवत्स्वरूपं श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इति लक्षणो दोष इत्यर्थः।
पूजां दधुरित्यत्र। **तस्याश्च धारणं ततोपी**ति। सर्वोत्तममिति शेषः।

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र। **मुखं वागधिपतिरि**त्यादि। अत्रायं भावः। पूर्वश्लोके
१०-१८-१३. देवस्त्रीणां मोह एवोक्तो, वस्तुसामर्थ्यात्, न तु रसपानमपि। गवां भगवदीयत्वात् भगवत्सङ्गतत्वात् प्रियत्वाच्च रसपानमुच्यते। तत्र सुरस्त्रीणां यत्र तथात्वं, तत्रैतासां पशुजातीयत्वेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नेदं साधारण्येन गानं, किन्तु यथैव तासामपि रसानुभवो भवति, तथा सर्वसामग्रीप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति। अतएवाग्रे हृदि प्राकट्यं स्पर्शश्चोक्तः। आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं, तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ताविति वागधिपतित्वाद्युक्तेस्तात्पर्यम्। एतेन शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति। किञ्च। वाच्यार्थाज्ञाने रसस्वरूपाज्ञानात्तत्कार्यासम्भव इति शङ्का कृष्णपदार्थोक्त्या निरस्ता। स्वरूपात्मकत्वादर्थस्य स्वत एव प्रकटत्वाज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद्बलवत्त्वाच्च न पशुत्वादिकं प्रतिबन्धकमतः सर्वमवदातम्। अपरञ्च। कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्बद्धस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं, तत्रापि पशुषु, तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्रीषु किं वाच्यमित्युत्कण्ठाज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम्। अन्यच्च, मुखस्थत्वेन साक्षात् तत्पानकर्त्रीणां कदाचित्तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति। इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सदैवानन्दजनकमेव, न तु तथा। तस्माद्भिन्नत्वेन परम्परासम्बन्धाच्च तद्धर्मासम्भवात्। अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्तरं यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वम्, किन्तु सहजसम्बन्धात्तद्धर्मवत्त्वस्यापि सहजत्वात्कञ्चन तापं जनयतीति ज्ञापनाय तावदुक्तमिति। **प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वा**दिति। पुटत्वोक्त्या तत्र यथैकेन रसेन पूर्णे द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति, तथैकैकक्षणसम्बन्धिनादरसस्यापि तत्त्वात् तेन पूर्णे पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धिनां तेषां प्रवेशासम्भवात्तत्पानार्थं द्वितीयादिपुटापेक्षावश्यकीति तथात्वम्। अन्यथा करणाभावेन नादग्रहणासम्भवाद्द्वितीयादिपानमेव न भवेत्। अत्रेवं ज्ञेयम्। भगवत्सम्बन्ध्यर्थो न लौकिकेन्द्रियग्राह्यः, किन्त्वलौकिकैरेव तैः। प्रमुदितत्वा च तत्र हेतुः। तथा च तयैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नानुपपत्तिः काचित्।

प्रायो बताम्बेत्यत्र। **सम्बोधनं दयार्थ**मिति। दयया भगवान्निकट एव स्था-
१०-१८-१४. पयेदिति भावः। **तेषां शरे**ति। पक्षैरेवावृताङ्गत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादिभयाभाव इति केचित्।

भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त
नद्यस्तदेत्यत्र । सर्वतत्त्वं ज्ञातवन्त इति ।
१०-१८-१५. इत्यर्थः ।

गा गोपकैरित्यत्र । सर्वेषामेव वनानामित्यारभ्य तत्र गच्छत इत्यन्तम् ।
शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते । वस्तुतत्त्वाज्ञानहेतुभूततरुत्वस्वभावोऽशुद्धि-
१०-१८-१९. पदार्थोऽत्र विवक्षितः । पूर्वं 'कृष्णमुखनिर्गते'त्यादिना पशुत्वेपि सति तदुह-
र्षैतद्रसानुभाविका सामग्र्युक्तेति तत्फलवत्यो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरु-
त्वादिस्वभावोल्लङ्घनपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति । गोपेषु रसिकत्वं स्पष्टम् । तदेव धर्मपदेनो-
च्यते । तदेतदुक्त**मेतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत** इत्यनेन । गोपु तस्थुरितिपदेन
क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात्तत्सम्बन्धादत्रापि तथा । वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्रासङ्गिकमिदं नाद-
कार्यं वस्तुस्वभावजम्, न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नादः कृत इति ज्ञाप्यते । प्रासङ्गिककार्य-
कथनेन यत्रैतेष्वेवैतादृश्यं तत्रैतन्नादविषयेषु किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते । **अतो भीता** इत्यादि ।
गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति, तथास्मासु प्रयासं मा करोत्वित्याशयेन प्रभुभया-
त्साध्वीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः । निदाने इति पाशनामोक्तिः ।

इति प्रमेयप्रकरणम् ।

अथ साधनप्रकरणम् ।

एकोनविंशाध्याये प्रकरणार्थनिरूपणे विद्यापञ्चकमत्रापीत्यादि । सा-
क्षादसम्भवे परम्परयापि भगवानेव सेव्यः । देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव
१०-१९-०. विनियोक्तव्यं, न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैका । देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्म-
निवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेऽपि प्रभुरेव प्रार्थनीयः, न त्वन्योऽपि । प्रभुश्च लोके नालौकिकं
करोति, भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामकः, न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा
द्वितीया । इतरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि, धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेतेतिरूपा
तृतीया । सर्वावस्थासु हरिरेव सेव्यः, भगवांश्चाक्लिष्टकर्मा रक्षत्येव स्वानिति च तुरीया ।
माहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो भक्तेष्वाधिक्यज्ञानं चेति पञ्चमी । एतत्पञ्चकसम्पत्तौ पूर्णो
निरोधः सिद्ध इति स्वकार्ये सम्पन्ने जाते पश्चादिन्द्रादिविषयिणी दृष्टिं कृतवान् । अत एव
व्रजेन्द्रस्य च भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान् । इदमेवोक्तं
पश्चान्निरूपितम् । **तस्मिन् जाते सुरेक्षणमि**त्यनेन । एतन्निरूपणतात्पर्यमाहुः **अविद्याकार्ये**ति ।
अविद्या तत्कार्यं चेति ज्ञेयम् । स्त्रीपुंसेति । तयोस्तथानिरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति ।
अविद्यासम्बन्धाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । निरोधस्य वा ।

एकोनविंशाध्यायार्थनिरूपणसन्दर्भे । **अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्कारा** इति । अत्रेदं ज्ञेयम् । स्त्रीणां विवाह एव मुख्यः संस्कारः,
१०-१९-१. समन्त्रकत्वात् । स च स्वर्गादिफलकाग्निहोत्रादावधिकारित्वसम्पादको लोके । प्रकृते चातथात्वाद्भगवत्सम्बन्धस्य च फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चास्याप्रयोजकत्वादेतत्कथनमत्राप्रयोजकं स्यादिति विवक्षितफलप्रयोजक एव कश्चन धर्मः संस्कारशब्दवाच्योत्र वाच्यः । स च विवाहजनितः तृतीयपुरुषार्थरसविशेषानुभवहेतुरेव । स दम्पत्योर्न सम्भवतीति यतस्तद्रसमर्यादा । अत एवान्यथैवेत्युक्तम् । भगवदीयानामन्यत्र विवाहस्यानुचितत्वात् । परन्तु तैः सह सम्बन्धाभावाद्भगवद्रसपोषकत्वाच्चास्य संस्कारत्वम् । एतेनायुक्तत्वमपि परिहृतम् । न ह्यनुचितः संस्कारो भवतीत्यनवद्यमखिलम् । किञ्च, 'लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा निरूप्यत' इति वाक्याल्लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते, न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण । भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति यतस्तत्र मर्यादा । लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते । लौकिकी सा यथा द्रव्यादिदानेन तोष्यते, तथेयमलौकिकीत्यलौकिकप्रकारेणेति । अन्यभजनदोषोपि नैवं सम्भवति । भगवत्तोषहेतुस्ववपुर्मण्डनतुल्यकक्षत्वेन रसपोषकत्वात् । विवाहितानां तु प्रौढात्वेन ज्ञातभावाङ्कुराणामनुदिनमेधमानप्रेमार्द्रार्द्रप्रियेक्षणेक्षणप्ररूढतद्रसपूरमत्तत्वेनान्यस्फूर्तिरहितानां समयविशेषे समागम एवापेक्षितः । स च 'निशम्य गीत'मित्यारभ्य 'न न्यवर्तन्त' त्यन्तेन निरूपयिष्यते । एतदेवाभिसन्धायोक्तं **तासां त्यागोङ्ग**मिति । ननु कुमारीणां व्रतप्रसङ्गे प्रौढानां कथं प्रसङ्गः । इत्थम् । मूले 'कुमारिका व्रतं चेरु'रिति कथनेन तदितरासां व्यावृत्तिः सूच्यते । तत्र व्यावर्त्यानां स्वरूपं वाच्यम् । व्यावर्त्यत्वे हेतुश्चेति युक्तं तदुभयकथनमिति दिक् । एतदग्रे । **अन्यासामसंस्कृताना**मित्यादि । आदौ भगवदर्थव्रतजक्लेशजभावविशेषलक्षणः संस्कारः । अनायासेन प्राप्तात् क्लेशेन प्राप्ते स्नेहातिशयस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । ततः 'कृष्णचेतस' इति पदोक्तानवरतानेकविधसङ्गममनोरथरूपस्तज्जनितो भावविशेषश्च सः । येनाग्रे भगवत एव प्रार्थना । तत 'उपसी'त्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारकः सः । ततः प्रियागमने सति विविधरसभावगर्भपरस्परवाग्व्यवहारजप्रमोदविशेषजभावः सः । ततो 'यूयं विवस्त्रा' इति वाक्ये श्रुतेऽग्रिमवाक्यनिरूपितो भावविशेषः सः । ततो वसनदानतत्सामयिकभावोद्गारिदृष्टिविविधस्पर्शजातो भावविशेषः सः । स एव 'दृढं प्रलब्धा' इति श्लोकेन शुकेनोक्तः । अत एवासूयादेतुषु सत्स्वपि न तदुत्पत्तिः । संस्कारस्य दोषाजनकत्वात् । ततोग्रिमवाक्यनिरूपितस्तद्विशेषः सः । ततोतितुष्टप्रियावलोकनवरदानवाक्यश्रवणजसङ्गमविशेषनिश्चयजः सः । ततो गृहगमनाज्ञाजनितदुःखभरेणेष्टप्राप्तिसुखभरेण च शबलो भावविशेषश्च सः । तत एकैकस्य क्षणस्यानेककल्पतत्यत्वभानं सर्वतः सङ्गोपनेन च [illegible]व [illegible]वर्धमान-

भावरसपूरतया कचिदन्योन्यं तत्कथामृतोद्दिरणनिर्वृत्या सततमनोरथैश्चानुक्षणं साक्षादुपभोगमिव मन्यमाना भवन्तीत्यनेकविधसंस्कारः । अन्तःसाक्षात्सम्बन्धो वहिर्न तथेति च । एवं हि सत्यग्रिमभगवत्सङ्गे मुख्यरसास्वादयोग्यतेत्येषां संस्कारत्वम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तं **संस्कार एव निरूप्यत** इति । यद्यपि भगवत्यस्ति सर्वं सामर्थ्यं तथापि तद्रसस्वरूपमेव तथेति तथोच्यत इति भावः । **विद्यायामयमेव त्यागात्यागनिर्णय** इति । अयं त्यागपदार्थः, अयमत्यागपदार्थः, स चैवं कार्यः, अन्यथा न कार्य इति निर्णयरूपः **अयमेव** । उक्तरूपसंस्कारनिरूपणलक्षण इत्यर्थः । तथाहि । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या प्रावाहिकाश्रममर्यादायां रागाभावमात्र एव त्याग उपदिश्यते, भक्तिमार्गे न तथेति ज्ञापनाय **विद्यायामिति** । सात्र भक्तिमार्गीयोच्यते । अन्यत्र विद्यात्वमेव नाभिमतमिति सामान्यपदम् । एतासां विषयरागाभावेपि फलरूपो भगवान् गृह एवास्तीति बहिर्गमने प्रयोजनाभावात् बाह्यो न त्यागः, किन्तु गृह एव स्थित्वा तत्प्राप्त्यनुकूलो यत्नः । यथा यथा भगवद्भावप्राचुर्यम्, तथा तथा बहिरङ्गसाधनत्यागोन्तरङ्गतत्कृतिश्च । भगवत्सङ्गमभावस्वाभाव्येन यत्त्यक्तं भवति वैदिकमपि, तद्भवतु नाम, न तु स्वबुद्धिपूर्वकः कस्यचित्त्यागः । प्रियतोपार्श्वमशक्यत्यागा अपि ऐहिकान्तःकरणधर्मास्त्याज्याः । फलप्राप्तावपि यदा भगवदिच्छा, तदैव त्यागः कार्यः, नत्वन्यदापीति व्रतभगवत्प्रार्थनवसनत्यागाञ्जलिबन्धगृहगमनैर्निर्णीयत इति तथा । अत एवाग्रे त्याग उक्तः । उक्तरूपादन्यथा कृतस्त्यागस्त्याग एव न भवति, फलरसानतुभावकत्वादित्यत्यागपदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम् । साधनदशायां तु त्यागो न युक्त इति निर्गलितोर्थः । एतासां फलप्राप्तावपि पूर्वोक्तसंस्काररीत्या साधनदशैव । वस्तुतस्तु फलप्राप्तिनिश्चय एवाधुना, प्राप्तिस्त्वग्रे । अतो युक्तं गृहगमनम् । ननु 'नीवीं प्रति प्रणिहिते च कर' इति न्यायेन तदा स्ववस्त्रमोकार्थमपि तदनुसन्धानं कथं घटते । इत्थम् । अत सङ्गमभाव एव स्वस्मिन्भगवतोतिप्रीत्या स्वान्तरायासहिष्णुत्वभावनयेति बुध्यस्व । अत एव प्रियेण 'बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्नी'ति तद्भावपरीक्षैव कृता । उक्तभावेनैव चेदेवं कृतं भविष्यति, तदा दृष्ट्यन्तरायमपि दूरीकरिष्यन्तीति । देवहेलनहेतुकथनेन वसनत्यागे स्वारुचिः सूचिता । साक्षात्तथात्व एव तथाकरणं युक्तम् । न तु तथा भावनायामपीति ज्ञापयितुं यतो भगवदाशयः । एतदेवाभिसन्धायोक्तं **अत्यागस्त्यागादुत्तम इति** ज्ञापयितुं परीक्षेति । अत एव मूले 'तत्पूर्तिकामा' इत्युक्तम् । पूर्णाङ्गदृष्ट्या पूर्तिं मन्वानस्यातथात्वे सति भवत्यपूर्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या तत्पूर्तिकामा एव तथा कृतवत्य इत्यर्थः । वसनात्यागे शीघ्रमेव प्रियान्तिकागमनं स्यात्त्यागेन च विलम्बोऽभवदित्यप्युत्तमत्वे हेतुरिति ज्ञेयम् । एतदग्रे **'ब्राह्मणाः सात्त्विका'** इत्यारभ्य **सेव्यत** इत्यन्तम् । पद्मपुराणे गीयते । दण्डकारण्यवासिनः षोडशसहस्रमृषयः स्वाश्रमान्तिकागतकोटिकन्दर्पाधिक-

लावण्यश्रीकोसलेन्द्रदर्शनजरिरंसाभावभरेण तं प्रार्थितवन्तस्तदीयस्त्रीत्वम् । तदा भगवानेकपत्नीव्रतधरोहमधुना, व्रजे वो मनोरथः सम्पत्स्यत इति प्रसादं कृतवान् । त एवैता इति हृदि कृत्वोक्तं **ब्राह्मणा** इत्यादि । आदिवाराहे 'कृष्णस्य रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चक्रुश्च तत्राक्रीडन्त केशवम् ॥' महाकौर्मे 'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥' अत एवैकजातीया ऋषयः षोडशसहस्रमिति पुराणान्तरादवसीयत इत्याचार्यैरुक्तम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । पुरुषशरीरे सति स्त्रीभावोत्पत्तिरसंभाविता, विरोधात् । एवं सत्येतानतिशुद्धान् कृतपुण्यपुञ्जान् दृष्ट्वा हरिस्तथा प्रसन्नोऽभवद्येनादेयतमसाक्षात्स्वरूपानन्ददित्साविरभूत् । तदनुभवस्तु न पुंस्त्वे केवलस्त्रीत्वे वा । मानाभावात् । द्विजस्त्रीषु तथा प्रपन्नास्वप्यदानात् । क्षुद्रास्वपि पुलिन्दीषु दानात् । किन्त्वचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः प्रसादरूपा अपि शक्तयो बह्व्यः सन्ति । तत्राप्यन्तरङ्गतमा सैकाऽस्ति यत्सम्बन्धिजीवे भगवत्स्वरूपानन्दानुभवोऽवश्यंभावी । सा चोक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपैव । अतस्तामेतेषु स्थापितवानिति युक्तस्तदा तेषां स भावः, तदनुरूपो देहः परमधुना सम्पन्नस्तथा भगवदिच्छा यतः । एतदेवाहुः **तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीति** । स्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपापि स्त्रीरूपा कात्यायनीरूपेत्यर्थः । सैव तदर्थं फलपर्यवसानार्थं सेव्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अथ तेषां स भावो भगवद्भाव इति निश्चितम् । दृष्टिद्वारा हृद्यागत एव भगवति तदुत्पत्तेः । 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या च भावरूपत्वेनैव निरूपणान्न धर्मरूपत्वम्, किन्तु धर्मिरूपत्वमेवेत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **भगवानेवेति** । सेव्यो हि सेवके स्वं रूपं सम्पादयति । हृद्यागतेन भावरूपेणास्माकं देहादिकमेवं सम्पादितमिति तद्रूप एव भगवान्सेव्यते । बहिरस्मद्रमणार्थं प्रकटो भवत्वित्येतदर्थं नायिकाभावत्वेन स्त्रीत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनता सगुणत्वं वेत्येतदाशङ्कानिरासायैव **गुणातीत** इत्युक्तम् । यथाब्धिजामृतदायकं तद्रूपम्, तथा स्वीयलोभामृतदायकमिदमिति ज्ञेयम् । एतेन 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्याद्भगवदीयचक्षुषैव यथा भगवान् दृश्यः, तथा स्त्रीत्वेनापि तादृशेनैव भगवान् भोग्य इति ज्ञापितम् । अग्रेवाग्रे **चित्तदोषस्य गतत्वादिति** । भ्रमजनको हि दोष इत्युच्यते । एतासां तु पूर्वमपि केवलं भगवदीयत्वाद्व्रताचरणहेतुभूतसंशयहेतुद्वितीयकोटिस्फूर्तिस्तद्रूपैवेति ज्ञायते । कृष्णचेतस्त्वे भगवत्पतित्वनिश्चयेनेतरकोटिस्फूर्तिरपि गतेत्येतदभिसन्धायेदमुक्तम् । दोषत्वमत्रानिश्चयस्यैव । तत्र च तादृक्स्नेहो हेतुः । तादृक्स्वभावत्वात्स्नेहस्य । अग्रे स्नेहसत्त्वेपि कृष्णचेतस्त्वहेतुकतत्प्रतियोग्युत्पत्त्या तन्नाश एवेति सर्वं सुस्थम् । सार्वदिकत्वेपि पुनः कृष्णचेतस्त्वोक्त्या कश्चन विशेषो वाच्यः । व्रतानन्तरमेवोक्तत्वेन तत्फलत्वमेव विशेष इत्याशयेन फलत्वमुक्तम् । अग्रे पुनः साधनोक्त्या चावान्तरफलत्वमिति विवेकः । तेन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं प्राप्यते ।

भूयान्नन्दसुत इत्यत्र । फलवाचकत्वादित्यारभ्य कृतमित्यन्तम् । अत्रायं
भावः । पूर्वं माससमाप्यव्रतोपसंहारस्य कृतत्वात्पुनः पूजापूज्यनाम-
१०-१९-५. भेदभिन्नमन्त्रकालभेदानां कथनाद्व्रतवता इति प्रभुवाक्याच्चेदं व्रतान्तर-
मिति गम्यते । अपिच । भगवत्पतित्वमात्रार्थत्वाद्व्रतस्य कृष्णचेतस्त्वेन चान्तस्तन्निश्चयेन
भगवदेकसाध्यत्वज्ञानाच्च तदर्थं तत्करणासंभवः । किन्त्वतःपरं बहिरपि तथात्वमेवा-
पेक्षितम् । तत्र च तादृक्कालस्यैव निमित्तत्वमिति तदभिमानिदेवता चेयमेवेति तथात्वे-
नैतस्या एवात्र पूजोच्यते । अत एव भगवतैव तस्याश्चतुर्दशनामस्विदं नामोक्तम् । मन्त्रेपि
बहिः प्रकटतया पतित्वभवनमेव प्रार्थ्यम्, अन्यथान्तस्तन्निश्चयसत्त्वेन तत्प्रार्थनानुपपन्ना
स्यात् । अत एव न पूजाङ्गत्वमस्य, भिन्नविषयकत्वात् । अपरञ्च, पूर्वमन्यप्रार्थना हि कृता ।
तथा च तन्निर्बन्धेन तथात्वे स्वतोऽतथात्वे नीरसत्वं स्यादित्येवं प्रार्थना । अत एव न
पृथग्भगवतः पूजा कृता । पतित्वेन भावनात् । न चैवं पूर्वमन्त्रस्याप्रयोजकत्वेन मन्त्र-
त्वानुपपत्तिः । भावक्रमस्य तथात्वेनोत्तरभावप्रयोजकत्वात् । अत एव व्रतफलत्वेन
कृष्णचेतस्त्वमुक्तम् । एतच्च यथा तथोपपादितम् । अस्मिन्मन्त्रेर्थभावनैव मुख्या, न तु
जपोपि । अतः स नोक्तः । स्वेष्टप्रकारेण प्रियभावनमेवात्र पूजारूपम् । इदमेव भगवता
'मदर्चना'दित्यनेनोक्तमिति दिक् । किञ्च, **भगवानेव वा गुणातीत** इति पक्षे तु
सर्वमवदातम् । अस्मिन्पक्षे उभयोरैक्येप्युत्तरस्या गुणविशिष्टत्वेन पूर्वस्याः सकाशाद्भेदः
सिध्यति । तेन व्रतभेदोपि तथा । न चाचार्योक्तावान्तरफलत्वपरमफलत्वानुपपत्तिः, एक-
कार्यत्व एव तत्सम्भवादिति वाच्यम् । स्वामिन्युद्देश्यत्वेन फलस्य परमत्वस्य तन्नान्तरीयक-
फलत्वेनेतरत्वस्य च विवक्षितत्वात् । एवं सत्येककर्मसाध्यत्वमप्रयोजकमिति ज्ञेयम् ।
अत एव पुरुषभेदेनावान्तरफलस्यैव परमफलत्वमपि भवति । अत एव ज्ञानमार्गीयमोक्षेच्छो-
न दोषनिवर्तनं, ज्ञानेन च मोक्षसम्पादनं सङ्गच्छते ।

अत्रैवाग्रे **वयस्यैरागत** इत्यस्य विवरणे । **एते हि वालुका** इत्यारभ्य **तद्भो-
गार्थं** चेत्यन्तम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । भगवान्सृष्टिं कुर्वन् काँश्चन जीवान्
१०-१९-८. पुंप्रकृतिकान् काँश्चन स्त्रीप्रकृतिकानसृजत् । शरीरस्यातथात्वेपि तेषां तेषां
प्रकृतिस्तथैव भवति । पुंप्रकृतिकास्तु हरिं भजन्ते, पुरुषांशप्रवेशात् । नेतरे, केवल-
स्त्र्यंशवत्त्वात् । अत एव भगवद्भजनविधाने 'को नु राजन्निन्द्रियवा'नित्यादौ सर्वत्र
पुल्लिङ्गेनैवाधिकार्युक्तः । अन्यथा स्त्रीणां हरिभजनमकर्तव्यं स्यात्, अविहितत्वात् । तेन
शरीरगतपुंस्त्वस्त्रीत्वे अविवक्षदुक्तरूपमेव विवक्षच्छास्त्रं भजनं विधत्त इति मन्तव्यम् ।
तथा च जीवेष्वपि पुंस्त्वस्त्रीत्वे स्त इति ज्ञायते । एवं सति पूर्वोक्तपर्ययोपि पुंस्त्ववन्तः
स्थिताः । ते चात्यन्तं प्रिया इति तत्सम्बन्धि सर्वं प्रियमिति महानुग्रहेण तद्धर्माणा-
मप्यङ्गीकाराच्च तत्सम्बन्धि यत् किञ्चित् तद्वैयर्थ्यं न युक्तमिति तदीयपुंस्त्वाख्यं धर्म-

मप्येतासु स्थापयितुं तत्र तत्रावतारितवान् । इदमेवाधिदैविकत्वम् । अत एवर्षित्वदशाया-मुक्तं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वक्ष्यति । 'तदिमे विदु'रिति । स्त्रीप्रेक्षणादौ सति विकारवत्त्वं सहजस्तद्दोषः, तस्मिन्सत्यपराधः स्यात्, तेन चानर्थ-सम्बन्धः स्यादिति क्षारेण मलनिवृत्तिवदतिक्रूरायां स्त्रियां पूतनायां प्रथमं सम्बन्धं कारितवान् । एतेषां महापुरुषत्वेपि तदा साप्ययं भगवानयं वा भगवानिति भाववतीति तानन्तर्निनाय । अत एव तदन्तःस्थितावपि नासुरभावप्रवेशः । तथा सति तत्सम्बन्धज-क्लेशेन तपसेव तद्दोषनिवृत्तौ स्वकृते च तेषां भक्षणमिति स्वानन्ददानाय तत्प्राणैः सह तानप्यानीतवान् स्वस्मिन् । कुमारीपूक्तरीत्या प्रसादरूपायाः शक्तेर्भगवतो वा प्रवेशेन तादृग्भोगयोग्यता परं सम्पादिता, सहजं पुरुषत्वं त्वेतासु स्थापितमेव । अन्यथा 'यत्रा-प्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना'दिति न्यायेन कामभाव एव स्यात्, न तु सर्वात्म-भावः, स्त्रीस्वभावस्यैव तादृशत्वात् । अत एव प्रौढभावोत्पत्तिः, येन लोकवेदनैरपेक्ष्येण भजनम् । भगवतोपि स्वच्छन्दभोग एतास्वेतासां च । यद्यपि भगवान् विनैव साधनं सर्वं कर्तुं समर्थ इति शक्यं वक्तुं तथापि तत्तद्वस्तुमर्यादास्थापनपूर्वकं भोगे महान् रस इति भगवतैव सर्वरसभोक्त्रा तथा क्रियते । अन्यथा विनापि स्त्रीत्वं स्वानन्दं दातुं समर्थ इति तथैव कुर्यात् । अत एव वात्स्यायनीयानुसारेणैव रमते । 'भगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे' इति वक्ष्यते चेति सर्वमवदातम् ।

अत्रैवाग्रे **तासां वासांस्युपादायेत्यस्य** विवरणे । **उपादायेत्यारभ्यान्यत्र**
१०-१९-९. **स्थापि**[१]**मित्यर्थः** इत्यन्तम् । अत्रायमाशयः । वस्त्रग्रहणोक्तेरादायेत्ये-
तावतैव सम्भवेपि गृहीतस्य ग्रहीतृसामीप्ये अन्यतः प्राप्तेपि सामीप्य-
वाच्युपसर्गकथनं तद्विशेषाभिप्रायकमिति मन्तव्यम् । स एव स्वान्तःस्थितेत्यादिना निरू-प्यते । तच्चिन्त्यते । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिनिरूपितत्वेन तस्य नैसर्गिकब्रह्मधर्म-त्वाद् वस्त्रैस्तदाच्छादनकथनं न युक्तिगम्यम् । भगवता सह व्यवधानासम्भवाच्च । अत एव तेषु दैत्यप्रवेशोपि तथा । प्रयोजनं चाच्छादनस्य न विद्मः । तदभावार्थं नीपारोह-णोक्तिरपि तथा । तत्र हि स्वयमारूढः । स्वनिष्ठत्वेन स्वद्वारा जगतस्तत्सम्बन्धो वाच्यः । एवं च सति भगवन्निष्ठत्वेनैव तत्प्रवेशासम्भवे तदारोहणं किमर्थम् ।

उच्यते । एके हि शास्त्रार्थत्वेन हरिं ज्ञात्वा तन्माहात्म्यं च भजन्ते । तदपि न साक्षात्, किन्तु श्रवणादिधर्मद्वारा । वस्तुतस्तु धर्मानेव भजन्ते, तेन वैदिकास्ते । अन्ये च पुत्रत्वादिधर्मपुरःसरमिति लौकिकधर्मद्वारा । अतस्तदनुरूपमेव फलं तेभ्यो हरिर्ददाति । एता हि धर्मिमात्रे पर्यवसितमतयः, न तु तद्धर्मेष्वपि । न वा धर्मद्वारा । नारदादिवद्

१. किंच, शरीरमात्रसम्बन्धेनाप्यासुराणामपि सम्बन्धः स्याद्, नौकाप्रवाहवदप्रयोजकत्वेन पूर्व-पक्षापनानुसारेण फलं भवतीत्यत एवोक्तं सेवाफलविवृतावासुरोयं जीव इत्यादिना दिगित्यधिकं क्वचित् ।

यशोदादिवच्च । अत एव भगवताग्रे वाच्य'मेवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वाना'मिति । अत एव स्वाभाविकलज्जात्यागोपि । एवं सति 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यादेतदनुरूपमेव भगवतापि कार्यम्, सर्वमर्यादात्यागपूर्वकमेतद्भजनमिति । भगवतापि स्वस्वरूपमर्यादाप्येतदर्थं त्यक्ता । अत एव 'आत्मारामोपी'ति वक्ष्यते । 'साधवो हृदयं मह्यमि'त्यत्र 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'त्यपि भगवतोक्तम् । अन्यथा अकुण्ठितज्ञानशक्तेस्तदन्याज्ञानकथनमनुपपन्नं स्यात् । एषा हि पुष्टिलीला । अत्र मर्यादामार्गवैपरीत्यं न दोषाय, किन्तु गुणाय । मार्गस्यैव तथात्वात् । एवञ्च सत्येतावदर्शनं स्वातिरिक्तस्य यथा न भवति तथाच्छादनं कृतमिति बुध्यस्व । 'नाहं तेभ्य' इति वाक्याद्यथा ज्ञानं नान्यविषयकम्, तथा स्वरूपमप्येतदर्थं प्रकटीभूतमेतदितरासम्बद्धमिति भगवता सह व्यवधानमपि सम्भाव्यते अलौकिकश्चायमर्थो वचनबलेन भक्तिभावितान्तर्हृदयेन चावगन्तव्यः । अतो न व्यापकत्वेन तदसम्भवः शङ्कनीयः । अन्यथा 'हृदिस्थं कुरु केशवम् ।' 'विसृजति हृदयं न यस्ये'त्यादिकमनुपपन्नं स्यात् । श्रुतिरपि 'तद्दूरे तद्वन्तिक' इत्येतदभिप्रायिकैव । धर्मिग्राहकमानसिद्धं वस्त्वेव तथेति नानुपपत्तिः काचित् । यत्तु 'नीपारोहणानुपपत्ति'रिति तन्नोच्यते । भगवान् हि लीलां कुर्वन् शास्त्रार्थमपि बोधयति । एतद्भाववतामेव साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धः, अन्येषां दूरतरः । तेष्वासुरधर्मप्रवेशश्चावश्यकः । स च भगवदधिष्ठितैर्वैष्णवैस्तदुक्तधर्मैः श्रवणादिभिश्च शीघ्रं निरस्य इति ज्ञापनार्थत्वमाच्छादनारोहणयोरित्येतत्तात्पर्यकोयं ग्रन्थ इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु सेवकेषु सत्सु स्वयमीश्वरः कुतो वस्त्राणि जगृहे । अगृहीत्वैव तन्निकट एव वा कथं नाकारितवांस्तत्राह **तासामावरण**मिति । न ह्यत्र वसनग्रहणमुच्यते । किन्त्वेतासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धेन्तरायस्य हरणम्, तच्च नान्यशक्यमिति वस्त्रव्याजेन तद्धृत्वान्यत्र पूर्वोक्ते स्थापितमित्यर्थः । भगवत्कृतिर्लौकिकवत् प्रतीयते, परं वस्तुतस्त्वलौकिकी । तत्वेन भानं च भगवदृच्छयैव भवति, नान्यथेति भावः ।

एतदग्रे **हसद्भिः प्रहसन्बालैरि**त्यत्र । **तेषामपि मायाधिदैविकी**त्यादि । यदि बालान् स्वसम्बन्धित्वेन जानीयुस्तदा पुरुषान्तरत्वज्ञानाभावेन तद्दृष्टि-
१०-१९-९. पातेपि भयामावज्ञानाभावात् प्रथमाकारेण एवागच्छेयुः । ते च तथा न ज्ञापयन्त्यन्यथा च ज्ञापयन्तीति तत्कापट्यं माया । तथा च पुरुषान्तरत्वज्ञानेन स्वस्य चानन्यत्वेन तल्लज्जया नागता इति । एतेषामाधिदैविकत्वेन भगवदिच्छानुसारित्वेन च तत्राधिदैविकत्वम् । प्रभोरिच्छा तु रसविशेषार्थं परीक्षासम्पत्त्यर्थं चेति । **अस्मदीयः काम** इति । लोके हि क्रियाफलस्य स्वसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविवक्षयैव गतिक्रियायामागमनगमनशब्दौ प्रयुज्येते वक्त्रा, तथा चागत्येत्येतावतैव स्वनिकटदेशप्राप्तावत्रेतिपदं किमर्थम् । न चाभिमुख्यस्यैवाङर्थत्वेन देशविशेषाकांक्षापूरकत्वेनात्रपदं सार्थकमिति वाच्यम् । 'स्वं स्वं वासः प्रगृह्यता'मिति वाक्यादागमनस्य तदर्थत्वादन्यत्र स्थितौ ग्रहणासम्भवात्

तत एव तद्योग्यतत्राग्रेः । दण्डेन घटं कुर्वित्यत्र दार्ढ्यस्येव । अपरञ्च । आभिमुख्यपदार्थोपि विचारणीयः । न च सांमुख्यमात्रं सः । सम्मुखं स्थित्वा पश्चाद्गच्छत्यप्यागच्छतीति प्रयोगापत्तेः । किन्तु वक्तृनिकटदेशसंयोगफलकक्रियाजनकप्रयत्नः सः । इतोपि नात्रपदं सार्थकम् । न च तत्रागत इतिप्रयोगान्न तथेति वाच्यम् । तत्र प्रयोगद्वयमपि लोके दृश्यते । उक्तरूपाभिप्रायवतस्तु नियमत आङ्प्रयोगो दृश्यत इत्याङोऽत्र शक्तिः । तत्रागत इत्यादौ तु वक्ष्यमाणदेशसामीप्यत्वेन तत्र स्वस्थितिमिव मन्यमानस्यौपचारिकः प्रयोग इति त्वयाप्युररीकर्तव्यमिति चेत् ।

उच्यते । एतावत्पर्यन्तं भावनयैवैताः सर्वं कृतवत्यः, न तु साक्षाद्भगवत्प्राकट्येन । तत्र साक्षादप्राप्तावेवोचितम्, न तु प्राप्तावपि, एतदतुल्यत्वात् । जातेपि प्राकट्ये पूर्वोक्तस्थितिर्नोचितेति भावितं तत्कार्यं च त्यक्त्वा अत्र प्रकटे मय्यागत्य वासः प्रगृह्यतामित्यर्थः । किञ्च, एतावत्कालपर्यन्तं भावनयैव कामपूर्तिरासीत् । स च न मुख्यः कामः । किन्तु तदाभासः । अतो मुख्यं काममेव ददामि वासोरूपेण लोके परिदृश्यमानं परं वस्तुतस्तु मदीयकामरूपमिति सामानाधिकरण्यमुक्तं **कामं वास** इति । अत एवाग्रे न भावनामात्रेण कामपूर्तिः साक्षात्सम्बन्धं विना । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यैर**स्मदीयः कामः** इत्यादि । तत्र भावनायां मुख्यः कामभावो न भवतीत्यर्थः । **अन्यथेति** । ईश्वरत्वेन तन्निमित्तकफलाभावस्याभावे रसमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः । दत्तस्यादानं ग्रहणम् । तत्र प्रियस्य रसवशात् स्वाधीनत्वे सति तदीयस्यादत्तस्यापि रसाधिक्येन बलाद्वाससो ग्रहणं प्रकर्षः प्रशब्देन ध्वन्यत इत्यभिप्रायेणाहुः **वासोपीत्यादि** । अत्र स्वं मदीयं स्वं स्वकीयं यथा भवति तथा प्रगृह्यतामित्यर्थः । एतेन भवतीषु नादेयं किञ्चिदस्तीति सूचितम् । सम्बोधनेन पूर्वं बलरहिता अपि मन्निकटे समागत्योक्तरूपबलवत्यो भवत्यो भवन्त्वित्यप्यर्थः सूचितः । वाच्येर्थे वाससामेतदीयत्वस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तदुक्तिवैयर्थ्यमाशंक्येत, तदपनोदनाय तद्ध्वनितमर्थं पक्षान्तरत्वेनाहुः **अस्मदीयाभिरित्यादिना** । अधुना ह्येता वस्त्रवत्काममावमपि त्यक्त्वा विहरन्ति, मुदेतिपदाद्भावनयैव पूर्णमनोरथा इति ज्ञापनात् । तया च सम्बोधनेन स्वातन्त्र्याभावात् स्वानधीनत्वेन स्वकीयत्वं ध्वन्यते, तेन ग्रहणेधिकार उक्तो भवति, स्वपदाभ्यां च पूर्वसिद्धं स्वत्वमनूद्यत इति ऋषित्वदशायां प्रार्थनाहेतुर्यः कामः पूर्वः इहैव वा पूर्वकालीनो यः स ध्वन्यते । एतदेवोक्तम**स्मदीयाभिरेव पूर्वपरिग्रहः कर्तव्यः** इत्यनेन । पूर्वपरिग्रहस्त्यक्तार्थपरिग्रह इत्यर्थः । **अन्यथेति** । अस्माभिर्व्रतबलेनैतावत्साधितम् । तेनैव अन्यदपि साधयिष्यत इति भावे सति भगवदधीनत्वाभावेनोक्तरूपाधिकाराभावात् कर्मफलस्याल्पत्वेन तयाफलत्वेन दत्तवस्त्रपरिग्रहोऽनिष्टः स्यात् । सर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यो रसो हीष्टः । तदितरोऽनिष्टः स स्यादित्यर्थः । एतेन पूर्वं स्वं स्वकीयमेवाधुना त्यागात् पुनः स्वं यथा भवति तथा गृह्यतामित्यप्यर्थो

मूलस्य ध्वन्यते । पूर्ववत् प्रचुरभावयुक्ता भवन्त्विति भावः । भगवतो हि स एवेष्टः ।
अन्यथा रसाभासः स्यात् । एतदेवान्यथानिष्टः **स्यादित्यनेनोच्यते** । अथवा । वीप्सया
नायिकाभेदेन यादृश्या यादृशो भावस्तादृशी तादृशमेव त गृह्णातु, न विजातीयमित्यर्थो
ज्ञाप्यते । विजातीयग्रहणे रसपोषो न स्यात् । एतदेवोक्तमन्यथेत्यादिना । उच्छलिते
रसे त्वन्या व्यवस्थेति न काचिदनुपपत्तिः । तदर्थमेवैतत्करण यत. । यद्वा । त्यागात्याग-
निर्णयरूपत्वादेतत्प्रकरणस्य तन्निर्णयोप्यनेन ध्वन्यत इत्याहुः **अस्मदीयाभिरि**त्यादि ।
अत्रायमाशयः । अधुनैतासां भाव्यवस्थान्तरस्फूर्तौ हि स्वत्वानुसन्धानपूर्वक वसनस्थापन
तीरे स्यात्, किन्तु रसभरवशेनेयमेवावस्था मे सार्वदिकी कदाचित्, तदपेक्षायां प्रियस्यो-
त्तरीयमेव ग्रहीष्य इति प्रत्येक भावोत्पत्तेर्वसनानां त्याग एव कृतः, न तु स्थापनमात्रम् ।
एव सति त्यक्तार्थपरिग्रहत्वेन तद्ग्रहण न युक्त स्यादिति । तन्निषेधकवाक्यस्य मर्यादा-
मार्गीयपरत्वात् धर्मिपराणां वचनानधीनत्वेन केवल तदधीनत्वात् तद्दत्तस्य त्यक्तस्यापि
ग्रहण युक्तमेवेति । **अन्यथा** मर्यादामार्गीयत्वमित्यर्थः । किञ्च, केवलवस्त्राणां त्यागोभूत्,
भगवांस्त्वधुना स्वकीयकामरूपाणि तानि ददातीति त्यक्तार्थतापि नात्र । आचार्यैस्तु लोक-
दृष्टिमपेक्ष्य समाहितम्, त्यागनिर्णयकथनार्थं च । वा, पूर्वपरिग्रह इत्यत्र नञ्प्रश्लेषो वा
कार्यः । यद्वा । पूर्वपदेन पूर्वः पुंस्त्वाख्यो धर्म उच्यते । तदभावे सर्वभावप्रपत्तिर्न स्यादि-
त्युक्तम् । तेन पूर्वं दण्डकारण्ये पुरुषा एव गोकुले समागत्य स्त्रियो जाता इति पूर्वसम्बन्ध
स्वस्य स्मारयन्नत्रागत्याबला इत्यनेन सम्बोध्य कर्तव्यमाह । स. तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शि-
त्वेन पूर्व. पुंस्त्वाख्यो धर्मः प्रगृह्यतामिति । अत्र स्वशब्दस्याव्ययरूपस्य कथनात् तद्वि-
शेषणत्वम् । ध्वनितेर्थे लिङ्गादेरविवक्षितत्वेनापि तथा । क्रियाविशेषण वा । सर्वभावप्र-
पन्नाभ्य एव स्वानन्द शृङ्गाररसरीत्यैव दास्यति । स च मानखण्डितादिभावैरेव पूर्णो
भवति । सर्वात्मभावस्फूर्तौ च न तत्सम्भव इति कदाचित् तत्सम्भवः कदाचिन्नेति वि-
कल्पेन गृह्यतामित्याह वाशब्देन । विसर्गालोपश्छान्दस इति मूले ध्वनितोर्थो ज्ञेयः ।

मानयं भो कृथा इति श्लोकस्य विवरणे उक्ता राजसादयो ये गुणास्ते स्वा-
मिनीभावानामन्योन्य वैजात्य ज्ञापयितु दृष्टान्तरीत्या, नतु प्राकृततद्वत्वा-
१० १९ १५. भिप्रायेण । अथवा 'न तदस्ति पृथिव्यां वा' इति वाक्याद्गुणरहितं
वस्तु त्रिलोक्यां न सम्भवतीति ग्रहिलवादिन प्रत्युच्यते । अत्रैते भावा एव तद्रूपाः, न तु
प्राकृता अत्र सन्तीति । एतेनात्र प्रकृतिरपि भिन्नैवेति ज्ञाप्यते । सा च स्थायिभावरूपैवेति
ज्ञेयम् । अत एव भगवता पृथिव्यादय उक्ताः, न तु सामान्यत. । लीलाया अलौकिकत्वे-
नाजन्यत्वेन च पृथिव्यादिमध्यपातित्वाभावाद्ब्रह्मवत् । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः ।

१ वास इति पदे वा इति स इति पदच्छेदेन व्याख्यान ज्ञेयम् ।

अत्रैव **ततो जलाशयादि**त्यत्र । मूले **तत** इत्यानन्तर्यमात्रमुक्तम् । न तु
१०-१९-१७. श्रुत्वेत्यादिज्ञानवाचकम् । तत उक्तं **वाक्यार्थापरिज्ञानेपी**ति । स चे-
श्वरवाक्यमेव कर्तव्यमित्यादिनोक्तः । **ईश्वरवाक्येने**त्यादि । **मानयं भो कृथा** इति श्लोकविवरणे ये राजसराजसादयो गुणा उक्तास्तद्भाववशात् तादृशवचनान्येवोक्तवत्यो, न त्वागताः, तदा प्रभुणा दासीत्वादेवागन्तव्यमित्यनुक्त्वा, यदीत्युक्तं यत्, तेनानागमने दासीत्वमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापितम् । तच्चानिष्टमिति भयरस उत्पन्नः । सर्वान् भावांस्तिरोहितानकरोदितीश्वरवाक्येन तेषां तिरोभावे सर्वासामेकरूपत्वेनैकेनैव रूपेण सर्वा आगता इत्यर्थः । **नन्वत्यन्तलाभस्य** इति । परपुरुषत्वादात्मानं बालेभ्यो न दर्शयिष्यामो, भगवदुक्ता अपीत्याग्रहस्तमश्शब्देनोच्यते । बालेषु स्वधर्मत्वेन पुरुषान्तरत्वाभावेपि तथात्वेनाज्ञानात् । एवं सति भगवद्वाक्यादागमनं न सम्भाव्यत इति कथमागता इत्यर्थः । एतत्समाधानेऽयमाशयः । स्वनिकटे समानेयाः, सर्वथा परीक्षार्थं बालकस्वरूपं च न ज्ञापनीयम् । एवं सति तदुभयसम्पत्त्यर्थं लीलोपयोग्याधिदैविकः कालो मुख्यः सेवकः स्वधर्मं शीतमन्तर्बहिश्चाविश्चकार जलान्तःस्थितौ बाधकम् । अत एवेतः पूर्वं जलविहारेपि न शीतमभूत् । तेन तत्र स्थातुमशक्ताः कर्शनोक्त्या पूर्वोक्ताग्रहस्यापि तिरोधानादागता इति । एतदेवोक्तं **स्वभावाधीना एवे**त्यनेन । नन्वेवं कालाधीनत्वं स्यान्न भगवदधीनत्वमिति चेत् । स्यादेवं यद्याज्ञया नागतं स्यात् । नत्वेवम् । पूर्वं स्वोक्तयोः पश्चाद्भगवदनूदितयोर्दास्योक्तकारित्वयोः सिद्ध्यर्थमेवागमनात्, यतो भगवता तथैवोक्तम्; यदिपदेनाधुनानागमने पूर्वोक्तं द्वयमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापनात् । अतोग्रेपि भगवदुक्तकरणं सम्पद्यतामिति मत्वा यत्रागमनं तत्रैतत्सामयिकोक्तकरणं स्वतःसिद्धमिति बुध्यस्व । शीतोक्तिरुक्ताग्रहदार्ढ्यज्ञापनायेति ज्ञेयम् । एवंभूता अपि पूर्वं न निर्गता इति । ततः एवंभूतोक्त्यनन्तरं त्वागता एवेत्यर्थः । यदीति पदं श्रुत्वा स्वाग्रहविपरीते प्रियाग्रहं ज्ञात्वा स्वेष्टप्रतिबन्धं च ज्ञात्वा तथा चक्रुः । तत्रापि स्वप्रधानाङ्गमाच्छाद्येति निगूढाशयः । तेन कश्चन स्वाग्रहमत्यक्त्वैवागता इति **स्वभावाधीना एवे**त्युक्तमाचार्यैः । भगवदनभिमतकरणे कालधर्मा बाधन्त इत्यपि ज्ञापनाय शीतोक्तिर्ज्ञेया । सम्भवदुक्तिकः पूर्वमस्माभिरुक्त आशय इति सर्वमवदातम् । **ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्यासे**त्यादि । अत्रेदं ज्ञेयम् । भगवत एतत्सर्वाङ्गदिदृक्षातिप्रचुरेति तत्प्रतिघाते रोषोऽभवदिति तद्भाववर्णनं कृतमतस्त्याज्या इत्यनेन । मध्ये प्रसादितत्वोक्त्यायमर्थो लभ्यते । यत्र पाण्यन्तरायमपि न सहते, तत्र वस्त्राणि कथं ददातीतिशङ्काऽभावाय वृक्षस्कन्धनिधानतात्पर्यमाहुः **तासामाभरणानी**त्यादि । अत्रायमाशयः । पूर्वं भगवदन्तरायत्वेनान्यत्र स्थापितमित्युक्तम् । अतः परं यथा वैष्णवसङ्गो भगवत्प्रापकस्तथैतद्वस्त्राणामपीति वृक्षस्कन्धे निधानेन तादृग्धर्मयुक्तान् कृत्वेत्यर्थः । तेषां परार्थता भगवतैवानुपदं वक्ष्यते यत इति भावः । एतेषां तत्प्रापकत्वं

रसोद्बोधकत्वेन । तेन तादृक्संस्थानविशेषकृतिरपि लक्ष्यते । तदानीं प्रीतियुक्तत्वे विशेष-
हेत्वपेक्षायां तमाहुः **तासां निदानं श्रुत्वेति** । वयस्यसहिते त्वयि सति वाक्यादनाग-
मनमागमनं वा साध्वसाधु वेति वयं न विद्मः । केवलं त्वदीयाश्च वयम्, अतः किं कृते किं
मनुते भवानिति शङ्कितहृदयासु यथोचिता रक्षा त्वयैव कार्येत्यादिरूपं श्रुत्वानन्यत्वं ज्ञात्वा
तथा जात इत्यर्थः । यद्वा । **निदानं** निजं स्वरूपमित्यर्थः । तथाच पद्मिनीनां नीवीषु पद्म-
गन्धो भवतीति यदा वृक्षस्कन्धे विविच्य स्थापितास्तास्तदा मधुपकुलाकुलतया तदीयप्र-
कृतिश्रवणमेव निदानश्रवणम्, तेन स्वानुरूपनायिकोत्तमत्वज्ञानेन रसभावोद्बोधात्तासु
प्रीतोऽभवदित्यर्थः ।

बद्धाञ्जलिमित्यत्र । **क्रियाशक्तिर्बाहू** इत्यर्थः । **क्रियामूलस्यापीति** ।
बाहुमूलस्यापीत्यर्थः । वस्त्रदाने लोके वेदे च मुक्तेरेव परमफलत्वप्रसिद्धि-
१०-१९-१९. रिति तस्या भक्तिमार्गेऽल्पत्वं प्रकटीकर्तुमाहुः **ननु तर्हि मुक्तिमेव**
दद्यादित्यादि । सर्वदुःखाभावरूपत्वेन मुक्तेरुक्तरूपकरुणत्वस्य तदैवोपपत्तेरिति भावः ।
एतद्दाने हेतुत्वेन विशेषणव्याख्यानेन येषु नायं तोषस्तेभ्य एव मुक्तिदानम्, न त्वेवं-
भूतेष्वपीति भावः सूचितः । तथा च तदल्पत्वं स्पष्टमेव ।

दृढं प्रलब्धा इत्यत्र । लौकिकदृष्टभावस्याविचार्यत्वे बाधकमाहुः **अन्यथेति** ।
असूयाहेतुत्वेन लोके ये धर्माः प्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपि तदसम्भवश्चेत्,
१०-१९-२२. तदा सिद्धमलौकिकत्वं भावस्येति तात्पर्येण मूले ते निरूपिताः । न च स्ने-
हमात्रमेतेनोक्तमिति वाच्यम् । तद्वतीनामपि खण्डिताकलहान्तरितादीनामसूयासम्भवात् ।
ईश्वरेऽसूयानिष्टहेतुरिति शास्त्रज्ञानवतां स्नेहरहितानामपि तदसम्भवाच्च । न च खण्डितादीनां
सङ्गाभावात्तथात्वमत एवात्राप्यन्ते विशेषणं तथेति वाच्यम् । यदा प्रलम्भनादिस्तदा
वक्ष्यमाणसङ्गाभावात् तत्सम्भवात् खण्डितादीनां प्रियं प्रत्येव तथोक्तेः सङ्गाभावाभावश्च ।
न च पूर्वकालीनः स तथा । उत्तरेण सङ्गेन तद्बाधात् । न च पूर्वकालाधिकरणकसङ्गा-
भावस्तदाप्यस्ति, तस्यात्यन्ताभावरूपत्वाद्विशिष्टाप्रसिद्धावपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
उत्तरकालीनातिरिक्तस्य सङ्गस्य प्रतियोगित्वे मानाभावात् गौरवाच्चात्यन्ताभावत्वाभा-
वात् । नन्वेतेन दोषमात्राभाव उपलक्ष्यते एतास्विति वाच्यम् । दोषाणां हि मूलमभि-
मानस्तदभावश्चाञ्जलिबन्धपर्यन्ताज्ञाकरणेनैवोक्त इति पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । तदेत-
दुक्तं **सर्वथा निरभिमानानामि**त्यनेन । एवं च सति सङ्गे सत्यपि लौकिकरीत्या भावे
सत्यसूया भवतीति तदभावोक्त्या लौकिकदृष्टभाव एवोक्तो भवति । स च न रूक्षः,
किन्तु महारस इति ज्ञापनाय प्रत्येकविशेषणनिर्धारणीयार्थानाहुः **भगवद्वचने** चेत्यादिना ।
एतासामेतादृशो विशुद्धभावो येन वसनद्वारापि सम्बन्धं साक्षादिवान्वभवन्निति मूले
प्रियसङ्गनिर्वृता इत्यनेनोक्तं तदभावहेतुभूतेन । अन्यथा हेतुत्वेनोक्तदृढप्रलम्भाद्यव्यवहि-
तोत्तरक्षणेऽसूयोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावादुक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

परिधायेत्यस्य विवरणे । **रसाकरा जाता** इति । रसः शृङ्गाररसः, स हि स्व-
१०-१९-२२. योग्येष्वेवाङ्गेषु प्रकटीभवतीति स्वशास्त्रे सिद्ध इत्यङ्गानामतादृक्त्वे रसाश्रयत्वमपि न स्यादिति तादृशत्वमत्र जातमिति ज्ञापनायैव धनुःकवचादिसम्पन्नाः रणार्थं सज्जिता वीरा इव प्रेष्ठसङ्गमसज्जिता जाता इत्युक्तमित्यर्थः । वाससां कामरूपत्वात् तदनन्तरं तथात्वमुक्तम् । ननु कुमारीणां तदैवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथेति** । तादृग्वयोङ्गादिसम्पत्त्यभावे कामशास्त्रोक्तनखदन्तताडनादिव्यापारोद्बोधनीयरसानामाश्रयाभावः स्यादित्यर्थः । तथाच मूलोक्तसङ्गमपदार्थबाधप्रसङ्ग इति भावः । उक्ताभावेपि यथाकथञ्चित्सङ्गमे पूर्णरसाभावेन क्षीणरसत्वं वा स्यादित्यर्थः । पूर्वं दारिकात्वकुमारीत्वोक्त्याधुना च रसाकरत्वनिरूपणेन भगवानेव गुणातीत इत्यादिनोक्तभगवत्स्वरूपात्मिकैवासां देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपा सामग्रीति ज्ञाप्यते । कालक्रमं विनैव तदैव तथात्वादिति ।

लज्जायितेक्षणा इत्यत्र । **पूर्वस्वदोषेति** । प्रथमाकारणेऽनागमनं दोषः । वस्तु-
१०-१९-२३. तस्त्वधुना प्रियप्रकटितरसभरभरितत्वेन तदन्यानुसन्धानमसम्भावितमिति तत्समयोचितभावदृष्टिरेवैषेत्याहुः **तदेयं भावदृष्टिरिति** ।

सङ्कल्पो विदित इत्यत्र । भवतीनामित्यस्य विवृतिः **सर्वासामेवाज्ञातस्वरू-**
१०-१९-२५. **पाणामिति** । स्वरूपतो धर्मतश्चेति द्वेधा वेदनं सम्भवति, इह तु भवतीनां सङ्कल्प इति पदव्यासेन सङ्कल्पस्यैव वेदनम्, न तु स्वरूपस्यापीति ज्ञाप्यते । स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनानुभवैकवेद्यत्वादग्रे वेदनं भावि । संप्रति तु सङ्कल्प एव विदित इति रसोक्तिः । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायाद्रसमर्यादयैव भगवानेतत्स्वरूपानुभवं करिष्यतीत्याशयेनैवमुक्तम् ।

मयानुमोदित इत्यत्र । **अनेन कार्याधीनत्वादित्यादि** । असावितिपदेनोक्तोऽर्थः कार्यपदेनोच्यते । फलं च भगवद्रमणम् । तच्चैतन्निवेदितदेहेन्द्रियादिभोगरूपमेव । तच्चोक्तकार्यमध्यपाति । कार्यं चैतत्कर्तृकत्वेनैतदधीनमिति तथा । असाविति पदोक्तपूजाया भगवति विनिधरसभावजनकत्वेन तत्पूर्वकस्मितविलासेक्षणादिभिरेतद्भावः पूर्यते, नान्यथेति परस्परं भोग एवाद्भुतः सम्पद्यते । इदं चोक्तपूजामध्यपाति । पूज्यकर्तृकनिवेदितभोगस्य पूजामध्यपातित्वात् । एतस्या एव रसमर्यादाक्रमेण पुष्टाया अग्रिमफलसाधकत्वमिति सुष्ठूक्तं **गोपिकाधीनमेव फलमिति** । अत एवाधुना न रमणम् । तेन कृष्णचेतस्त्वेन मानसनिश्चये सत्यपि 'यदि मे दास' इति वचनेन 'यूयं विवस्त्रा' इत्यादिवचनेन च जनितो यः फले संशयः सोपि निवारित इत्यर्थः ।

अत्रैव **यातावला** इत्यस्य विवरणे । **यथा भूमिरित्यादि** । अस्य कामस्य का-
१०-१९-२७. मान्तरानुत्पादकत्वेन दृष्टान्तीकृता धाना इति तद्व्यञ्जितोऽर्थोऽत्रोच्यते । ते हि पूर्वावस्थायां भूमावुप्ता अङ्कुरोत्पादकाः । तत्र न हि विजातीयाङ्कुरानु-

सत्यर्थं रक्षार्थं भूरन्यत्र नीयते, किन्तु तदुत्पादका भौमा दोषा एव निरस्यन्ते । प्रकृते
तु भगवानस्मानतःपरं यत्र कुत्रापि स्वसङ्ग एव नयत्विति स्वामिनीनां हृदयम् । तथा-
धुना रसपोषाय लौकिकविरोधाद्रसाभाससम्भवाच्च न कर्तव्यमत इयमाज्ञेति । यद्वा ।
भौमा एव भूसम्बन्धिनो ह्लादय एव परं भूसमीपं नीयन्त इत्यर्थः । तेन यथासम्भवं
ग्नतीरुद्दिश्य सन्ध्यादिष्वहमेव व्रजमागमिष्य इति भावः ।

मयेमा रंस्यथेत्यत्र । **रमणसहितास्ता** इति । आसां क्षपाणामेतन्मात्रभोगार्थ-
त्वाविर्भावादेतज्ज्ञापको धर्मविशेषः क्षपासु वर्तत इति तद्दर्शनेन स्वरमणनिश्चयोऽभूदित्या-
शयेनेदमुक्तमिति ज्ञेयम् । अत्रैवोपसंहारे **तासामर्थभक्तिरि**ति । अङ्गसङ्गाभावादर्थत्वम् ।

अत्रैवाग्रिमप्रकरणार्थनिरूपणे । **अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं स्या-**
दिति । अत्राथ गोपैरित्यनेनोक्ता गोपाला उच्यन्ते, न तु पूर्वोक्ताः, वि-
१०-१९-२९. नियुक्तत्वात् । गोपपदेनैव च तल्लाभावृत्तिः, तेषु तदभावात् । अत एव मूले
तेषु वयस्यत्वादिकमेवोक्तम्, न तु गोपत्वमपि । स्तोकादयो यदि व्रजस्थं वस्तुमात्रं न
केवलं भगवदर्थं किन्त्वन्यार्थमपीति जानीयुस्तदा पूर्ववृत्तान्तं श्रुत्वा प्रभौ दोषारोपं कुर्युः ।
स एव चानर्थरूपः । यदि तदर्थमेव सर्वमिति जानीयुस्तदोक्तवैपरीत्यमित्यर्थः ।

अत्रैव **वृन्दावनाद्गतो दूरमि**त्यस्य विवरणे । **वृन्दावनस्य स्त्रीप्राधान्या-**
दित्यादि । अत्रोपक्रान्तत्वात् परार्थताज्ञानमेव ज्ञानपदेनोच्यते । भग-
१०-१९-२९. वदीयव्रजस्त्रीणां तु रसभावभरेणास्मदर्थमेव प्रभुप्राकट्यमिति ज्ञानं दृढम् ।
अत एव वक्ष्यन्ति च 'व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजात' इति । एवं सति तद्वने तद्वि-
परीतज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते वस्तुनि तूपेक्षेति तस्मिन् तदर्थत्वात्तद-
न्यत्वज्ञाने अपि न सम्भवत इति भावः ।

निदाघार्कातप इत्यत्र । **व्रजजातापेक्षये**ति । भगवदन्तिकागमने निवारकत्वाद्वृ-
क्षाणां चैतद्गमनानुकूलत्वात्तथात्वमिति भावः । यद्वा, व्रजजाता वृक्षा एवा-
१०-१९-३०. त्रोच्यन्ते । तेषु लीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वम् ।

परार्थैकान्तजीवनानित्यत्र । **परार्थजीवनानि**त्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदे-
कान्तपदयोः कथनं तत्तात्पर्यमाहुः **तदा अन्ते धर्म** इत्यादि । जीवनस्य
१०-१९-३२. परार्थसाधनत्वेन तत्पूर्वकालीनस्य तस्य तथात्वं वाच्यम् । तथाचोत्तरक्षणे
जायमानः परार्थः पूर्वक्षणीयजीवनस्यान्ते भवति । स च न प्रासङ्गिकस्तथा, किन्तूद्देश्य-
त्वेन मुख्यः । एतदर्थमेकपदम् । एतदेवोक्तमन्ते **या मति**रित्यादिना । एवं सति परार्थ
एवैको मुख्योऽन्ते यस्येति मूलार्थः सम्पद्यते । अस्मिन्नेव पक्षे योजनान्तरमप्याहुः
एकान्तत इति । **यथोपवासा** इत्यादि । एतस्यैव विवरणं **विद्यमान**मित्यादिना
क्रियते । तथाहि । तद्दत्त्वा स्थितस्य रन्तिदेवस्य तदभावे अन्नाभावे सति ये जाता उपवासा-

स्ते तस्य मोक्षहेतवो जाता इत्यर्थः । तथा चैतादृशास्त उत्तमा इति भावः । **स्वत** इति । स्वत एवान्नाभावे सति न तु दानप्रयुक्त इत्यर्थः । ईदृशस्यान्यतोऽन्नप्राप्तिसम्भवेपि स्वस्यापेक्षासत्त्वेपि तत्पीडाभावाय तद्दत्तान्नाग्रहणेन य उपवासः स मध्यम इत्यर्थः । **तदुभ- याभाव** इति । स्वतः परतश्चान्नाभावे सत्यन्नकामनायां सत्यां य उपवासः स तथेत्यर्थः। **निर्हेतुश्चेदिति** । ईदृशोऽपि चेदनेनोपवासेनास्येष्टं स्वस्य वा करिष्य इति संकल्पं न कुर्यात्तदा स उत्तमः । तस्मिन्सति मध्यमः । अग्रे स्पष्टम् ।

वातवर्षातपहिमानित्यत्र । आद्यश्चतुर्णामिति । चतुर्णां मध्य आद्यस्त्र- याणां सहकारीत्यर्थः । यद्वा । मन्दोऽनिलः स्वसजातीयानेकसहकारेण महत्कार्यमपि करो- तीत्याशयेनेदमुक्तम् । तथा च यथाश्रुत एव ग्रन्थो बोद्धव्यः ।

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र । **अग्रेपि वीनां मुखेन प्रविशन्तीत्यादि** ।
१०-१९-३३. अग्रेपि देहत्यागानन्तरमपीत्यर्थः । वीनां पक्षिणां गृध्रादीनां मुखानि भक्ष- णार्थं भवन्ति येषु ते विमुखास्तादृशाः सन्तो न यान्ति । दारुषु सत्सु देहस्य भस्मीभावात् । विशब्दस्य कालवाचकत्वेपि तथा । वृक्षमात्रभिक्षुकाः परमहंसाः ।

एतावज्जन्मेत्यत्र । यदि सर्वतुल्यतेति । ज्ञाने जातेऽप्यज्ञवत्स्वार्थपरता चेत्तदा
१०-१९-३५. तथेत्यर्थः । अत्रैव एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे । यथा पुमान् कुण्डलवान् कुण्डली भवति । न हि तत्र कुण्डलातिरिक्तं कुण्डलित्वमस्ति । तस्यैव विशेषणत्वात् । तथात्रापीत्याशयेनाहुः एतावदित्यादि ।

इति एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशतितमेऽध्यायेऽध्यायार्थसन्दर्भे । उभयोर्निर्णयो यादृगित्यादि ।
१०-२०-०. उभयोर्ज्ञानकर्मणोः । भगवत्सम्बन्धं विना कर्मापि न सत्त्वशोधकम् । अन्य- था गोपवाक्यैरेव भगवद्भावः स्याद्विप्राणाम् । तथापि कर्मणो वैदिकत्वात् तस्य च भगवत्येव तात्पर्यवत्त्वात् पर्यवसानं भक्तावेव । तदपि न स्वतः, किन्तु भक्तसङ्गा- देव । भक्त्यभावे वैयर्थ्यं च । भक्ताया इति वचनादेकस्याः प्रसङ्गेनान्यासामप्यङ्गीकारः । तादृशीनामपि सङ्गेन पुंसां भक्तिः । 'गृह्णन्ति नो न पतय' इतिवाक्यं श्रुत्वा हि तत्समाधान- पूर्वकं प्रभुर्गमनमेवोक्तवान् । सम्पन्नं च तदेव । तेनान्यशेषतया भजनं प्रभुर्न मनुते । तेन च भगवदन्तराय एव भवति । अतो न पुरुषार्थसिद्धिरिति ज्ञाप्यते । अन्यासामपि स्नेहवत्त्वे- ऽपि प्रसादविषय एव तद्धेतुत्वेन भक्तत्वोक्त्याऽन्यभावतो वैलक्षण्यमेतद्भावे ज्ञाप्यते । तत्र सर्वात्मभावत्वमेवेति ज्ञेयम् । पुष्टिलीलायामङ्गीकार एवात्र प्रसादः, न तु शीघ्रं मुक्तिः । पूतनादिसाधारण्येन प्रसादविशेषोक्तिरत्र निरुद्धा भवेत् । शरीरस्य मर्यादामार्गीयत्वेन तन्नाशपूर्वकं देयं दत्तवानिति हृदयम् । एवंरूपस्तयोर्निर्णयोऽप्युच्यत इत्यर्थः ।

नतु 'नन्वद्धा मयि कुर्वन्ती'ति 'प्राणबुद्धिमनःस्वात्मे'त्यादिना च स्वस्मिन्सहजप्रियत्वोक्त्या स्वेतरेषु प्रीतेरौपाधिकत्वेनापुरुषार्थत्वं स्फुटमेव भगवतोक्तमिति तच्छ्रुत्वापि कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत आहुः **साक्षाद्भगवतोक्तं हीति** । यथा यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं पूर्वमेव न भासत इत्यर्थः । गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं तत्परम्परोक्तम्। उत्तमाधिकाररहितानामिति शेषः । एतच्च प्रायःश्रुतेतिश्लोकविवरणे स्फुटीभविष्यति ।

ननु देहत्यागोत्तरावधिकोत्कटभावोऽवश्यं पूर्वमप्यन्येषामपि ज्ञातः सम्भवतीति कथं प्रतिबन्धकरणमुपपद्यत इत्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति । परः सर्वासां पत्नीनां भावेभ्य उत्कृष्टः सर्वात्मभाव इति यावत् । स्त्रियाः उत्तमनायिकाया भावस्तथा । यथापूर्वं न भासत इत्यर्थः । वस्तुन एव तथात्वादिति भावः । यद्वा । तर्हि पत्नीनां परम्परोक्तभानं कथमित्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति । यथा प्रसुवान्यं दुर्बोधम्, तथा स्त्रीणां भाव एवोत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा च प्रियसम्बन्धिवार्ताश्रवणजनितोत्कटभावेनैवागताः, न तु वचनतात्पर्यं ज्ञात्वेति भावः । जात्यभिप्रायेणैकवचनमुक्तम् । यद्वा । ननु 'प्रसीद' त्रितिवाक्यात्प्रसादस्तस्यामवश्यं वाच्यः । स च देहत्यागः सद्योमुक्तिर्वेति न वक्तुमुचितम् । एतयोः पूतनादिसाधारणत्वादन्यस्य स्पष्टतयानुक्तत्वात् तत्कार्यं न किञ्चित्तस्याम् इत्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति । यथा व्रजसीमन्तिनीनां तथास्या अपि भावः परः सर्वोत्कृष्टः सर्वात्मभावरूप इत्यर्थः। तथाच यथैतासु लीलां कृतवानेवमेवास्यामपीति। मर्यादामार्गीयत्वाद्देहो नाशितः। यदीयमत्रागता स्यान्न निवर्तेतैव। सर्वात्मभाववत्त्वात् । अतोत्र प्रतिबन्धकं मर्यादादेहं नाशयित्वा नीतवानित्ययमेव प्रसादः। अन्यथा 'ये यथा मा' मिति प्रतिज्ञा न सङ्गच्छेतेति भावः । यद्वा । नन्वेकस्यामेव प्रसादे को हेतुरत आहुः **स्त्रिया** इति । परः सर्वासां भावेभ्य उत्कृष्टोऽस्या भावोऽतस्तथेत्यर्थः ।

भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे । **ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमित्यारभ्य कार्यक्षमं भवतीत्यन्तम्** । अत्रायमाशयः । पूर्वाध्याये हि सर्वमन्नत्वं
१०-२०-२. भगवदर्थमिति ज्ञानमुपदिष्टम् । एवं सति स्वविनियोगानर्हत्वज्ञानेन वस्तुमात्रे तथाकरणे व्यवहारविरोधेन च लीलाविरोधः स्यात् । अत एव क्षुन्निवारणस्यावश्यकत्वेन भगवदीयवस्तूपयोगभिया नूतनप्रार्थनम् । अन्यथा फलादिभ्य एव तत्सम्भवे प्रार्थनं व्यर्थं स्यात् । तेन यदुपयोगकरणे प्रभोरिङ्गितमस्ति तस्य तथाकरणम्। यत्रातथात्वं, न तत्र तथेति ज्ञानमपेक्षितम् । तत्रापि यदीदं मयैव ग्राह्यं मयैव भोक्तव्यमित्याग्रहः स्यात्तदैव बाललीलायां रसः स्यात्, अन्यथा शान्तरसमध्यपातित्वेन रसाभासः स्यात् । इदं चोपदिष्टज्ञाने जाग्रति न सम्भवतीति प्रथमं लोकानुरूपं पर्यवसानतो भगवद्धामि यज्ज्ञानं तद्यतो भवति तदिदमन्नमिति तयोक्तवान् । अन्नस्वामिनां बहिर्मुखत्वात् समर्पणकर्त्रीणां च भक्तत्वादुभयरूपत्वं तस्येति । अन्नस्य ज्ञानपोषकत्वं श्रुतिसिद्धम् ।

'मां ज्ञापयतेत्यत्र । तस्यान्नदोषो निरूपित इति । पूर्वं यथेष्टमिति कामपदं
१०-२०-१४. व्याख्यातम्, अधुना तस्यान्नविशेषणत्वमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुच्यते । दोषः
स्वभोगे ज्ञेयः स कथं निरूपित इत्यत आहुः **कामपदादिति** । अत्रेदमाकूतम् । अन्नं हि पुरुषस्वामिकं भवतीति तदन्नं तैः स्वर्गकामनया यज्ञसंबन्धिदेवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकं निष्पादितत्वात् सकाममपि कामप्राचुर्यात् कामरूपमेव जातमिति ज्ञापनाय तथा विशेषणम् । तेन तेषामभक्तत्वं सूचितम् । तथा चान्योद्देशेन कृतमभक्तसंबन्धि स्वभोगयोग्यं न भवतीति दोषोक्तिः । किञ्च, 'मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः' इत्युक्त्वा दानसमयेपि 'मह्यं दास्यन्ती'ति पात्रान्तरोक्त्या चोक्तदोष एवान्नस्य स्फुटीभवतीत्याशयेनोक्तं **च इति पदाच्चेति** । न च पूर्वोत्तरवाक्ययोः कथं संगतिरिति वाच्यम् । तासां भक्तत्वात् मदागमने ज्ञापिते मत्संबन्धित्वं ज्ञात्वा वो युष्मभ्यमपि दास्यन्तीति ज्ञापयितुमादौ स्वकथनम्, अग्रे दोषत्वमन्नस्य ज्ञापयितुं च इति कथनमित्युपपत्तेः । अन्यथा यथा भगवतोक्तं वो दास्यन्ति तथा ता अपि तेभ्य एव दद्युः, न तु स्वमत्रानयेयुः । तर्हि कथं तदन्नमेताभिरानीतं भगवानङ्गीकृतवानिति चेत् । अत्रैवं प्रतिभाति । पत्न्या आत्मनोऽर्धत्वात्तदन्ने तासामंशो भवितुमर्हति । स च तासां भक्तत्वादुक्तदोषरहित एवेति मन्तव्यम् । तथासति तस्य पूर्वमपृथग्भावात् समुदिताभिप्रायेण दोषोक्तिः । ततस्ताभिर्भगवदर्थं स्वांशे पृथक्कृते तदङ्गीकरणमावश्यकं प्रभोः । 'भक्त्युपहृतमश्नामी'ति वचनात् ।

यद्वा । 'अन्नमादाय भाजनै'रिति भाजनोक्त्या पृथग्भावासंभवेपि यथा तदन्ने पूर्वमन्योद्देशो दोषहेतुरभूत्, एवं पश्चाद्भगवदुद्देशस्तस्मिन्निवृत्तिहेतुरभूत् । अतः सर्वमेवान्नमङ्गीकरणयोग्यमित्युपपद्यते । न च तासां भक्त्या पुमंशः कथमदुष्टो भवतीति शङ्कनीयम् । तत्संबन्धात्तेषामपि भक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथवा, कामं यथेष्टमिति पक्षेपि तत्तात्पर्योक्तिस्**तस्यान्नस्य दोष** इति । अत्रायमर्थः । आधिदैविकं यज्ञं संपादयितुं पुंभिराधिदैविकयज्ञात्मकस्य भगवतस्तदाज्ञयाध्यात्मिकानां गोपानां याच्ञाभङ्गः कृतः । सोत्र दोषपदेनोच्यते । तथा सति कथमाधिभौतिकोपि स संपत्स्यत इति ज्ञात्वा साक्षादाधिदैविके दातुमशक्यत्वादाध्यात्मिकेभ्यो वो युष्मभ्यं यावता तृप्तिर्भविष्यति, तावद् दास्यन्ति । तेन चाधिदैविकस्य तृप्तिर्भविष्यति, आधिभौतिकश्च संपत्स्यत इत्याशयेनोक्तं कामपदाद्व इति पदाच्चेति । अन्यथा यज्ञीयान्नस्य यज्ञार्थमस्थापयित्वा यथेष्टदानकथनानुपपत्तेः । तास्तु 'यथा तरोर्मूलनिषेचनेने'ति ज्ञानेनाधिदैविकद्वारेणैव सर्वं भवत्विति तत्रैव सर्वमन्नमानीतवत्य इति सर्वमवदातम् ।'

अत्रैव **श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य** विवरणे । **ज्ञानक्रिययोरित्यारभ्य सर्व-**
१०-२०-२४. **विरोधः परिहृतो भवतीत्यन्तम्** । ननु स्वरूपस्योक्तरूपत्वे तासां व्युत्थाय गमनं सर्वथा विरुद्धम् । तथाहि । ज्ञानं हि क्रियापर्यवसायि । तथाच

---

१. मामित्यारभ्य सर्वमवदातमित्यन्तं दोषपत्रमेकस्मिन्नेव पुस्तके लभ्यम् ।

केवलधर्मसहितरसदानार्थोपस्थितिपरवशत्वयुग्मरसख्यापनादि-
र्महंधातुप्रवालेत्यादिविवरणे भगवज्ज्ञानमपीति ज्ञायते । तथा च व्याघुट्यगमनमेतदुभयवि-
क्रियया तदनुरूपमेव भगवज्ज्ञानादि विरुद्धं भवितुमर्हति । 'कृष्णा-
रोधि । इत एव मर्यादाविरोधः । न हि भगवतं शास्त्रं रसशास्त्रं च तादृशमतस्त-
ङ्घ्रिपद्ममधुलिण् न पुनर्विसृष्टगेहे'ष्वित्यादि भागवतं शास्त्रं विभावकानुभावकादीनि च । भगव-
द्विरोधः । अङ्गानि भगवत्प्रेम्णः प्राचीनश्रवणादीनि विभावकानुभावकादीनि च । भगव-
त्सङ्गतानामन्यत्रापि पतित्वेन भजनमिति भक्तेर्विरोधः । व्यामोहेन समाधानस्यायमा-
शयः । यदि पूर्वोक्तरूपेष्वेकस्यापि स्फूर्तिः स्यात्, स्याचत्कार्यमेव । किन्तूक्तानां मूलरूपे
मोहकसम्बन्धात् कस्यापि न स्फूर्तिरिति न तत्कार्यसम्भव इति । यद्वा । भगवतो ब्रह्मत्वेन
तज्ज्ञानशक्तेरपि सर्वसमत्वेन विकाराजनकत्वादुक्तरीतेश्च तज्जनकत्वात् तथा । तत्क्रियाश-
क्तिरपि योगशास्त्रादिनिरूपिता मनःसमाधिहेतुत्वेनोक्तरूपैवेति तथा । ब्राह्मणीष्वेवंभाव-
प्राकट्यं मर्यादाविरोधि । शास्त्राणि स्वस्वाधिकारानुसारेण भगवद्भजनं विदधते । तथा सति
शुभं फलम्, विपरीते विपरीतमिति । एतासां विवाहितपुभजनस्यैव तथात्वादुक्तरीतेश्चात-
यात्वहेतुत्वेन तथा । शास्त्रोक्तरीत्यैव भजनं भक्त्यङ्गमिति तद्वैपरीत्येन भावजनकरीति-
प्राकट्यमङ्गविरोधि । जारत्वेन ह्यत्र भजनं स्यात्, तच्च भक्तिविरोधि । व्यामोहसमाधेरयमा-
शयः । लोके यो हि येन यदर्थं व्यामोहितः क्रियते, स तदनुगुणमेव करोति, न तु स्वानु-
गुणम् । तथाच पूर्वोक्तानामेवंभावेन भजन एव तात्पर्यमधुना सम्पन्नमिति तेषां पुष्टिमार्गीय-
त्वकरणान्न विरोधगन्धोपीति । यद्वा । ननु स्वरूपस्योक्तरूपस्योक्तरूपत्व इत्यादिनास्मदु-
क्ताशङ्कानिरासायाहुः **सर्वव्यामोहादिति**। सर्वासां पत्नीनां सर्वांशे वा तासामेव व्यामोहो
भगवता कृत इति पूर्वोक्तभगवदीयज्ञानक्रियादेः कार्यासम्पत्तिरभवदेतासु, तेन गेहं गताः ।
अनेदमाकूतम् । तासां गृहगमनोक्त्या भगवदीयज्ञानक्रियादिकार्यासम्पत्तिः स्पष्टैवेति
ज्ञानाद्युक्तिर्निरर्थेति शङ्कानिरासायावश्यं तत्प्रयोजनं वाच्यम् । तच्च मर्यादादेहं त्याजयित्वा
पुष्टिमार्गीयं तं प्रापयित्वा समानीता या तन्निमित्तं प्रभुणा तादृशा धर्माः प्रकटीकृता इति
तस्यां तत्कार्यं सम्पन्नम् । एतदर्थमप्राकट्यादेतासु तत्कार्यासम्भवेऽपि न विरोधः । अत एवै-
तद्दर्शनमस्मिन् श्लोके नोक्तम् । किन्तु पूर्वस्मिन्नेव । परन्तूभयदृष्टं रूपमेकमेवेति पूर्वेणास्य
श्लोकस्य सङ्गतिः कृता । प्रतीयमानानामपि धर्माणामेतद्धृदयानारोहो व्यामोहादिति । पूर्व-
मप्रतीतिरिव धर्माणामुक्ता, संप्रति प्रतीतावपि हृदयाप्रवेश उच्यत इति विशेषः ।

प्रायःश्रुतेत्यत्र । कर्णपूरपदतात्पर्योक्तौ । दृष्टानन्तर्याभावादिति । दृष्ट दर्श-
नम् । तदानन्तर्याभावादित्यर्थः । यद्युक्तानां भावानां तदनुरूपस्वीयभावैः
१०-२०-२३. साक्षादनुभवानन्तरं श्रवणं स्यात्, तदा पूर्वानुभवसंवादेन सर्वाङ्गे तद्रसा-
विर्भावः स्यात्, अत्र तु तथात्वाभावान्न तथेति भावः ।

नन्वद्धा मयीत्यत्र । यावन्न भगवति प्रेमेत्यादि । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं भगवत एवेति निरुपधिस्नेहस्तद्विषयक एव भवति ।
१०-२०-२६. तदुपयोगित्वेन स्वात्मादेः परं तथात्वमिति वस्तुस्थितिः । अत एव 'यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसू'निति महिषीवचनं गीयते । एवं यथा विषयिणामात्माध्यासप्रयुक्तस्नेहविषयत्वेपु देहेन्द्रियादिषु स्वात्माज्ञानेपि परमस्नेहः, तथा भगवत्स्नेहरहितानामपि मुमुक्षूणां विषयवैराग्यमिति ज्ञेयम् ।

पतयो नाभ्यसूयेरन्नित्यत्र । पित्रादयोपि पूर्वपूर्वोपाधीत्यादि । पतिपितृभ्रातृसुतादीनां मध्ये पूर्वस्यैतन्निषेधप्रयोजको यो धर्मः स उत्तरे नास्तीत्यर्थः ।
१०-२०-३१. एतदेव विवृतं नहीत्यादिना । पितुस्त्वस्तुतदत्तपिण्डे लोभादेतन्निषेधः सम्भवति, स न भ्रातरि । भ्रातुः स्वसृसौभाग्येच्छा भवति तथा । सुते तु न सा । अस्य मातुर्निर्दोषत्वमपेक्ष्यम् । अन्येषां तदपि नेत्यर्थः । यद्यप्यन्यधर्माभावोऽनसूयायां न हेतुः, तथापि स्वनिष्ठतादृग्धर्माणामप्यधुना नाशात् तदुपलक्षकोऽयं ग्रन्थ इति ज्ञेयम् । एवं सत्यागमनसमये प्रतिबन्धकृतिहेतुभूतपत्यादिनिष्ठधर्मा एव पूर्वपूर्वोपाधिशब्देनोच्यन्त इत्यपि ज्ञेयम् ।

अथानुस्मृत्येत्यस्याभासे । एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे इति । विप्रतत्प-
१०-२०-३७. त्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधे ते निरूप्ये इत्यर्थः ।

यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामित्यत्र । विश्वेश्वरपदतात्पर्यमाहुः **वस्तुतो भगवतैवेत्यादि ।** विश्वस्यैवेश्वरो नियामकः प्रवर्तको निवर्तकश्च यत इति भावः । **बलिवाक्यात् परम्परयापीत्यादि ।** यद्यपि मामितिपदात् बलिना स्वविषयकमेवोक्तमिति न भगवद्धर्मनिरूपकं तद्वाक्यमिति भाति, तथापीश्वरस्यैवेदृशं वाक्यं भवतीत्यैश्वर्यधर्मरूपत्वात् तस्य च भगवदीयस्यैव बलौ सत्त्वाद्भगवद्वाक्यमेव पर्यवस्यतीति भावः । ननु याच्ञाभङ्गश्चेद्भगवत्कर्तृक एव, तदा विप्रापराधत्वेनास्य कथनं कथम् । अपरञ्च । पत्नीनां दीक्षितनिमित्तात् प्रवासं न ददातीति विध्युल्लङ्घनं च कारितवानिति, प्रत्युत विप्रापकारकृतिरापद्यत इत्याशङ्क्याहुः **ब्राह्मणानामयमिति ।** अयं सत्रलक्षणो धर्मोऽन्नसमर्पणेन न बाध्यते । 'शेषाद्भुञ्जीर'न्निितिविधेरन्नदानस्य विहितत्वाद्यज्ञार्थनिर्दिष्टाज्यादेः शेषभूतान्नातिरिक्तवस्तुदानस्यैव निषेधस्य कृतत्वा'दन्नहीनं दहेद्राष्ट्र'मितिवाक्यादावश्यकत्वाच्चेति भावः । किञ्च, अग्रे फलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः **स्नेहाच्चापीति ।** यद्यपि तदीयान्नस्वीकारेण भक्तसङ्गेन च तेषां भक्तिर्जाता, तथाप्यग्रे तेषां कर्मफलासम्भवाद्वैदिककर्मणो वैयर्थ्यासम्भवादेतत्फलत्वेनापि भगवता भक्तिरेव सम्पादितेति ज्ञापनायापिशब्दः । यच्चोक्तं याच्ञाभङ्गश्चेदित्यादि, तत्राहुः **भिक्षारूपेणेति ।** भगवता विहितैव सा बाध्यत इत्यर्थः । लौकिकी तु विप्रैरेवेति युक्तमपराधत्वेन कथनं याच्ञाभङ्गस्येति भावः । अतो याच्ञापराणि भगवद्वचनानि लौकिकतत्परत्वान्न विरुध्यन्त इत्याहुः **न्यासभूतावित्यादि ।** यद्वा । ननु

भक्तवाक्यपरिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः **ब्राह्मणानामि**ति । बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्ता स्नेहप्रयुक्ता च या याच्ञा सा न बाध्यते, कन्यादिविषयिणी सा लौकिकी, सापि तथा । किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत इत्यर्थः । प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा । 'भक्तायाः प्रसीद'न्निति वाक्यादिति भावः । अत एव तादृगवचनैरविरोध इत्याहुः **न्यासमभूता**वित्यादि ।

विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यत्र । **ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कार** इत्यादि । इन्द्रि-
यजन्यज्ञानस्य पुरुषोत्तमाविषयत्वं प्रदर्शयन्ति **ज्ञानेपी**त्यादिना । मनोज-
१०-२०-३९. न्यात्मसाक्षात्कारफलकज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्यवसायित्वम् । कर्ममार्गस्या-
धिकारिभेदेन द्वैविध्यम् । बहिर्मुखानां तु क्रियारूपे भजनम्, तेनैवादृष्टद्वारा फलसिद्धिरिति यतस्तन्मतम् । श्रुतितात्पर्यज्ञानवतां त्वलौकिके यज्ञरूपे भजनमितीन्द्रियजज्ञानकृत्यविषयत्वेनाधोक्षजत्वं सिद्धमित्यर्थः । भक्तिमार्गे भगवत्साक्षात्कारो 'नाहं वेदै'"र्नतु मां शक्यसे द्रष्टु'मित्यादिवाक्यैर्नेन्द्रियजन्य इति भावः । दृष्टेपि भगवति यावत्सर्वेन्द्रियैः साक्षान्नानुभूयते, न तावत्स्वास्थ्यमिति, न साक्षात्कारमात्रं फलम् । 'दर्शयन् मुहुर्मनसि स्मरं यच्छसी'ति वाक्याद् दर्शनस्याग्रेतनभोगोपयोगित्वेनाङ्गत्वम् । यथेक्षुदण्डस्य रससम्बन्धाद्भक्ष्यत्वम्, तथा भगवदानन्दलेशसम्बन्धेनान्येषां रूपाणां भजनीयत्वमित्याशयेनेक्षुदृष्टान्तः । केवलरसात्मकः स्वयमधुनैव प्रकट इतीतः पूर्वमेव ते पक्षाः कर्तव्यत्वेन स्थिताः, नत्वतः परमपीत्याहुः **अत एतादृश** इत्यादि । **इति विंशोध्यायः** ।

एकविंशाध्याये । एतद्ब्रूहि महान्काम इत्यत्र । शुश्रूषव इत्यग्रे कथनात् सम्प्र-
त्ययेनेच्छैवोक्तेति कामपदार्थमन्यमाहुः **अभिलषितोर्थ** इति । यद्यप्यन्य-
१०-२१-४. द्वारा कथनेपि शुश्रूषानिवृत्तिः सम्भवति, तथापि शुश्रूषवे मह्यं साक्षाद्भगवत्क-
थनलक्षणोर्थो महानिति प्रातीतिकोर्थः । वस्तुतस्तु यागभङ्गलक्षणोर्थस्तथेति हृदयम् । तथाप्यन्यभजननिवारणपूर्वकस्वभजन एव प्रभुतात्पर्यमिति पक्षान्तरमाहुः **तद्विषयिणीच्छा चे**ति । स्वयागविषयिणी सेत्यर्थः ।

पर्जन्यो भगवानित्यत्र । **अन्यथा तद्रेत** इत्यादि । भगवदतिरिक्तस्यैकस्या-
१०-२१-८. खिलजगदुत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं न सम्भवतीत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः ।

इत्यद्रिगोद्विजमखमित्यत्र । वासुदेवत्वेन शुद्धसत्त्वाकारमन्तःकरणं कृत्वा कर्मो-
पयोगिश्रद्धासामर्थ्याद्युपयोगित्वेन तत्राविर्भूय सर्वं कारितवानित्याशयेन
१०-२१-३८. **वासुदेवप्रचोदिता** इत्युक्तम् । प्रेरणे प्रकर्षोप्ययमेव । अन्यथा न वदेत् ।
अग्रे च गमने गोपानां मुख्यत्वं प्रभोस्तु गौणत्वमुक्तमित्यनावेशस्तदा सूच्यत इति तदुभयतात्पर्यमाहुः **भगवदावेशेनैत**दित्यादि । **इत्येकविंशोध्यायः** ।

द्वाविंशाध्यायार्थोक्तिसन्दर्भे तद ज्ञापयति निश्चितमिति । दृष्टार्थ-

फलककर्माधिष्ठाता दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वत्यागे सति स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । अदृष्टानेकसाधनवत्त्वेपि गोवर्धनात्मकदृष्टसाधनेनैव रक्षणे तात्पर्यमाहुः **उभयोर्हेतुकत्वार्थमिति ।** एतज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । 'तच्छेषेणोपजीवन्ती'तिवाक्यात् स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनेन्द्रो यष्टव्य इति व्रजराजेनोक्तं यथा, तथा भगवतापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं' 'वनशैलनिवासिनश्चा'त उपजीव्यत्वाद्धेतो'र्गवादीनां मख आरभ्यता' मित्युक्तमित्युभयोर्हेतुकत्वम् । **एवं भगवता कृतमिति ।** दृष्टमेवानिष्टमन्यप्रतीत्या दृष्टेनैव तद्वारणं चेत्यर्थः । अन्यथा 'गोपाये स्वात्मयोगेने'तिपदं विरुध्येत । यद्रूपेण भुक्तं तद्रूपेणैव रक्षितवानिति तत्त्वम् । **दृशश्लोक्यां प्रतिवाक्यार्थोक्तौ सर्वनाशनादिति ।** सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः । तेषामेतत्सङ्ख्यावत्त्वादिति भावः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यस्य द्वितीयार्थोक्तौ । अथवा कृष्णमित्यादि । विपरीतषड्गुण-
१०-२२-३. मिति मर्त्यपदव्याख्यानम्, मर्त्यस्यानीश्वरत्वादिधर्मनैयत्येन विपरीतषड्गुणा लक्ष्यन्ते । तथाच शङ्के गृह्यमाणेपि पीतिमारोपवत्स्वधर्मारोपं सदानन्दे कृतवन्त इति मे अप्रियं चक्रुरित्यर्थः । तत्त्वेनोपाश्रितेत्यस्यैव विवरणं भगवत्यपीत्यादिना कृतम् ।

अहं चैरावतं नागमित्यत्र । अक्षयो गजो जले स्थले चेत्यादि । अमृ-
१०-२२-७. तमथनप्रस्ताव एवोत्पन्नत्वेनामृतधर्मा अप्यस्मिन्सन्तीत्यक्षयत्वम् । पूर्वं जल एव स्थितत्वादधुना च स्थले सत्त्वात्तथेत्यर्थः ।

शिलावर्षनिपातेनेत्यस्याभासे । अन्यद्वा कर्तव्यमिति । अधुना स्वस्मिन्प्र-
१०-२२-१४. वेशोऽन्यशब्दार्थो ज्ञेयः ।

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र । योगमायेत्यस्याभासे । न प्रशासनन्यायेनेति ।
१०-२२-१६. 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुत्युक्तद्वारणवदत्र तन्न सम्भवतीत्यर्थः ।

गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यत्र । पर्वतधारण इत्यारभ्य भविष्यन्तीत्यन्तम् ।
१०-२२-१८. अत्र हि द्वयं कार्यम् आसाराद्रक्षा पर्वतधारणेन, एतेषां जीवदेहादिरक्षा च । अन्यथा पर्वतधारणेपि प्रलयकालीनमेघानां स्तनितादिभिरेतत्प्राणस्थितिर्न स्यात् । तदेतदुक्तं **पर्वतधारण इत्यारभ्य योग एवेत्यन्तेन ।** तेनात्मयोगेन गोपाये । स्वात्मयोगेन गोपाय इति मूलार्थो विवक्षितः, अन्यथा स्वपदं न वदेत् । अथवा । स्वश्चात्मयोगश्च तयोः समाहारस्तथा । युज्यते फलमनेनेति योगः साधनं सामर्थ्यं शक्तिरिति यावत् । आत्मनः सा योगमायैवेति सैवोक्ता । एवं सति स्वेन तत्प्राणादिरक्षा स्वरूपानन्ददानेन । तदुक्तं 'क्षुत्तृड्व्यथा'मित्यनेन मूले । तथाचाद्रिधारणं तेनासाराद्रक्षेति भावः । 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठ'मिति वाक्योक्त्यनन्तरं प्राणाशङ्कानिरासायाहुः **प्रथमं क्लेशसम्बन्ध इत्यारभ्य ततो भवेदित्यन्तम् ।** नन्वीदृक्परिग्रहे नन्दादीनामन्नभजनमसम्भवि । कथञ्चित्सम्भेव

। ततो निवर्तनमेवोचितम्, न तु यागोपदेशोपि । स्वरूपेणैवैतत्परिग्रहात्साधनानन्तरान-
पेक्षणात् । न चाधुनैवायं परिग्रह इति वाच्यम् । 'स्वगोकुलमनन्यगति'मित्यादिवाक्यैः
सार्वेदिकत्वात् । किञ्च, स्वस्य सर्वज्ञत्वेन व्रजपरिग्रहस्य च पूर्वसिद्धत्वेन शरणागमनप्रार्थ-
नपर्यन्तं तूष्णींभावोनुपपन्न इति चेत्तत्राहुः **प्रथम**मित्यादि । अत्रायं भावः । अत्र परिग्र-
हेणैव सर्वम्, न तु सोऽप्यन्यसाधनसाध्य इति ज्ञाप्यते । एवं सति पूर्वं विपरीतसाधनवत्त्वेपि
स्वपरिग्रहेणैव तन्निवर्तनोक्तौ तत्सम्पद्यते, न तु पूर्वमेव तदभावोक्तौ । अत एवेतरसाधना-
भ्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिरप्याह । इदमेवोक्तं **प्रथमं क्लेशोत्प**-
न । यागोपदेशप्रयोजनमाहुः **शरणागमन** इत्यादि । अन्यथा भगवद्वचनादिन्द्रयागे
सक्तेऽस्माभिः क्लेशः प्राप्त इत्यसूयैवोत्पद्येत । तथा सति सर्वो निरोधो व्यर्थः स्यात् । परिग्र-
हस्य स्वतःप्राबल्यज्ञापनायैतेषां लोकसाधारणी रीतिर्यत उच्यते, अतो नासूयानुत्पत्तिशङ्कापि ।
पूर्वं देहेन्द्रियादीनामन्यत्र विनियुक्तत्वादपि तत्सम्भवः । अत एव तादृशत्वे इन्द्रियादीनां
निरोधो न सम्भवतीति स्वकर्मणि विनियुक्तवांस्तानि तद्वस्तूनि च । तथा सति पूर्वदोषाप-
गमात्प्रभौ न दोषारोपः, तच्छरणागमने च बुद्धिरभूत् । न च स्वरूपबलेनैव परिग्रहादेत-
न्नैरर्थ्यमिति वाच्यम् । परिग्रहान्तःपातित्वादस्य । परिग्रहो हि तेषां तदीयस्य च वाच्यः ।
तेषां च परिग्रहीतृनिष्ठत्वाभावे परिग्रहस्वरूपासम्भवात् । न च शरणागमनेन परिग्रहोऽन्यथा-
सिद्ध इति वाच्यम् । तस्यैव रक्षाहेतुत्वात् । शरणागतिवर्णनं तु भगवत्परिगृहीता भगवन्त-
मेवैहिके पारलौकिके चार्थे प्रार्थयन्ति, नान्यमिति भक्तिमार्गीयमर्यादाज्ञापनार्थम्, परि-
ग्रहोऽप्यनेन सिद्ध इति ज्ञापनार्थं च । अन्यथेन्द्रापराधेऽनिष्टं दृष्ट्वा, अतःपरं त्वद्यागमेव
करिष्यामोऽस्मात्रक्षेतीन्द्रमेव प्रार्थयेयुः । इदमेवोक्तं **मर्यादास्थापनायेत्यनेन** ।
अथवा । मादकार्थमत्तस्येतरागणनवत्परिग्रहस्वभावेनैव को वा वराक इन्द्रोऽस्माकं
कस्य वा भयमिति स्मयेन प्रभुमपि चेन्न प्रार्थयेयुस्तदापि रक्षणीया एव स्युः, परन्त्वेत-
द्भावानुसारेणैव । तथा सति गोवर्धनोद्धरणं न स्यात् । वृष्टिनाश एव कर्तव्यः स्यात् । एवं
सति गोवर्धनोद्धरणेऽन्यापेक्षाराहित्यपूर्वकप्रियेक्षणकेवलभगवदीयत्वमाहात्म्यज्ञानगोविन्दना-
मधारणाभिषेकादिलीला यास्तासामननुभवोऽसम्भवश्च स्यात्, एतज्जनितनिरोधश्च न स्यात् ।
तथा सत्येतन्निरोधार्थमेव सर्वकरणमिति नियमरूपा या मर्यादा सा भज्येत अतस्तद्रक्षणाय
तथेत्यर्थः । किञ्च, अस्य साधनप्रकरणत्वात् साधनमार्गानुसारेण या लीला कृता, सैवा-
त्रोच्यते । अतोऽन्ययागनिषेधस्वयागकारणशरणागमनतदनन्तररक्षणादिकथनं च युक्तमिति-
भावः । विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथेति** । यद्येतान्सर्वतः पृथक्कृत्यात्मसात् करिष्यामी-
तीच्छयैव यागभङ्गादिकं न कृतं स्यात्, तदेन्द्रार्थमुद्दिष्टत्वेन तच्छेषीभूतमन्नं नोरीकृतं स्यात् ।
अन्येनाप्यन्नेन गोसवसम्भवात् । तथा सति गोकुले तदीयांशः स्थापित एव भवेत् । अत एव
प्रभणोक्तं 'य इन्द्रयागसम्भारास्तैरेवायं मखः साध्यताम्, नान्यै'रिति । अतः केवलात्मसात्क-

रणेनाग्रे केवलस्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहुरतो **यागोपदेश** इत्यादिना । किञ्च, एवमनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति, अन्यथान्यसंवलितैव सा स्यात् । यावति कृते भक्ताः कालकर्मादिभ्यो मुक्ताः सन्तः केवलं स्वीया भवन्ति, तावति क्रियमाणे सति यदानुषङ्गिकमिन्द्रमानभङ्गादिकं भवति, तद्भवतु नामेत्यक्लिष्टकर्मत्वं च स्यादित्याहु**र्भक्तिमार्ग** इति ।

१०-२२-१९. **इत्युक्त्वैकेन हस्तेनेत्यस्याभासे** । **विश्वासार्थ**मित्यादि । सार्धेनाद्येन गोपानां रक्षिष्यत्येवेति विश्वास उत्पादितः । स्ववचनकृतिहेतुकत्वज्ञाने सत्यवश्यं तत्प्रतिकृतिर्भवतीति तज्ज्ञापनायापर्ता**मि**त्याद्युक्तम् । यतो वचनेन यागे कृते प्रत्यक्षं देवो दृष्टः । तदुक्तं '**कृष्णस्त्वन्यतम**'मित्यनेन । इन्द्रदमने क्रियमाणे 'त्विन्द्रस्य युज्यः सखे'ति श्रुतिविरोधो भवेत् । तत्र श्रीमदहरणोक्त्या हितकर्तृत्वेन स परिहृतः । आधिदैविकस्य सर्वत्रैव भगवद्रूपत्वात् तद्युक्तस्य च मदासम्भवादस्य च तद्युक्तत्वात् तद्रहितत्वेन मानभङ्ग आधिदैविकसम्मत एवेति ज्ञापनायोक्तं **नहि मद्भावयुक्तानामिति** । अन्यथा मद्भावयुक्तानामिति न वदेदिति भावः । **गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यनेनोक्तरीत्या** तयोः प्रबोधनम् । आदिपदेन गोवर्धनस्थवृक्षपक्ष्यादय उच्यन्ते । तेषामावरणाभावान्नाशस्य चानिष्टत्वात् तेष्वपि स्वयोगो ज्ञाप्यते । अन्यथेत्युक्त्वा दधारेति न वदेत् । वचनं विनापि गोवर्धनोद्धरणेन रक्षासम्भवादिति भावः । **इति द्वाविंशोध्यायः** ।

१०-२३-०. **त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ** । **अज्ञानमिति** । **निरुद्धानामज्ञानादि कृष्णगं** कृष्णविषयकं निवार्यत इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः **समत्वायेति** । गोवर्धनोद्धरणेन कृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति तज्ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । **प्राकृतत्वेनेति** । स्वनिष्ठो हेतुः । **जातस्तादृश एवेति** । तादृश एव, अप्राकृत एव, प्रकट इति । अत्र भगवत्यप्राकृतत्वस्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावान्न सन्देह इति परः सिद्धान्तस्तथा, उच्यत इत्यर्थः । गर्गवाक्यानि परे सिद्धान्ते । **तथा, हेतव** इत्यर्थः । **तज्ज्ञानमिति** । भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थः ।

१०-२३-१. **एवंविधानीत्यस्य विवरणे** । **हेत्वभावे नैवैतत्कार्यमिति** । अतिप्राकृतबुद्धितुल्यत्वज्ञापनायैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । तेन भगवन्माहात्म्यं सूचितं भवति । यद्वा, हेतुत्वेन प्रतीयमानो यः प्रसुस्तदन्योन्याभाववता तदतिरिक्तेनेत्यर्थः ।

१०-२३-१५. **श्रूयतां मे वच इत्यत्र** । **पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास** इति । नन्दस्यात्मनो देहाज्जातत्वाभावेन तथात्वं सिद्धान्तो भवितुमर्हति यद्यपि, तथाप्येतादृश एव स्वात्मज इति भगवता लीलार्थं तद्बुद्धिः सम्पादितेति तथात्वम् । न चास्या भ्रमरूपत्वेनास्य सिद्धान्ताभासत्वम्, नतु वस्तुतस्तथात्वमिति वाच्यम् । हेत्वसिद्धेः । भगवता तथैव लीलार्थमङ्गीकारात् । नित्यसैवंभावोनुपपन्न इत्याशङ्कानिरासाय तादृशस्य तथात्वे हेतुमाहुरद्भुतकर्मेतीति । लौकिकोपपत्तिरहितं ह्यद्भुतम् । तया चात्र

अद्भुतकर्मत्वलक्षणस्वरूपसम्पादकत्वात् । अत एव
तद्राहित्यं भूषणम्, नतु दूषणम् । अद्भुतकर्मत्वलक्षणस्वरूपसम्पादकत्वात् ।
'तस्मान्नन्दात्मजोऽयं त' इति गर्गोक्तिरपीति भावः ।

वर्णोन्वय इत्यत्र । वाक्यान्यष्टश्लोकैरुक्तानीति नामकरणसमये गर्गेण छन्दो-
ननुरोधेनैव वाक्यान्युक्तानि, तथैव नन्देरपि, तान्येव व्यासेन श्लोकैरुपनिब-
१०-२३-१६. द्धानीति तथोक्तम् । यद्यप्यासन्नित्यादीनि तानि सप्तैव, तथापि मन्ये
नारायणस्यांशमित्यादिकं गर्गवाक्यफलितार्थनिरूपकत्वेन तद्रूपमेवेत्याशयेनाष्टसङ्ख्योक्ता ।

इति त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशाध्यायतात्पर्योक्तौ । गोरक्षा चेदित्यारभ्य जायत इत्यन्तस्यायं
भावः । साजात्यमात्रेणाप्यखिललौकिकगवाधिदैविकगामिनी पालनलीला पुरु-
१०-२४-०. षोत्तमातिरिक्तस्य न सम्भवतीति तत्त्वप्रमापिका तादृग्रूपसुरभिप्रपत्तिः ।
तदुक्तं 'भवताऽलोकनाथेन सनाथा वयमच्युत' इति सुरभ्या । लोकभिन्ना अलोका अलौ-
किक्य इति यावत् । तासां नाथेन पालनकर्त्रा त्वया वयमपि सनाथाः पालिता भवाम
इत्यर्थः । लीलास्थपदार्थमात्र इयं व्यवस्थेति ज्ञापनायालोकेति सामान्योक्तिः, अन्यथोक्तरीत्या-
लोकनाथेति वदेत् । तत्र हेतुरच्युतेति । धर्मतोऽपि च्युतिराहित्येन पालनलक्षणो धर्मो
यद्यस्मद्गामी न स्याद्गोत्वाविशेषात् तदास्मदंशे स च्युतः स्यादित्यर्थः । तदेयमिति । लीला-
पदं भावप्रधानम् । भगवल्लीलाप्रमाणमिति समस्तं पदम् । तथा चेयमुच्यमाना लीला
भगवल्लीलात्वे प्रमाणं तथेत्यर्थः । ननु हेतुवादसिद्धत्वेनेन्द्रयागश्चेद्भ्रमः, तदा प्रकृतेपि
'भवता लोकनाथेने'त्यादिना रक्षकत्वादिहेतूक्तिपूर्वक एवेन्द्राभिषेकः कृत इति को विशेष
इत्यत आहुः अतो हेतूक्तिरपीति । यतो यागभङ्गकरणप्राप्तसदोषत्वशङ्कापरिहाराय
तद्भङ्गतदपूर्वकारणपालनानां केवललीलात्वं ज्ञापनीयम् । तच्चाधिदैविकगामित्वनिरूपणेन
भवतीति तद्रूपमेव । अतोऽत्र हेतूक्तिरपि । एषा लीलारूपैवेत्यर्थः । अत एव 'भवाय भवे'ति
'कृष्णेऽभिषिक्त एतानी'त्यादिना सत्फला वर्ण्यत इत्याहुः सत्फलेति । किञ्च, पारम्पर्या-
गतमर्यादाभङ्गोऽप्येवं न जात इत्याहुरिन्द्रयागश्चेति । अग्रेपि प्रतिवर्षं गोसवं करिष्य-
न्तीति भवितेत्युक्तम् । एतेन लीलासम्बन्धिलोकपालादयोपि न भगवदतिरिक्ता इति
ज्ञापितमिति दिक् ।

गोलोकादाव्रजदित्यत्र । न हि प्राकृतैः स्ववंशीयैरिति । प्रकृतं लीला-
करणं तत्सम्बन्धिभिरित्यर्थः । तथा सति लीलारसविरोधः स्यादिति भावः ।
१०-२४-१. इन्द्रस्तुत्याभासे दशभिः प्राणश्लोकैरिति । भगवदपराधैराधिदैविकसर्वतिरो-
धाने तादृशाः प्राणा अपि तिरोहिता इत्ययं मृत इवाधुनेत्याधिदैविकतत्प्राप्त्या
१०-२४-२. स्वजीवनसिद्ध्यर्थं तत्समानसङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तुतिमाहेति सङ्ख्यातात्पर्यमु-

१ केवलपुरुषोत्तमलीलात्वं देवकार्यकृतिर्व्यूहकार्यत्वादित्यर्थः ।

क्तम् । ननु 'गोवर्धने धृते शैल' इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथार्थं बोधितस्तथा पूर्वमेव ज्ञानशक्तिमेवाविर्भाव्य कुतस्तथा न कृतवान्, तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान्नापराधं कुर्यात्, अधुनाग्रेऽपि चेत्तत आहुः **क्रियाशक्तीति** । इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादिति भावः । ननु प्रयोजनमस्तीति कुतस्तथा नाकरोदित्याशङ्क्य तदनधिकारमाहुः **बाह्यश्चायमिति** । हेतुकर्मसम्बन्धित्वेन वेदबाह्य इत्यर्थः । अत एव गवादिद्रोहार्थमाज्ञसवानिति भावः । एतदेवाहुस्तथाविध इति । अतःपरं क्रियाशक्तिर्यावत्प्रयोजनार्थं स्वस्मिन्यावती च दत्तास्ति तदुपयोगिज्ञानमपि दत्तमस्तीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवद्दत्तगुणानां च तिरोधानं ज्ञात्वा तत्सिद्ध्यर्थं स्तौतीति तावत्सङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तुत्वा ज्ञाप्यत इत्याहुः **पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थमिति** ।

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र । नटवदेव रूपमित्यादिग्रन्थः पूर्वोक्तरूपेन्द्रस्तुत्य-
१०-२४-११. भिप्रायेणेति ज्ञेयम् । **इति चतुर्विंशोध्यायः** ।

पञ्चविंशेध्याये तात्पर्योक्तौ । **अन्यथा नन्दविज्ञानमिति** । यदि वरुणैश्वर्य-तद्दासस्थानयनलक्षणं पुरुषसम्बन्धि यत्परं माहात्म्यं पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकमिति यावत् । तद्दर्शनं न स्यात्तदा तत्तदेव पूर्वोक्तं नारायणांशत्वेन देवोत्तमत्वेन यज्ज्ञानम्, वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमविषयकमेवं ज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धं, पर्यवसायि पर्यवसानशीलं स्यादित्यर्थः । तथा सत्यग्रे भजनानन्दानुभवो न स्यात्, तद्विरुद्धज्ञानवत्त्वाद्, अतो निरवधिमाहात्म्यवत्त्वेन, पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानं जननीयम्, भक्तिमार्गविरुद्धज्ञानवत्त्वेन निग्रहश्च कार्यः । वरुणद्वारा भगवानुभयं कारितवानिति वरुणं सेवकत्वेन प्रभुर्मनुत इत्यर्थः ।

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र । **विवादे सन्त्स्वित्यादि** । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
१० २५-६. जुहुया'दित्यादिकर्मकाण्डेन 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' 'यामिमां पुष्पितां वाच'मित्यादिना च विरोधात् कथं तत्तदुपास्यानां न नमस्यतेत्या-शङ्क्य तत्र विषयव्यवस्थामाहुः **विवाद** इति । विषयस्य विवादविषयस्येत्यर्थः । देहाद्यध्यास-कृताधिकारकत्वेनाज्ञानमूलकत्वेन कर्मणो जघन्यत्वात् 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति प्रभुवचनाद्भक्तिमार्गान्मार्गान्तरस्य दौर्बल्यम् । तत्रोपास्यरूपाणां भक्तिमार्गसेव्यपुरुषोत्तमरूपाद् दौर्बल्यमिति भावः । भक्ति-मार्गाज्ञानदशायामेव कार्यता तेषां दौर्बल्यम् । अत एव 'मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति भगवतोक्तम् । ननु चार्वाकादिभिरीश्वरो नाङ्गीक्रियत इतीश्वरोऽपि न सर्वसिद्धान्तसिद्धः । किञ्च, ईश्वरवादिनामपीदं स्वरूपं शुद्धं ब्रह्मरूपमिति न सर्वेषां सम्मतमित्यत आहुः **सन्त्स्विति** । मोहकशास्त्रजमोहरहिताः सन्तः, तेषु परस्परं यस्मि-न्विषये विवादस्तत्र तयेत्यर्थः । अत एवाग्रे श्रुत्यादिकमेवोक्तम् ।

न यत्र श्रूयते मायेत्यत्र । **लोकानामित्यादि** । मायया मोहिता एव तथा कल्पयन्तीति तथा । कार्यो मोहः, कारणं सा । एतदेवाहुः **कार्यकारणरूपिणीति** ।

आनीतोऽयं तव पितेत्यत्रेदंप्रयोगं विनापि चारितार्थ्ये तत्प्रयोगात् तत्ता-
सर्यमुक्तं वेपमानः पुरो वर्तत इत्यनेन । तत्र भगवदैश्वर्यदर्शनज-
१०-२५-७. सात्त्विकभावात्तथेति ज्ञेयम् ।
नन्दस्त्वतीन्द्रियमित्यस्याभासे । यथैकं वचनमिति । गोसवकर्तव्यताबोधकं
वचनं व्रजानन्यतेन्द्रमानभङ्गगोवर्धनोद्धरणव्रजजनाप्यायनतन्माहात्म्यज्ञाने-
१०-२५-९. न्द्रप्रणतिगोविन्दनामधारणाद्यनेककार्यं करोति तथेत्यर्थः ।
ते तु ब्रह्महृदमित्यस्याभासे । विलय एवाभूदिति । अयमर्थः । लोकस्याक्षरा-
त्मकत्वेनानन्दरूपस्य सर्वत्राविर्भावेन सर्वेषां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्म-
१०-२८-१६. स्वप्याविर्भावे प्रकटाग्निसम्बन्धात् काष्ठान्तर्गताग्निप्रादुर्भावे तस्याप्यग्निरूपता-
पत्त्या काष्ठताविलयवदेतद्देहादीनामप्यानन्दतापत्त्या देहादिभावविलयोऽभूदिति । प्रत्या-
पत्त्यर्थमिति । पूर्वभावसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदात्मकांशस्येति । सर्वत्राविर्भावात् त-
स्तद्देहादिष्वप्याविर्भूतांशस्येत्यर्थः । काष्ठाग्निवदिति । काष्ठान्तर्गताग्निप्राकट्यार्थं योऽन्योऽ-
ग्निस्तत्र प्रविष्टस्तस्यापि तदतिरोधाने तिरोधानं न यथा, तथेत्यर्थः । अर्धज्वलिताना-
मिति । अत्रैवं ज्ञेयम् । व्रजवासिमनोरथपूर्त्यर्थं ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दे तारतम्यज्ञापनार्थं च
स्वलोकस्य हि प्रदर्शनम् । तारतम्यज्ञानं चाग्रे नैतत्स्मृतिं विना संभवति । सा चाधुनैत-
दनुभवं विना तथेत्यधुनैतदानन्दानुभवोऽपि वाच्यः । स च स्वस्मिंस्तद्भिन्नत्वज्ञानं विना-
नुपपन्नः । एवं सत्यानन्दात्मकत्वं स्वस्य भेदज्ञानपूर्वकमक्षरानन्दानुभवश्चेत्यर्धज्वलित-
त्वम् । पुनः काष्ठता तु पूर्वोक्तदेहादिष्वाविर्भूतलोकस्य तिरोधानेन तत्सम्बन्धजनिता-
नन्दात्मकत्वभानतिरोधानेन च यथापूर्वं स्थितिः । एवं करणस्यावश्यकतामाहुः अन्यथे-
ति । तद्धेतुमाहुस्तत्रेति । अत्रायं भावः । ज्वलितांशस्य पुनः काष्ठतावदानन्दात्मकता-
मापन्नस्य देहादेः पुनर्जडभावो ह्यशक्यः । प्रकृते तु लीलोपयोगित्वात्सर्वेषां देहादिभावे
सत्येव च तथात्वसम्भवाद्देहादिभावः प्रकृतिः, मुक्त्यवस्था विकृतिरेव । एवं सति विकृतिम-
पास्य प्रकृतिसम्पादकमेतादृशानां वेदब्रह्मैव भवितुमर्हति । कार्यसामर्थ्यादित्वादेतदपि न
मर्यादामध्यपाति तथा भवितुमर्हत्यतो यथा हृदो नद्यन्तर्गत एव प्रवाहाद्भिन्नः सन् सदा-
तिनिर्मलः स्ववन्मन्दारविन्दोदयहेतुः सततमतिगम्भीरतया स्वान्तःपतितपदार्थपूरणपटुस्तथा
वेदान्तःपात्येव मर्यादामार्गीयाद्भिन्नं सद्ब्रह्मत्वेन निर्दोषभजनानन्दानुभवहेतुर्विचित्रभावज-
नकं पुष्टिमार्गीयमेवेति ज्ञापनाय मूले वेदस्य ब्रह्मत्वं हृदत्वं चोक्तम् । एतदेवोक्तं तद्धि-
तस्य जलात्मकमित्यनेन । न चाक्षरात्मकत्वेन लोकस्य तदानन्दवाचकं ब्रह्महृदपदमिति
वाच्यम् । ब्रह्मानन्दस्य महत्त्वेन हृदस्याल्पत्वेन तत्त्वोक्त्यनुपपत्तेः । आनन्दपदं हित्वा
हृदपदोक्तावश्यं तात्पर्यं वाच्यम् । तत्तूक्तरूपमेव संभवति । एतेनैवाक्षरपरत्वं ब्रह्मप-

१. देहादिभावप्रकृतिप्राप्त्या भजनानन्दानुभवरूपस्येत्यर्थः ।

दस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति **प्रमाणतो ज्ञान**मित्यादिना । एवं सत्यत्र ह्रदत्वमज्जनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह्मणोस्तीति मन्तव्यम् । तदाहु**रत एवे**ति । एतस्यापि व्यापकत्वात् क्वचिद् गोकुलनिकटे प्रकटीकृतेत्यर्थः । एवं कृतेरावश्यकतामाहुः **तत्कार्यमिद**मिति । एतादृशानां पूर्वभावसम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाहु**रग्रे चे**ति । 'यत्राक्रूरोध्यगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञातवानिति । मज्जनपदार्थमाहुः **शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः** । तत्र हेतुरु**त्तमाधिकारिण** इति । नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृतिभावं सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **क्रमश्चाय**मित्यादिना । स्वकृतमर्यादास्थापनार्थं तथाकृतिरित्यर्थः । तमेवाहुः **परब्रह्मे**ति । परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात् स्वस्माद्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं क्रीडेच्छया स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तःस्थितं न बहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्दस्वरूपाद्वियुक्तं सत् स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामलौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्ये सम्पन्ने तस्य प्रमाणरूपत्वाल्लीलायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति । एतदेवोक्त**मन्यथा प्रमाणगृहीता** इत्यादिना । लीला हि स्वतन्त्रा । एते प्रमाणाधीनत्वे विहितमेव कर्म कुर्युर्नेतरदपीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृहीतत्वं प्रमाणैकवशचित्तत्वम् । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । **तदार्द्रनयना** इति । जले निमग्नानामार्द्रे ते भवत एव । प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन यादृशं श्रुतिसिद्धं भगवत्स्वरूपं तादृशमेव दृष्ट्वापि पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम् । तदानन्दाश्रुभिरपि तथात्वं ज्ञेयम् । सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति **ब्रह्मानन्दा**दिति ।

यद्वा । **ते तु ब्रह्महृदं नीता** इत्यस्याभासः । **ततो दर्शनानन्तर**मित्यादि । अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन तन्मध्यपातित्वेप्यक्षरानन्दस्येयदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव लीलाकरणात् स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्पूर्त्यर्थं स्वलीलात्मकत्वांशं हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणीं रीतिं प्रकटितवान् । तस्यां तु सच्चित्प्राकट्यमेव जीवेषु, नानन्दांशस्य । तत्प्राकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशभूतः । अक्षरानन्दाविर्भावे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोपि तथाभूत् । याद्यामिसम्बन्धे दार्वन्तःस्थवह्निरिव । इदमेव विलयशब्देनोच्यते । अन्तरार्द्रदारुणो यथा धाद्यांश एवाग्नित्वम्, तथैतेष्वप्यग्रे लीला-

नाक्षरानन्दात्मकत्वसम्पत्तिः । वाह्यां-
याश्चिकीर्पितत्वेन तदात्मकत्वमार्द्रतास्थानीयमतो
शस्थानीयो जीवत्वांश एव । इदमेवार्धज्वलितत्वम् । अक्षरानन्दानुभवार्थं लीलात्मकत्वं
यल्लीलात्मककार्यानुन्मुखं कृतवानासीत् साधारणीं च रीतिमप्रकटयत्तद्दूरीकृत्य पुनर्लीलाका-
र्योन्मुखत्वसम्पादनमेव काष्ठतासम्पादनम् । लोके ज्वलितांशस्य काष्ठता त्वशक्या कर्तुम्,
अतस्तादृशमग्नितिरोधायकमपेक्षितं येन तत्तिरोधानं पुनः पूर्वरूपता च सम्पद्यते । तादृशं
शब्दब्रह्मैव । यतो देहाद्यध्यासवत एव विपर्यीकृत्य देहधर्मरूपवर्णाश्रमधर्मान् कर्मज्ञानोपा-
सनारूपान्निरूपयति । तत्सम्बन्धेऽक्षरानन्दाविर्भावाविर्भूतजीवस्वरूपात्मकानन्दतिरोभा-
वेन जीवभावः सम्पद्यते । स चात्र पूर्ववल्लीलोपयोगित्वमेव । मूले ब्रह्मणो ह्रदत्वोक्त्या
तस्य च जलरूपत्वेनैतस्य जलात्मकत्वमुच्यते । जलनिर्वाप्योऽग्निरिति तदपनेयस्याक्षरात्मक-
त्वसाम्यत्वमुच्यते । अतः क्वचिद्गोकुलनिकट एव शब्दब्रह्म जलात्मकं प्रकटितवान् । अक्षरात्म-
कतातिरोधानमेव तत्कार्यम् । उक्तेऽर्थे प्रमाणमाहुरग्रे च वक्ष्यतीति । 'यत्राक्रूरोऽध्यगा-
त्सुरे'ति शेषः । तस्य जलमध्य एव तदवगमादेतद्वचनेन तदभेदोक्त्या ह्रदत्वोक्त्या च जल-
रूपत्वं शब्दब्रह्मणो निःप्रत्यूहं मन्तव्यमिति भावः । सर्वांशेन तत्सम्बन्धज्ञापनार्थां स्ना-
नोक्तिः । **शब्दात्मका एव जाता** इति । ह्रदनयनोक्त्यैव तत्सम्बन्धप्राप्तावपि मज्जनोक्ते-
स्तदात्मकत्वमेव तस्यार्थ इति भावः । एवं करणे हेतुमाहुः **क्रमश्चायमिति** । पुष्टिमार्गे-
णेशनक्रम इत्यर्थः । शब्दब्रह्मणः सकाशात्परत्वेनाक्षरब्रह्मैव परब्रह्मशब्देनोच्यते । तथा
। 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाद्' दौ ब्रह्मभावाद्वैकुण्ठाद्वा पृथक्कृत्वा 'न स पुनरावर्तत' इत्यादि-
वाक्यैस्तादृशानां पुनर्देहादिसम्बन्धस्य मर्यादाश्रुतिविरुद्धत्वात्, ततोपि पृथक्कृत्वा पुष्टि-
लीलात्मकजगत्त्वसम्पादनमित्यर्थः । **अत एवेति** । पुरुषोत्तमस्वरूपं साक्षाद्वक्तुमशक्तं
कार्यद्वारा स्वानुभवज्ञापनद्वारा वा शक्तमित्यर्थः । यथा चैतत्तथा 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा
ययु'रिति दृष्टान्तव्याख्यानविवरणे प्रपञ्चयिष्यते । **चकारादित्यादि** । वेदास्तु मर्यादा-
निरूपकाः । ब्रह्मानन्दनिमग्नानां ततः पृथक्करणं न तत्सम्मतम् । अतः श्रीकृष्णाज्ञारूपपुष्टिश्रु-
तिसम्मत्या पुष्टिलीलापरिगृहीता नास्मद्विषयाः, किन्तु मर्यादामार्गीया एवेति स्वस्माद्भिन्नाः
कृताः । तदेतदुक्तं **वेदैरपि भगवदाज्ञयोद्धृता** इति । एतस्यावश्यकत्वायाहुरन्यथेति ।
मर्यादामार्गीयत्वे पुष्ट्यप्रवेशः स्यादित्यर्थः । **यतस्तदार्द्रनयना** इति । 'नन्दादयस्तु तं
दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृता' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदानन्दाश्रुभिस्तथेत्यर्थः । अथवा । अग्रि-
मेपदेनैतेषां प्रमाणतो ज्ञानकरणार्थं लोकं प्रदर्शितवानिति वक्ष्यमाणत्वाल्लोकदर्शनेन माहा-
त्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह आर्द्रनयनत्वोक्त्या सूच्यते ।

नन्वेवं व्याकृतौ को हेतुः? यथाश्रुतव्याकृतेरपि साधीयसीत्वेन प्रतीयमान-
त्वात् । तथाहि । अतिगभीरत्वेन शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन ब्रह्मानन्द एव ब्रह्मह्रदपदे-
नोच्यते । यथा ह्रदे मग्नो बाह्यमर्थं न जानाति, तथा तदानन्दभरेण देहाद्यनुस-

दस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति
माणतो ज्ञानमित्यादिना । एवं सत्यत्र ह्रदत्वमज्जनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह
स्तीति मन्तव्यम् । तदाहुरत **एवे**ति । एतस्यापि व्यापकत्वात् क्वचिद् गोकुलं
प्रकटीकृत्येत्यर्थः । एवं कृतेरावश्यकतामाहुः **तत्कार्यमिद**मिति । एतादृशानां पूर्व
सम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाहुर**ग्रे** रे
'यत्राक्रूरोध्यगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञ
निति । मज्जनपदार्थमाहुः **शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः** । तत्र हेतुरु**क्तमा**
रिण इति । नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रक
सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **क्रमश्चार्य**मित्यादिना । स्वकृतमर्यादास्
तथाकृतिरित्यर्थः । तमेवाहुः **परब्रह्मे**ति । परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात्
द्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्य
मत्राकूतम् । साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं
स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तःस्थितं न बहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्द
युक्तं सत् स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनि
लौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि
वृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्ये सम्पन्ने तस्य प्रमाण
लायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति ।
मन्यथा प्रमाणगृहीता इत्यादिना । लीला हि स्वतन्त्रा । एते प्रमाणाधीन
तमेव कर्म कुर्युर्नेतरदपीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृही
णैकवशचितत्वम् । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । तदः
इति । जले निमग्नानामार्द्रे ते भवत एव । प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन
मिदं भगवत्स्वरूपं नाहमेव, दाभ्यामि, पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम् । सदानन्दश्रुति
ज्ञेयम् । सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति **ब्रह्मानन्दे**

यद्वा । **ते तु ब्रह्मह्रदं नीता** इत्यस्याभासः । **ततो दर्शनानन्**
अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन त
प्यक्षरानन्दस्येयदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव
स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्पूर्त्यर्थं स्वलं
हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणीं रीतिं प्रकटितवान् । तस्यां तु सच्चिदाकट
नानन्दांशस्य । तद्याकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशमृ
रानन्दाविर्भावे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोपि तथाभूत् । बाह्याग्निसम्बन्धे दार्वन
दृश्मेव विलयशब्देनोच्यते । अन्तरार्द्रदारुणो यथा बाह्यांश एवाग्नित्वम्, त

'प्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं नतु तद्धानि'रिति न्यायोत्रापिशब्देन ज्ञाप्यते । तथा च स्वपदस्य
सामिनीवाचकस्यानुभवपदेन समं सम्बन्धो ज्ञेयः । आनन्दपदं भजनानन्दपरम् । यद्वा ।
बलदेवे स्वधर्मान्निरूपयता भगवता 'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री'रितिवाक्ये श्रियोपि
स्पृहानिरूपणेन तस्या अपि दुर्लभो यो रसस्तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति व्रजस्त्रीष्वेव स्वान-
न्दानुभवयोग्यता निरूपिता, नान्येष्वन्यासु वेत्यर्थः । तथा च तत्रैवैतदधिकारवत्त्वात्तथेति-
भावः । यद्वा । 'हेमन्ते प्रथमे मासी'त्यत्र तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीत्यत्र या शक्ति-
रुक्ता तत्प्रवेशो यत्र, तत्र प्रभुसम्बन्धयोग्यता, स चैतास्वेव सम्पन्न इति पूर्वं निरूपितमित्यर्थः ।
एवं सत्येतत्प्रवेशो यत्र पुरुषेपि भविष्यति, तत्रैवंभावो भविष्यतीत्याशयेनाहुः **तद्द्वारेति** ।
तासामनुग्रहद्वारेति वार्थः । यत्रापि तत्प्रवेशोनुग्रहो वा तत्रापि स्त्रीत्वस्मृते नैतद्रसप्राप्तिरित्याहुः
स्त्रिय एव हीति । तं पुरुषरूपं भगवन्तमित्यर्थः । ततः स्त्रीकर्तृकपानानन्तरं पुमान्
भगवांस्तासु प्राक्पीतरसाधिकरणभूतासु तमेव रसं पातुं शक्त इत्यर्थः । रसाधिक्ये पुंभा-
वात्तथेति भावः । यतस्ता एव रसयोग्यास्तत्पाने शक्ताश्चातो न कदाचिद्रमणे व्यवधानं
रोतीत्याहुः **अतो हि भगवानिति** । **आन्तरं त्विति** । सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे
लासहितप्रियतमप्राकट्येनान्तर्ये भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते संगमेपीत्यस्य परत्वम् । 'ना-
रूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतेः प्रपञ्चस्य द्विरूपत्वेन लीलाप्रपञ्चस्यापि तथात्वाद्गुणगानलक्षण-
नामात्मकभगवत्स्वरूपस्य परमानन्दरूपभावात्मकरमणलक्षणा लीला प्रिये दोषारोपादिदो-
षरहिताग्रे निरूप्यत इत्याहुः **ततः शब्दात्मिकेति** । सप्तमाध्यायव्यवस्थैषा । शब्दात्मि-
काया अपि लीलायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपत्वेनोत्तरा सप्तमाध्याये निरूपिता । पूर्वस्याः
सदोषत्वादत्रापि तत्पूर्वाध्याये वेदात्मकशेषरूपत्वेन बलदेवस्य तत्साहित्येन कृतलीलायां
शंखचूडोक्त्या सदोषत्वं तद्वधोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अत एवाध्यायद्वयेन
निरूपणमिति भावः ।

यतो रूपं पञ्चात्मकमतस्तद्धानं पञ्चधातस्तन्निरूपणमपि तावद्भिरध्यायैः कृतमित्याहुः
तत इति । पञ्चात्मके रूपे येनांशेन या लीला कृता तां तां लीलां क्रमेणाहुः **आत्मनेति**
सार्धेन । 'यथेन्द्रियादिरूपत्वं शुद्धस्य ब्रह्मणस्तथा । आत्मत्वादिस्वरूपत्वं मन्तव्यं श्रुति-
वाक्यतः । यथेन्द्रियादिसङ्घात आत्मनो मुख्यता तथा । प्रकृते स्वामिनीभावप्राधान्यं तत
आदिमे । स एवोक्तः प्रभुर्यस्माद्रसरूपः श्रुतेर्मतः । आत्माधीनं यथा कार्यं सर्वमेवमिहापि
हि । भावाधीनमतः प्रोक्तमात्मनेत्यादि सुष्ठु हि । अन्याप्राधान्यतः पूर्वं केवलेनेति तत्तथा ।
तत्तत्प्राधान्यतस्तत्तल्लीलेत्यग्रे तथोदितम् । मनःप्रभृतिसर्वस्वं तासु नास्ति हरेः परम् । इति
ज्ञापितमेतेन विप्रयोगदशासु वै' । यद्वा । आत्मना प्रथमेत्यादिनोक्तं पञ्चविधत्वं प्रत्यध्यायो-
क्तलीलायामपि ज्ञेयम् । तथाहि । प्रियाभ्यः फलं दातुं तथा रूपप्राकट्यं कृत्वा स्थित इति
भगवत्पदेनात्मना लीलोक्ता । 'मनश्चक्रे' 'कृष्णगृहीतमानसा' इत्यादिनाऽन्योन्यं चित्तव्यति-

पङ्गो निरूपित इति मनसा । ततः 'स्वागतं व' इत्यादिकथनाद्वचसा । तादृग्वचनश्रवणेपि प्राणानां स्थितिस्तु प्राणरूपेण भगवानेव वाग्द्वारा प्रविष्ट इति प्राणैः सा । अत एव मूले 'प्रतिभाष्यमाण'मित्युक्तम् । वलं हि प्राणानां धर्मः, एते चालौकिका इति भगवद्वशीकरणलक्षणं वलं संपन्नमिति स्वामिनीवाग्रूपत्वं प्राणरूपत्वं चेति तथा । तत इन्द्रियशरीरयोः सेति स्पष्टम् । तिरोधानमपि कायिकमिति तथेति प्रथमाध्यायस्थितिः । तिरोधानदशायामेतासामात्मा भगवत्त्येव प्रविष्ट इति स एवात्मत्वेनैतासु स्थितः कार्यं कृतवानित्यात्मना सा । एवमेव मनःप्रभृतीन्द्रियान्तं ज्ञेयम् । 'नात्मागाराणि सस्मरु'रिति वाक्याद्देहस्मृतिरहितानां पुनः पुलिनागमनं स्वतो न सम्भवतीति शारीरी सा । तृतीयेध्याये व्रजोत्कर्षहेतुत्वं दर्शनाभावेन वधहेतुत्वं रक्षकत्वमलौकिकत्वे सति ब्रह्मप्रार्थनया प्राकट्यं च स्वरूपमात्रस्यैवेत्यात्मना या लीला सा चतुर्भिरुक्ता । ततोग्रे निकटागैमनद्विविधरमणमुख्यरसदानानि प्रार्थितानि, तानि चोद्दीप्तभावपूर्वकाणि । भावाश्च मनोनिष्ठा इति तल्लीला चतुर्भिरुक्ता । तत एकेन प्राणस्थितिहेतुत्वेन कथास्वरूपं निरूपितम् । तत्र वाक्प्राणरूपत्वं स्पष्टम् । ततोग्रे प्रहसितेक्षणादिकं चलनं चेन्द्रियकार्यमिति तल्लीलोक्ता । ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियं द्विविधमिति द्वाभ्यामेवोक्ता । ततो दिनान्ते स्वयमागत्याननं प्रदर्शयतीति शारीरी सा । एतदग्रे शारीरीत्वं स्पष्टम् । अधरामृतदानस्य रतान्तःपातित्वेन तदपि तथा । अटव्यटनं स्पष्टम् । दर्शनेन्तरायस्य दुःखदत्वे हेतुः स्वरूपमेवेति सापि तथा । अग्रे त्यागोपि दैहिक एवेति तथा । अग्रे चाननोरसोर्देहमध्यपातित्वेन सापि लीला तथा । ततोग्रे स्वरूपाभिव्यक्तिप्रार्थनमिति तथा । अग्रे चरणाम्बुजरुहं देह इति स्पष्टम् । स्वामिनीनां हि बहिःप्राकट्यमेव भगवतोभीष्टम्, तदैवेश्वरवादोन्यदा शून्यवाद इति ज्ञापनायैश्वर्यसमानसंख्याकैः श्लोकैः दैहिकी सा निरूपिता । तुरीयेध्याये प्रियप्राकट्येन पूर्वदशाखिलापि विस्मृतेति ज्ञापनायोक्तक्रमातिक्रम उच्यते । दैन्यभावबहिःप्रकटनरूपाभ्यां साधनफलरूपाभ्यामात्मना सा । ततः सर्वासामुत्थानं भगवन्मनसैवेति सा तथा । तत इन्द्रियैरिति स्पष्टम् । ततोग्रिमलीलायोग्यस्थले गतिः, तत्रासन उपवेशनादिकं शारीरम् । ततो वाग्रूपत्वं भगवता चातिरोधानकथनाद्वाचः प्राणरूपत्वं चेति । पञ्चमेध्याये प्रतिबन्धकनिवर्तनेन स्वाङ्गैः पोषणेन च पूर्ववद्भावसंपन्नाः प्रियाः कृता इत्यात्मना सा । क्रीडाया मानसरसोद्गमहेतुत्वेन तदारम्भस्तथा । शोभोभयोरपि क्रीडासामयिकीति सापि मानस्येव । ततोग्रे भगवत्साम्येन गानं वाक्प्राणैः सा । ततः स्कन्धग्रहणाघ्राणरसास्वादनादि हस्ताब्जधारणान्तेन्द्रियैः सा । ततोग्रे शारीरी । अथवा । 'शास्त्राणां विषयस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम' इतिवाक्यादत्रोभयोरुद्भटभावव-

१. भाचा सेति पाठः । २. गमनाद्विविधेति पाठः ।

स्वेन सर्वत्र सर्वा लीलात्रोच्यत इति नायं क्रमो विवक्षितः । एतच्च यथा तथा स्वयमेव
भावनीयम् ।

रूपं प्रतिष्ठितमिति । हरिप्रियास्विति शेषः । पूर्णस्वरूपानन्दो दत्तोभवदित्यर्थः ।
आद्येध्याये प्रभुरुक्तरूपात्मना लीलां कृतवानिति भक्तानामप्यात्मन्येव स्वानन्दं पूरि-
तवानित्याहुः **जीवानानन्दयदि**ति । आत्मन इत्यर्थः । अत एव प्रभुणा तादृग्रसभावः
पूर्णोत्र कृतो येन प्रभुवचनेभ्योपि निरपेक्षा जाताः । ततः क्रमेणातिशयितभावस्तथा
कृतो येन स्वरूपादपि निरपेक्षा जाताः, यतो मानोभूत् । तथा च भगवद्भावस्य नित्य-
त्वादयं भावः स्थायिभाववत्सदा स्वामिनीष्वस्तीति ज्ञेयम् । यतोस्मिन् रसे नायिका-
प्राधान्यमेव निर्वहति । अग्रे यदार्त्यादेः कथनं तदेतस्यैव भावस्यावस्थाविशेषसम्बन्धिव्य-
भिचारिभावानामेव । अत एवाग्रे 'ईषत्कुपिता' इति वक्ष्यते । द्वितीयतृतीयादिलीलाकर-
णभूतमनोवाक्प्राणादिषु **रसपूरणं** च तथैव भवेदिति तथेति भावः । 'यमेवैष वृणुत' इति
श्रुतेरेतावत्स्वतो भगवता कृतम्, न तु साधनयत्नैनैतास्वित्याहुः **स्वय**मिति । तर्हि
नादेनाकारणं गमनबोधनादिकं चानुपपन्नमित्याशंक्य, तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां
कुर्वन् शास्त्रमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः **ते चेत्समर्पितात्मान** इति सार्धेन । स-
र्वात्मभाववन्तश्चेदुक्ता भवन्ति, तदैवायं रसः प्राप्यो, नान्यथेत्यर्थः । एतेनैतास्वेवैवं रमणं
कुतो नान्यास्विति शंकापास्ता । सोपि भगवत्कृत एव भवति, नान्यथेति ज्ञापनाय तदु-
पायरूपरिरंसाचन्द्रोदयगाननिषेधवचनान्युक्तानीत्याहुः **तत्रोपायश्च रूप्यत** इति ।
तत्र समर्पितात्मत्व इत्यर्थः । अन्तर्गृहगतकथयैतद्भावरहितानां नैतत्प्राप्तिरित्यत्र निदर्शनम-
प्युक्तमिति चकारार्थः । मानतिरोधानाभ्यामन्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः **आत्मे**ति ।
लडर्थे लुङ्छान्दसः । रसमर्यादामग्रे स्वयमेव वदिष्यन्त्यन्त्यश्लोकद्वये । अन्तःप्रपत्त्यभावे
बाह्यतस्तिरोधत्ते । तत्र हेतु**रन्तःकरणसम्बन्धी**ति । यथा पतिपुत्रादिः शरीरसम्बन्धी,
तथा हरिः सर्वभावप्रपत्त्येकलभ्य इति, सा चान्तःकरणधर्म इति तथा । तथा च हेत्वभावे
कार्याभावो युक्त इति भावः । तिरोधानमपि मानजदुःखहरणार्थमेवेत्याहुः **हरिश्च स** इति ।
अत्र हरिपदस्यायं भावः । 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदा-
भिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी'दिति वाक्या-
द्यथान्यैररक्षणे जाते स्वयमाविर्भूय रक्षितवान्, एवमन्वेषणादिसाधनानामसाधकत्वेतिदैन्ये
सति तन्निवारणाय स्वयमाविर्भूय सर्वं कृतवानिति । अथवा । अन्तःकरणसम्बन्धी सन् तत्र
स्थितः सन् बाह्यतस्तिरोधत्त इत्यर्थः । यद्वा । मानस्यायं हि सहजो धर्मो यन्नायकतिर-
स्कारोऽवचनानीक्षणादिभिः, प्रकृते च तत्कार्यं स्वयमेव प्रभुः कृतवान् । न केवलमधुनैवम्,
किन्तु सार्वदिकीयं व्यवस्थेत्याहुः **सोऽन्तःकरणे**ति । सः पूर्वोक्तरसमानात्मक एव प्रभुः
स मानात्मकः सन्नन्तःकरणसम्बन्धी चेत्तदा बहिस्तथेत्यर्थः । यद्वा । कायिकचेष्टया

मानापनोदनं कुतो न कृतवानित्याशंक्य तत्र हेतुमाहुः **स** इति । अन्तर्द्धानादिकार्यकरणं येनेत्यन्तःकरण आत्मा तत्सम्बन्धी यतोऽतस्तथेत्यर्थः । आद्येध्याय आत्मनैवैतदात्मनि स्वानन्दं पूरितवानित्यन्तरेव च सोस्तीत्यन्तरेव प्रविश्य तद्धर्मापनोदनं कृतवानित्युच्यते । यदा कायिकमानन्ददानं करिष्यति, तदा वहिरेव तथा करिष्यतीति भावः । अत एव गीतगोविन्दादिषु तथैव गीयते । **हरिरिति** पूर्ववत् ।

आद्यश्लोके **सर्वास्वेव रात्रिष्वित्यादि** । ननु तासां रात्रीणां नित्यत्वाद् दिवापि सत्त्वेन तेष्वप्येतद्रात्रिप्राकट्यं कृत्वा रमते, उत लौकिकीषु रात्रिष्वेव तथा कृत्वा
१०-२६-१. तथेति शंकानिरासायाहुः **सर्वास्वेवेत्यादि** । यावतीषु ता आरोपितवांस्तावतीषु सर्वासु रात्रिष्वेव लौकिकीष्वित्यर्थः । अन्य 'थैवं शशाङ्कांशुविराजिता' इति श्लोकेन लौकिकीनां तासामतिदेशो न सङ्गच्छेत । दिवापि तथोक्तौ दोहनपयोधिश्रयणसंयावसिद्ध्यादिकं गोपानां दिवा गोचारणादिपराणामेतासु स्वपार्श्वस्थत्वेन माननं च न सङ्गच्छत इति भावः । **पूर्णत्वादिति** । रसशास्त्रीयाभिः सर्वाभिः कलाभिः पूर्णत्वादित्यर्थः । सकलकलापूर्णभगवन्मनःसम्बन्धिचन्द्रस्यापि सदा तथात्वात्तासु तत्प्राकट्यकरणेन तथात्वकरणमित्याशयेनाहुः **पूर्णिमेत्यादि** । अन्यदा सदोपस्य जलादेर्दोषनिवर्तकत्वं कमलादिलक्षणगुणाधायकत्वं च शरदो लोके दृश्यत इति तस्यामसाधारणो धर्मोस्तीति ज्ञायते । इहापि रसानुपयोगिवस्तुनिरासपूर्वकं भगवद्भावपोषिकाऽलौकिकी शरद्भविष्यतीति तामेव कृतवानित्याहुः **ऋतुमपीति** । पुंसां सदोपभावस्त्रीणामप्यत्र न प्रवेश इत्यपि ज्ञापयितुं वसन्तादीनां प्रावृषश्चाकरणमिति हृदयम् । ननु रात्रीणां नित्यत्वेन तद्धर्माणामपि नित्यत्वात् तासां कालात्मकत्वेनत्वश्यंभावाच्च तत्करणोक्तिर्विवरणे कथमुपपद्यते । न च मनस इवेति वाच्यम् । तथात्राश्रुतेरिति चेत् । इत्थम्[1] । अत्र हि वीक्षणस्य तथा मनःकरणे हेतुत्वमुच्यते । तथा च सर्वविषयकापरोक्षनित्यज्ञानवतो नित्यरात्रिदर्शनस्यापि तथात्वेन तत्कार्यस्यापि तथात्वापत्तौ तत्समाधानाय वीक्षणे पूर्वस्माद्विशेषो वाच्यः । स चात्र विषयरूप एव वक्तुं युक्तः । स च विशेषणांश एव । पूर्वं तस्यानाविर्भावनादधुनैव तथा करणाद्रसोद्दीपिकां सामग्रीं प्रभुरेव कृतवानिति[2] सुष्टुक्तमाचार्यैः **कृत्वेति** । यद्यपि विशेषणस्यापि नित्यत्वेनोक्तदूषणानुद्धारस्तथापि भक्तानामपि दर्शनयोग्यता तत्र सम्पादितेति तथा । नायकभावेनेक्षणमेव विशेष इति ज्ञेयम् । अत एवोपसर्गो **वीति** । वस्तुतस्तु तत्तत्क्षणसम्बन्धिनी लीला नित्यैवोच्यत इति नानुपपत्तिः काचित् । **यद्यपीत्यादिना**ऽपिशब्दार्थ उक्तः । **तथापि मर्यादेति** । रसमर्यादेत्यर्थः । **एवं कार्ये योगमायाया** इति । भजनानन्ददानलक्षणे कार्य इत्यर्थः । **अन्यत्र स्थितं प्रमाणम्** । वेदात्मानं सङ्कर्षणं देवक्यां स्थितं रोहिण्यां

---

१. मनःपवेति पाठः । २. प्रकटितवानिति पाठः ।

योजितवती, स्वयमाविर्भूय मथुरायां स्थितमानन्दरूपं प्रभुं गोकुले, तथात्रापि पूर्वं गोपानां गृहेषु स्थिता अत्राधुना भगवति योजयति, भगवति स्थितमानन्दं च तास्वित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । आनन्दस्य सुखरूपत्वादमूर्तस्यान्यत्र गमनासम्भवात्प्रियसङ्गनिमित्तकः स्वामिनीषु सुखविशेष उत्पन्न इत्येव वक्तुं युक्तम्, अतो योगमायाश्रयणनिमित्तकथनमनुपपन्नमिति । स वक्तव्यः । 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्य'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यादिन्यायेभ्यश्च धर्मिग्राहकप्रमाणभूतेभ्य आनन्दमयत्वं भगवत्स्वरूपे मन्तव्यम्, अनिच्छतापि त्वया । तथैव चिद्रूपस्य धर्मरूपभगशब्दार्थज्ञानरूपत्वव'त्प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायाद्धर्मरूपतापि । तथा च 'तदेजती'ति श्रुतेस्तस्य गतिरूपत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अत एव व्यापकत्वेपि गतिलीलोपपद्यते, दामोदरलीलेव । वस्तुतस्तु स्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य भक्तार्थं लीलां करोतीति नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति श्रुतिः । सर्वात्मभावलक्षणः स्थायिभावो रसस्तमेव लब्ध्वानन्दवान् भवति । तादृशे प्रभुः स्वरूपानन्दं ददातीति तथा लाभकथनेन भगवदत्त एव प्राप्यते, नान्यथेति सूच्यते । एवकारः सर्वत्रानुषज्यते । तथाहि । रसमेव लब्ध्वा तथा । तं लब्ध्वा तथा भवत्येव । तथा भूत्वा आनन्द्येव भवति, न तु लौकिकदुःख्यपीति च । **अतः प्रमाणातिरिक्तमार्गे** इति । प्रमाणमार्गातिरिक्तो मार्ग इत्यर्थः । यतोन्यत्र स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयत्यतोन्यभजनरहितं विवाहितपतिभजनं विदधच्छास्त्रं तत्त्यागपूर्वकं भगवत्येवामेव विधत्त इत्यर्थस्तु स्वामिनीनां तथा भजनेन तेन च फलसिद्ध्या 'या माभज'न्निति वाक्येन भगवता प्रत्युपकृतित्वेन कथनात्फलरूपेण चाधुना ज्ञाप्यते । तस्य मार्गत्वं च । अन्यथोन्मार्गत्वमेव भवेत् । अस्त्वेवमेतदित्यादिना प्रतिपादितं च ताभिः । ईश्वरवाक्यस्याखिलप्रमाणाधिकबलवत्त्वेपि स्वामिनीवाक्यैर्दुर्बलत्वमपि प्रमाणातिरिक्तो मार्ग इति ज्ञेयम् । यद्वा । प्रभुप्राप्त्यर्थं गुरूपसत्तिस्तदुक्तकरणं च भक्तानां प्रमाणमार्गः । प्रकृते च स्वामिनीप्राप्त्यर्थं योगमायाश्रयणादिकं प्रभुः करोति करिष्यत्यपीति प्रमाणातिरिक्तो मार्गः, यतोन्यत्र प्रतिष्ठितमानन्दमन्यत्र योजयत्यत एतद्भावेन भजनरूपोत्युत्कटस्नेहजविरहभावेन सर्वत्यागपूर्वकं स्वदेहादिविस्मृतिपूर्वकं भगवदन्वेषणपरत्वलक्षणश्च भक्तिमार्ग इत्यर्थः । इदं च द्वितीयतृतीयाध्यायादिषु स्पष्टम् । एवं सत्यस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव गुरव इति ज्ञापितं भवति । स्वामिनीनां विप्रयोगभावे सौभाग्यमदादिर्हेतुः । तत्र च भगवद्धर्मप्रवेश एव हेतुः । अन्यथा पादरजःप्रपन्नानामेतासां मदो मानश्च न स्यातामिति भावः । नन्वेवं 'शशांकांशुविराजिता निशा' इति वाक्याल्लौकिकीष्वपि रात्रिषु रमणमिति ज्ञायते । एवं सत्यलौकिकीतत्परिग्रहे गौरवं विशेषाभावश्चेत्याशंक्य लौकिकीनामपि तासां स्वरूपमाहुः **याश्च रात्रय** इति । **निर्मिता** इतिपदात्सर्गादावेवैतदर्थमेव भगवता सृष्टाः काश्चन रात्रयो

भगवत्येव स्थिता एतावत्पर्यन्तं, लीलासमये लौकिकीष्वेव रात्रिषु स्थापयित्वा तां कृतवानिति ज्ञाप्यते । लौकिकेन्दुप्रकाश्यत्वेन गीतगोविन्दाद्युक्तप्रकारेण लौकिकरीत्यैव रमणेन चैतासां लौकिकीत्वमुच्यते । तासु विवक्षितेन्दुप्रकाश्यत्वेन नायकमानोक्त्या नायिकाप्रणिपातोक्त्यैतन्माननायकान्तर्धाननायिकादैन्योक्त्यैतद्धेतुकतदाविर्भावे तदधीनत्वोक्त्या प्रश्नोत्तरे परोक्षभजनोक्तौ पूर्वमननुभवेपि प्रत्यक्षबाधेपि तदनुभवतद्वाग्विश्वासोक्त्या भगवद्विचारितानुपूर्वीकस्वरजात्युन्नयनादिमिश्रालौकिकरीत्यैवालौकिकरसदानमिति ज्ञाप्यते । उक्तार्थेषु लौकिकवैलक्षण्यं स्पष्टम् । एवं सति स्वरूपत एव वालौकिकत्वमितिविवेकः । एवं कथन उपपत्तिमाहुः **अन्यथेति** । साधारणीनां रात्रीणां तल्लीलाश्रयत्वे तासां सर्वत्रैव तुल्यत्वात् सर्वेषु देशेषु सर्वेषामेतदानन्दप्राकट्यं स्यादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं **साधारणीत्यादि** । भूम्येकत्वेपि लीलाश्रयभूम्यधिष्ठानत्वेनास्या नानुपपत्तिरिति भावः। ननु सर्वज्ञस्य रात्रिदर्शनमपि सार्वदिकमित्यधुना को विशेष इति चेत्तत्राहुः **शरदि ऋताविल्यादि** । विशिष्टदर्शनं विशेष इत्यर्थः । ननु विशेषणस्यापि नित्यत्वान्न तथेति चेत् । सत्यम् । यादृशी लीलोच्यते तादृश्या एव नित्यत्वादधुनैवोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमित्युक्तेपि न दोषः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निरूपितमस्माभिः । ईश्वरस्यान्याश्रयणं हि लौकिकी रीतिः, तदुक्त्यात्र तद्रीत्यापि रमणं सूच्यते । एवं सति मध्यस्थत्वेन तदा तस्या विशेषत उपयोग इति तदाश्रयणमुक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च । स्वाशक्ये ह्यर्थेऽन्याश्रयणं क्रियते । तथा च सर्वसमर्थस्यापि स्वानन्ददानसमये ईश्वरत्वादिधर्माज्ञानं सम्पादयितुं रसपरवशत्वेन न कर्तुं शक्यं, गोपानां चैतल्लीलाविषयकाज्ञानं तथा । आगमनसमये निषेधोक्त्या तज्ज्ञानस्य कथनात् अत एतदादिकार्यसिद्ध्यर्थं योगमायाश्रयणमलौकिकरीत्या रमणेपीति ज्ञेयम् । अत एव 'मोहितास्तस्य मायया' 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था'निति वक्ष्यति । अत एव रसोपयोगि यद्यत्कार्यं तत्तदा तदा सम्पादयितुं शक्तेयमिति स्वनिकट एव मूर्तिमत्यास्तस्याः स्थापनमिति ज्ञापनायोपेत्युपसर्गः । एतदेवोक्तं **समीप एवाश्रित्येत्यनेन** ।

तदोडुराज इत्यस्याभासो नूनने तस्मिन्नित्यारभ्य ससृज इत्यन्तः । अत्रेदं प्रतिभाति । आश्रितत्वोक्त्यात्रेश्वरत्वमर्यादामुल्लंघ्य भगवानधुना प्रवृत्त इति
१०-२६-२. ज्ञायते। अन्यथा रसमर्यादोच्छिद्येत । एवं सति यदवधि सर्वविकारराहित्येन नैवंविधं मनः प्रकटितमिति सपद्येतादृशस्य तस्य नूतनत्वम् । लौकिकीं रीतिमनुसृत्यवतस्तद्देवतापेक्षापि घटते । लोके देवताधिष्ठितस्यैव कार्यक्षमत्वात्, अन्यथा नियामकाभावेन सामर्थ्याभावेन चाल्पेनैव यथा पूर्वमेव भवेत्, नतु रसैकपरवशं सदा। अत एवात्तगजेन्द्रलील इति वक्ष्यति। करिणीस्पर्शमात्रेण परवशत्वं तत्र प्रसिद्धम्। युक्तं चैतद्विभावादिकं विना न रसपोष इति । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति वात्स्यायनसूत्रात् । वस्तुतस्तु 'रसो

१. ताणामिति पाठः । २. तदन्त इति पाठः ।

वै स' इत्यादिश्रुतिभ्यो रसरूपत्वात्प्रभोस्स यादृशस्तच्छास्त्रसिद्धोऽस्ति तादृशो निरूप्यत इति नानुपपत्तिः काचित् । अत एवैवंभूतस्यैव नित्यत्वमपि । एतद्विद्वन्मण्डने द्रष्टव्यम् । तस्मात्सुष्ठूक्तम**नधिष्ठितं** चेत्यादि । ननु चन्द्रस्योदयकर्तृत्वं मूले प्रतीयत इति भगवतः सृष्टिकर्तृत्वोक्तिरत्र विरुद्धेति चेत् । न । अनवबोधात् । यदा मनश्चक्रे तदैव य उडुराजोऽर्थादुत्पादितस्य उदगादिति मूलार्थस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा तदेति न वदेत् । सोप्युदगादित्येव वदेत् । किञ्चाग्रिमश्लोकोक्तचन्द्रदर्शनान्यथानुपपत्त्यैव चन्द्रोदयप्राप्तेरेतच्छ्लोकवैयर्थ्यापातः । एवं सति चिकीर्षितलीलाया वेदलोकयोरप्रतीतत्वेनापूर्वत्वात्तत्सामग्र्यप्यपूर्वैव सर्वा स्यादिति ज्ञापनाय तदेत्युक्तिपूर्वकं तदुदयवर्णनमिति ज्ञायते । अत एव **भगवन्मन**श्चन्द्रस्येत्यारभ्य **कदाचिदपीत्यन्तो** ग्रन्थो युज्यते । अन्यथा मूले पूर्णत्वादिधर्माः कण्ठोक्ता नेत्याचार्या अपि न वदेयुः । अत एव पूर्वश्लोके मनसोपि करणमुक्तं चक्रे इति पदेन । क्रीडायां मनस एव मुख्यत्वात्तस्य नूतनतया करणोक्त्यैव सर्वस्या अपि सामग्र्यास्तथात्वं ज्ञातं भविष्यतीत्यभिप्रायेण । एवं सति तादृशं चन्द्रं च प्रभुः ससृज इति हेतोरग्रे तदुदयमाह शुक इत्याभासार्थो ज्ञेयः । **तथापि क्रमेणैवेति** । अन्यथा रजन्येपेति प्रभुर्न वदेदिति भावः । नन्वसा रात्र्या नित्यत्वेनैकयैव चारितार्थ्ये बहीनां तासां परिग्रहः किमर्थ इति चेत् । अत्र वदामः । नायिकाविशेषेषु प्रतिपदादितिथिनियतकर्तव्यताकबन्धादिविशेषैरेव रसः प्रादुर्भवतीति वात्स्यायननयसिद्धत्वात्तदर्थमेवोक्तरूपाणां तासां परिग्रह इति । रात्रीणामलौकिकत्वेन प्राकृतनक्षत्रारक्षकत्वेप्येतद्रात्रिप्रकाश्योडूनां चाप्रसिद्धत्वेपि यदुडुपपदोपादानं तत्त्वेतद्रात्रिष्वेव प्रकाशमानत्वेन स्वामिनीनां मनांस्येवात्रोडुत्वेनाभिमतानीत्याहुः **सोऽपि चन्द्र** इत्यादिना । इन्दोर्नक्षत्रसजातीयत्वं 'नक्षत्राणामहं शशी'तिवाक्यात्सिद्धम् । एतन्मनस्तु तत्त्वोक्त्यैतच्चन्द्रसजातीयत्वं सूच्यते । तच्च भगवन्मनःसम्बन्धित्वम् । तत्त्वं चात्र भगवन्मनोंशत्वम् । स्वमनःप्रवृत्तिनिवृत्तितोपादिकार्यार्थमाविर्भावितत्वं च । **प्राच्याः ककुभ** इत्यत्र । **प्रतिस्पर्धिन्यामिति** । प्रतीच्यां दिशीत्यर्थः । उत्तरसन्ध्यायामखिलद्विजोपास्यत्वेनेयमेव दिङ्मुख्येति मर्यादामार्गीयत्वं लक्ष्यते । रविश्च तथा । अतस्तेन तत्र रागसम्भवः । यत्रोक्तरूपेन्दुप्राकट्यं सा दिक्पुष्टिमार्गीयेति तस्या एतत्प्रतिस्पर्धिनीत्वम् । एतेन मर्यादामार्गे ताप एव, पुष्टिमार्गप्रवेशे तन्निवृत्तिरिति सूचितम् । प्रातः प्राच्या अपि तथाभूताया एवाधुनैवंभूतत्वकथनात् अधुना प्रभोरैवेन्द्रत्वेन तद्देवताकत्वेनाप्यस्यास्तस्याः सकाशादुत्कर्षः । पुष्टिमार्गोत्कर्षमेव प्रभुः करोति, नान्यत्रास्मादुत्कर्षं सहत इत्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा तस्या मुखे न राग इत्याद्युक्तं प्रतिस्पर्धिनीत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । **स चर्षणीनामित्यत्र** । इदं ज्ञेयम् । चृप् प्रजननैश्वर्ययोरिति पाठादयं धातुराविर्भावन ईशधात्वर्थे गमने च शक्तः । अथवेशस्य भाव ऐश्वर्यं तत्र तथा । प्रकृते तु सर्वात्मभावैकलभ्यरसाधिकारिमात्रदृष्ट्यैव याः शक्तयोऽ

धिकृतास्ता भगवदाविर्भावं ज्ञात्वा तादृशीराविर्भाव्य फलसिद्धिं प्रतीक्ष्यन्त्यस्तत्पर्यन्तमन्यभावेभ्यस्ता रक्षन्तीति चर्षणीशब्देनोच्यन्ते। यद्यपि शाब्दिकैरैश्यशब्दस्य गत्यर्थकत्वमेवोक्तम्, तथापि गत्योरित्यनुक्त्वा यदैश्ययोरित्युक्तं तत् सोप्यर्थोऽत्र ज्ञेय इति ज्ञापनायेत्यस्माभिस्तथोक्तम् । गमनार्थत्वे तु यत्र ता आविर्भावितास्तत्र गत्वा तत्फलसिद्ध्यनुकूलप्रयत्नवत्यो भवन्तीति तथा। तथा च स्वस्वामिनीषु भगवद्भोगयोग्यास्वपि तद्विलम्बं दृष्ट्वैतदार्तिं च चर्षणीनां परमस्नेहवशाच्छोकोऽजनि । एवं सत्ययमिन्दुः प्रियसंगाभावजदुःखं स्वामिनीनामपनयन्न केवलानां तदपनयति, किन्तु चर्षणीसहितानामिति मूलार्थः सम्पद्यते । स्वामिनीदुःखनिमित्तकस्तासां शोक इत्येतद्दुःखनिवारणेनैव तासामपि स निवर्तत इत्यमुख्यत्वात्सहभावस्तासामुक्तः । एतदिन्दुस्वाभाव्यादेतदुदये संगमनिश्चयेन च तन्निवृत्तिः । इदमेवोक्तं **चर्षणीसहितानां जीवानां** चेत्यादिना। आद्यपक्षे तु यत्सम्बन्धिनामेव परमानन्दानुभवस्ताः शक्तयः स्वयं तदर्थिन्यो भगवद्भक्तेष्वेतदतिरिक्तेष्वेतावत्कालपर्यन्तं परिश्रान्ताश्चर्षणीशब्देनोच्यन्ते । मुक्तौ तदभावं ज्ञात्वा तादृशेभ्यः स्वयमेव निवृत्ता भवन्ति । भगवतैव तादृश्य एव ताः सृष्टा इति तेषु न प्रवेश इति ज्ञापनाय न लभन्त इत्युक्तम् । अत एवाग्रे स्वत एव निवृत्ता भवन्तीत्युक्तम्, न तु निवर्तिता इति । तथा चैतदुदये तच्छोकनिवृत्तिर्जातेति तथा । अस्मिन्पक्षे पुनश्चन्द्रपरामर्शस्य प्रयोजनाभावादेकस्मिन्वाक्ये वारद्वयं तत्कथनासम्भवात्पूर्वमप्रसिद्धत्वेनास्येन्दोः प्रसिद्धार्थकत्वमपि तच्छब्दस्य न वक्तुं शक्यमित्यरुच्याग्रिमः पक्ष उक्त इति ज्ञेयम् ।

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमित्यस्याभासे । तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन्निति । वाचः
१० २६-३. पूर्वरूपं हि मनस्तच्च समानाधिकरणाया एव तस्यास्तथा । प्रकृते च गान
एतच्चन्द्रदर्शनस्य हेतुत्वोक्त्यापि गानसमानाधिकरणमनोधिष्ठातृत्वं तत्र ज्ञाप्यत इति भावः । न चैवं वनेपि तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । विशेषणस्यैव तत्र प्रयोजनकत्वेनोक्तेः । **रमाननाभमित्यत्र लक्ष्म्या अयं भ्रातेत्यादि** । भगवान् रमणेच्छायां तद्रसपूरणार्थं ब्रह्मानन्दं लक्ष्म्यात्मकनायिकारूपमाविर्भावितवान् । तस्यैव रमणस्थानत्वात् चन्द्रोपि तथैवायमाविर्भावित इत्यस्य तद्भ्रातृत्वमत एव समानाकारत्वमिति भावः । **नवकुङ्कुमारुणमित्यत्र** । नवपदस्य तात्पर्यमाहुः **विवाहसमय** इत्यादि । कलत्वे गानस्य हेतुमाहुः **यदि व्यक्तमित्यादि** । यद्यपि स्वरूपदिदृक्षा न तच्छ्रवणनिवर्त्या, तथापि गीतस्यार्थः स्वरूपमेवेति, तच्चार्थसंयुक्तमेवेति गीतस्य व्यक्तत्वेऽर्थस्यापि तथात्वं स्यात् । तथा च 'तदनङ्गवर्धनमि'तिवाक्यात्स्वरूपरसानुभवेच्छाया एवोद्भूतत्वेन तदनुभवेनैवागमनप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । **वामदृशामित्यत्र । यासां पुनर्दृष्टिरि-**

१ प्रतीक्ष्यमाणा इति पाठ. ।

पुष्टिमार्गानुसारिभजनपरत्वमेवोत्तमत्वं दृष्टः । अन्यथा चार्वादिपदान्यपहाय
त्यादि । एतत्सम्बन्धिरात्रिदर्शनस्यैव
वामपदं न वदेदिति भावः ।

निशम्य गीतमित्यत्र । **यद्यपीति** । उपक्रम **तदनङ्गवर्धनमितिवचना-**
रिंसाहेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । **तथापीति** । स तेन तथा
१०-२६-४. द्भगवदीयोनङ्गो यत्रास्ति तं तत्र वर्धयत्येवेत्येतास्वपि स्थितः । एत-
क्षत इत्येता अप्यागता इत्यर्थः । अत एव वर्धकत्वमुक्तम्, न तु जनकत्वमिति भावः । **नूतन**
देवोक्तमाह्वानं **सदृशमित्यनेन** । पूर्वापेक्षयाधुनात्युत्कटो जात इत्याशयेन
उत्पन्नः काम इत्युक्तम् ।

दुहन्त्य इत्यस्याभासः । **प्रसङ्गादित्यादि** । अत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते । कुमारी-
णामेवाह्वानं मुख्यमित्येकः, अविशेषेण तथेत्यपरः । तत्राद्ये **प्रसङ्गादि-**
१०-२६-५. त्यादि । द्वितीये **तासामित्यादि** । एवमग्रेपि । गुणशब्दोत्र सर्वत्र भाव-
परो ज्ञेयः । भाववैलक्षण्यज्ञापनाय तथोक्तिः । **जातीत्यादि** । धर्मपदं त्रिष्वप्यनुपज्यते ।
ोहनाद्यपेक्षयाञ्जनस्यान्तरङ्गत्वादन्यस्मिन्मण्डने सत्यप्येतद्विना तेषां सौन्दर्याजनकत्वाद-
म्पूर्णस्याशोभाजनकत्वाच्च मुख्यत्वमिति तत्यागोऽस्य इति तत्करणाद्दुर्लभाधिकार
इत्युक्तम् । **ज्ञानमार्गशोधिका** इति तु शास्त्ररीत्या बुभुत्सूनां बोधायोक्तम् ।

काश्चित्कृष्णान्तिकमित्यत्र । **तन्मध्येपीति** । अन्यथा पूर्ववाक्ये काश्चि-
दित्युक्तत्वाद्ब्रह्मादिव्यत्यासस्य जवकृतस्य सर्वसाधारणत्वादग्रे **काश्चिदि-**
१०-२६-७. तिपदमसम्बद्धं स्यादिति भावः ।

अन्तर्गृहगता इत्यस्याभासे । **यासां काल इत्यादि** । नन्वासां भक्तत्वा-
त्कालस्तथा कर्तुं न शक्नोतीति चेत् । अत्रेदमाकूतम् । 'उक्तं पुरस्ता'-
१०-२६-९. दित्यस्य द्वितीयव्याख्यानानन्तरं 'यासां साक्षा' दित्यादिनोक्तप्रयोजनार्थ
प्रतिबन्धोवश्यं कार्यः । भगवांस्तु भक्तानां स्वप्राप्तिप्रतिबन्धं न साक्षात्करोतीति वस्तु-
स्थितिः । अतोधिकारी कालः प्रभुकार्यं कृतवानिति नानुपपत्तिः काचित् ।

उक्तं पुरस्तादित्यत्र । उक्तं निर्गलितार्थमाहु**र्यथाशास्त्रमित्यादिना** । अन्यथा
चैद्यस्यापि पक्षसमत्वेन नेदमुत्तरं स्यादिति भावः । एतेनाद्यश्लोकार्थ उक्तः ।
१०-२६-१२. **भगवानित्यादिनाग्रिमाणाम्** । किञ्च । पूर्वं ज्ञानभक्त्योरपि हेतुत्वमङ्गीकृ-
त्योक्तम्, अधुनात्वाविर्भावेनैव ते अन्यथा सिद्धे इति स्वरूपेणैव सर्वेषां **मुक्तिरित्याहुः**
ज्ञानभक्त्योरित्यादिना । **सर्वैश्वर्यसम्पन्न** इत्यारभ्य **निरपेक्ष** इत्यन्तेन ग्रन्थेन

भगवतो नृपेत्यत्र । भगशब्दार्थवत्त्वं विवृतं प्रकृतोपयोगित्वेनेति ज्ञेयम् ।
१०-२६-१४.

कामं क्रोधमित्यत्र । नन्ववतारसमये पूर्वोक्तभक्तनिमित्तं पृथगाविर्भावोपेक्षितोऽथवा तेनैव तत्फलसाधनमिति सन्देहे निर्णयमाहुः **एकस्येति** । उक्तस्थले
१०-२९-१५. तेनैव तत्फलसाधनं न पृथक्तदपेक्षेत्येकस्यैवाविर्भावस्योभयरूपत्वं भवति । एकत्र विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगो न न्यायसिद्ध इत्याशङ्कानिरासाय निर्णायकन्यायमाहुः **संयोगेत्यादि** । यथा होम एव नियुक्ता जुहूः पर्णमयीत्वगुणयोगात्पापश्लोकश्रवणाभावमपि साधयति, न त्वेतदर्थं पृथक्सा तन्मयी क्रियते। 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती'ति श्रुत्या होमार्थाया एव तन्मय्यास्तस्या एतत्फलसाधकत्वोक्तेः, तथा प्रकृतेपि भूम्यादिक्लेशव्ययनिमित्तकाविर्भावस्यैव तत्तद्भक्तयोगे तत्तत्फलसाधकत्वमिति न पृथक्तदपेक्षेत्यर्थः । अत्रेदमपि ज्ञेयम् । पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधानामपि भक्तानां फलसाधनं सर्वशक्तिप्राकट्यपूर्वकमवतीर्णेन पूर्णेनैकेनैव स्वरूपेणैव कर्तुं शक्यम् । तत्रापि केवलमर्यादामार्गस्थापनायाविर्भूतेन पुष्टिमार्गीयभक्तेष्टपूरणं न क्रियते । एवं केवलपुष्टिमार्गीयेणाप्याविर्भावेन । अत एव दण्डकारण्यस्थर्षीणामिष्टपूर्तिर्न कोसलेन्द्रेण कृता । श्रीमद्गोकुलचन्द्रेण च यज्ञपत्नीनाम्, पुष्टिलीलानधिकारात् । अग्रे मथुरादिषु प्रद्युम्नादिरूपेण लीलाकरणात्तत्तदनुरूपं फलदानमिति । **नित्यं हरावित्यत्र** । **स हि सर्वदुःखहर्तेति** । भावनाविषयस्वभावादेव न दुःखमानमित्यर्थः । **नित्यमित्यादिना** तन्मयत्वं विवृतम् । तथा स्फुरण उपपत्तिमाहुः **सर्वत्र भगवदावेशादिति** । अतिविगाढभगवद्भावनायां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेष्वपि तदावेशात्तेषु तथा स्फूर्तौ तत्सम्बन्धिष्वपि तथैव भानमित्यर्थः । एतदेव **जीव** इत्यादिना विवृतम् । ननु प्रश्नोत्तरं त्वाद्याभ्यामेव सम्पन्नम्, अनेनापि श्लोकेन स एवार्थः पर्यवसतीत्येतत्कथनं व्यर्थमित्याशंक्य तत्तात्पर्यमाहुः **तादृशीमिति** । एवं बोधनार्थमित्यर्थः ।

ता दृष्ट्वेत्यत्र । **यास्त्वित्यादि** । अन्तर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता
१० २९-१७. इति प्रतिबन्धोभूदिति शंकानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः । तत्रोपपत्तिमाहुः **समागता** इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्बन्धित्वात्तस्य नष्टत्वेनैतासां गृहाभावात्तत्र गमनं बाधितमिति न निवार्यन्ते । दोषनिवारणार्थं प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । यावद्भिर्गुणैर्भगवद्रमणं भवति तावद्गुणसम्पन्ना अन्यत्र विवाहतो रसशास्त्रोक्तरसविशेषोपयोगिगुणवत्यश्च याः समागतास्ता अपि यद्यपि न निवारयितुं योग्यास्तथापि स्थातुमशक्ताः सत्यः स्वतो नागताः किन्तु शब्दश्रवणे सति । तथा च तावांशो निवारणीय इति शब्देनैव निवारणं कृतम्, न तु हृदा । तदनंगीकारेण शब्दोपाधिकमागमनं चेत् स्यान्निवृत्तिरपि स्यादिति तदभावो ज्ञाप्यत इत्याहुर्याः **पुनरित्यादिना** । एवं करणे हेतुमाहुरन्यथोपपत्त्येति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा ज्ञापितेति भावः । **अपावृता इति** । अन्तर्बहिर्विसंवादो नागरीणां कदाचिद्भवेदपि, न त्वेतासाम् । व्रजसम्बन्धे-

नान्तरधर्मावरणासम्भवात्तथा चागमनं सर्वांशेनैव, नत्वन्यत्रापि केनाप्यंशेन हृदयं स्थाप-
यित्वेति भावः । एतासां निवर्तने यावत्स्वसामर्थ्यमुपयुज्यते तावत्पूर्णमत्र प्रकटीकृतवान्प्र-
भुरिति ज्ञापनाय भगवानित्यादीनि प्रभुविशेषणानीति ज्ञेयम् । तेन स्वामिनीभावस्य महा-
उक्तत्वं ध्वन्यते । तेन भक्तिमार्गोत्कर्ष एव सिध्यति । भावस्य भगवद्रूपत्वात्तदुत्कर्ष एवै-
मपि पर्यवस्यतीति हृदयमाचार्याणाम् । नन्वत्र मोहने विशेष उक्तोन्यथा मोहिता इत्यु-
क्तत्वेन पौनरुक्त्यं स्यात् । तथा च पूर्वस्मादाधिक्यस्य त्रिशेषपदार्थत्वात्पूर्वस्य च भग-
वद्विषयकस्यैव तस्योक्तत्वात्तद्गत एव विशेषो वक्तुं युक्तो, न तु गृहादिविषयकस्य, पूर्व-
मसत्त्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवेति** । स्थूणानिखननन्यायेनेति भावः । न च भग-
वद्विषयकमोहाद्विशेषो वक्तुं शक्यः, असम्भवात्, तथा सति गच्छेयुश्चेत्याहुः **अन्यथेति** ।
ननु तच्छब्देन सर्वत्यागसर्वात्मभावाद्युक्तधर्मपरामर्शात्तस्य स्वत एव दृढत्वात्तथा सत्यु-
भयविशेषणकथनप्रयोजनाभावाच्च नैतत्साधीय इति चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्त्या प्रभुणा
स्ववाक्यानां गमनार्थकत्वाबोधनाच्चाय एव पक्षे तात्पर्यमस्तीति यद्यपि ज्ञायते, तथापि
स्वरूपस्य रसरूपत्वेन भावात्मकत्वं यदुच्यते, तत्तु तद्विरोधिवचनाविर्भावेनानुपपन्नमिति
शंकानिरासाय तदविरोध्यर्थकत्वमप्युच्यते वाक्यानां तात्पर्यविषयत्वेन । एतदेवाहुरन्तो-
र्थेत्त इत्यादिना । यतः स्थितावेव भगवत्तात्पर्यमतो हेतोरापाततः प्रतीयमानार्थप्रत्यायना-
निवारयन्नपि फलतः स्थित्यर्थकानीत्यप्युच्यन्त इत्यर्थः ।

भगवद्वाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः **दशविधानामिति** । सगुणनिर्गुणभेदेन दशविधानां
तथा, नत्वेतासामिति भावः । एतासां वस्तुतो निर्गुणत्वेपि लीलारूपत्वेन प्रस-
१०-२६-१८. क्त्यभावेन तदभावोपि न वक्तुं शक्य इति तथा । तर्हि निषेधस्य कोपयोगः ।
क्षुभ्यदब्धौ नवनीतस्येव क्षोभकवाक्यैस्तथाभूताभ्यो हार्दप्रकटने प्रभुशुश्रूषापूर्तौ वाचनिक्या
अपि प्रपत्तेः सिद्धौ लोके सर्वात्मभावमार्गप्राकट्ये चोत्कटभावोद्दीपने रसपोषादिषु चेति बु-
ध्यस्व । एतासु नायिकाभेदेन भावभेदो बोधनीयः, ते च क्वचिदेकरूपाः, क्वचित्कदाचिन्मिश्राः,
क्वचित्कदाचिदुत्तरेणोपमर्दिताः, केचित्क्वचिच्चिर स्थिराः, केचित्किञ्चित्काले, केचिदाशु नाशिन
इत्येवरूपत्वं सत्त्वादिगुणेष्वस्तीति तद्दृष्टान्तेन बोधयितुं तावद्भिः श्लोकैरेता निवार्यन्त
इत्याशयेनाहुः **तमो रज** इत्यादि । तथा सत्युपचारेण भावा एव तमआदिशब्दैरु-
च्यन्ते । तथा च तेषां भेदा यत्रैतादृश्यस्ता निरूप्यन्त इति सम्बन्धः । वस्तुतस्तु लीला-
मध्यस्थाः सत्त्वादयः प्राकृतेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना एतासु सन्ति । यतः प्रभुसगमविलम्बहेतो-
र्लयं कर्तुं प्रिये स्वसगविलम्बासहिष्णुत्वहेतुभूतमात्रमुत्पादयितुमेतस्यैव पालनेन स्थैर्यं कर्तुं
च समर्थाः । अत एवादौ तम एवोक्तं, ततो रजस्ततः सत्त्वम् । एतदेवाहुः **स्वान्तेति** ।
स्वस्य तमआदेरन्तः फलं लयादि । उक्तरीत्यैतद्गुणानां तत्र पर्यवसानात्तथा निरूप्यन्त
इत्यर्थः । **प्रियं किमित्यत्र** । **अर्थादेतासामिति** । स्वातिरिक्तस्य प्रश्नविषयीकरणादिति

भावः । किञ्च । प्रियस्यानेकविधत्वे हि तेषां मध्ये किं करवाणीति प्रश्नः संगच्छते । तेन तदनेकविधत्वं विवृण्वन्ति **तत्प्रयोजन**मित्यादिना । देशादिव्यवहितत्वमेवेष्टात् कामिते विशेषः । व इत्येकेनैव चारितार्थ्ये द्वितीयपदेपि तदुक्तेर्भिन्नविषयकत्वं तस्यावगम्यत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुस्**तत्रापी**ति । स्वामिनीष्वप्युक्तरूपसत्त्वादिभिस्तथात्वमस्तीत्येकैकविधाः प्रत्येकैकचरण इत्यर्थः ।

१०-२६-२०. **भ्रातर** इत्यत्र । **अदृष्ट्वे**त्यादिना प्रासंगिको लोकस्थित्या प्राप्तोर्थ उक्तः ।

दृष्टं वनमित्यत्राप्युक्ता गुणाः पूर्वोक्ता ज्ञेयाः । स्थितिपक्षे **गृहे न गन्तव्य**मिति यदुक्तं तत्र हेतुमाहुर्**यदि गृहगमने**त्यादि । सर्वं त्यक्त्वा वनं प्रविष्टस्य तदपेक्षायामेव प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्र गमनं स्मृतिवचनेन चोध्यते यत इत्यर्थः । प्रकृते तदभावान्न गन्तव्यमेवेति भावः ।
१०-२६-२१.

पतीन् सतीरित्यत्र । द्वितीयाबहुवचनान्यथानुपपत्त्याहुः **पतिविशेषणं चे**ति । तथा च तेषामुपहासवचनमिदं भवति । यतो लोकव्यवस्थैतादृशीति तामुक्तवन्तः **पूर्वजन्मनी**त्यादिना । **भवन्तश्चे**ति । जायमाना इत्यर्थः ।
१०-२६-२२.

भर्तुरित्यत्र । **स्त्रीणा**मिति बहुवचनेन भर्तुरित्येकवचनेन च सर्वासां य एको भर्ता तत्सेवाविधानाद्भगवत एव तथात्वाद्भजनमेव विहितं क्रियत इत्याशयेन स्थितिपक्षार्थमाहुः **स्वभावतो जीवाना**मित्यादिना । अत्र बन्धुप्रजाशब्दाभ्यां तत्सखीभावपरम्परे उच्येते ।
१०-२६-२४.

दुःशील इत्यादिना क्रमेण यशऐश्वर्यवीर्यज्ञानवैराग्यश्रीविरुद्धा धर्मा उक्ता इत्याशयेनाहुः **षड्दोषः स इतीति** । स्थितिपक्षे स्वतोपि धर्मी दुष्ट इति पातकसम्बन्धोक्त्या ज्ञाप्यते । कदाचित्त्याज्यत्वेन नित्यमभजनीय इत्यपि तथा ।
१०-२६-२५.

१०-२६-२६. **अस्वर्ग्य**मित्यत्र । उपपतिसम्बन्धे दोषोक्त्या प्रभोश्च सहजपतित्वेन स्पष्टः स्थितिपक्षः । कुलसम्बन्धाभिमानवतीनामुक्त्या तत्र तदभावादपि तथा ।

प्रेष्ठं प्रियेतरमिवेत्यत्र । शानजर्थानुपपत्त्या पक्षान्तरमाहुः **अथवा तस्या**मित्यादि । भाषणेनैव सर्वतिरोधानमुक्तमिति पुनरपि तथैव चेद्भाषणं स्यान्न स्यादेव विशेषाभावादतः पूर्वविलक्षणमेतद्वाच्यम् । ततो जीवनमुक्तिसामर्थ्यं चात्र जातम्, अन्यथैतन्न स्यादिति वैलक्षण्यमेव निरूपितं **तस्यामप्यवस्थाया**मित्यादिना । अत एव **प्रतिभाषण**मुक्तं मूले । औदासीन्यपूर्वकपूर्वभाषणविरोधिसहासभाषणाभिप्रायेण । **तदर्थविनिवर्तिते**त्यत्र । **यदि त्यक्तोऽपी**ति । भगवदर्थं सर्वत्यागो भगवतोक्तः, पूर्वं त्यक्तार्थापरिग्रहोपि, यतः शुकादयोपि तथा चरन्ति, अधुना गृहपरिग्रहं वदति, एवं सति भगवदुक्तमिति गृहं चेद्ग्राह्यं, तदा तदविशेषात्सर्वत्यागपूर्वकं भगवानेव कुतो न ग्राह्यः, गृहस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादित्यर्थः ।
१०-२६-३०.

देवो यथेत्यत्र । अनंगीकार इति । अन्यत्र रागोत्पत्त्या विवाहिते रागाभाव
उचित इत्यर्थः । यद्वा । द्वितीयस्यानङ्गीकार उचितः, न तु भर्तुरभजनमि-
१०-२६-३१. त्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य सर्वत्यागपूर्वकं भगवद्भजनेप्युपपत्तिरुक्तेति
ज्ञापनायैवमुक्तमाचार्यैः । अन्यथा मूले प्रभुकर्तृकभजने दृष्टान्तोक्त्या विरोधः स्यादिति
ज्ञेयम् । **स्वाप्ययेति । आविष्कृतमिति** भावार्थकक्तान्तम् । तथाच सुषुप्तिमपेक्ष्य
तत्साक्षिरूपस्य भगवतः सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिर्मोक्ष इति यावत् । तद्दानार्थं वा भगवतः
स्याविष्करणमित्यर्थः । केचित्तु स्वयं प्रकाशब्रह्मस्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानाभावकथनम्, श्रुतौ तु
तयोरन्यतरापेक्षम्, तत्र विनिगमकमाहाविष्कृतं हीति । हि यस्माद्धेतोस्तत्तत्प्रकरण एव तदु-
क्तमित्यर्थ इति वदन्ति । एवमपि सति ब्रह्मस्वरूपाविर्भावस्यैवोक्तज्ञानाभावे निमित्तत्वान्न
पूर्वस्माद्विशेषः । प्रथमवचनश्रवणानन्तरं चित्तवैयग्र्यमभूदित्यग्रिमवाक्यानां व्युत्क्रमेणो-
त्तरदानमिति ज्ञेयम् ।

अस्त्वेवमेतदित्यत्र । एवमित्यस्य विवृतिः **सर्वरूपेति** । पत्यादिसर्वसेवा-
रूपेत्यर्थः । एवमुक्तौ हेतुमाहुः **अन्यत्रेत्यादिना** । पत्यादिसेवाविधेर्भग-
१०-२६-३२. वत्सेवाविधायकत्वोक्त्या त्वमेव सेव्य इति पक्षेप्युपपत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् ।
कुर्वन्ति हीत्यत्र । स्नेहेन हीत्यादि । क्रियायाः स्नेहसमानविषयकत्वस्यौत्स-
र्गिकत्वादात्मन एव निरुपधिस्नेहविषयत्वाद्भगवति कृतस्यैव च तद्गामि-
१०-२६-३३. त्वात् त्वय्येव रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रौपाधिकस्नेहकथनस्यायं हेतुः । भग-
वता हि स्वातिरिक्ते स्वात्मौपाधिकी प्रीतिर्जीवस्येति पक्षमाश्रित्योक्तम् । स्वामिन्यस्तु
वादिरीत्या प्रतिवादिमतमङ्गीकृत्य प्रौढ्या तत्पक्षं निराकुर्वन्तीति न कश्चिद्दोषः । **नित्यप्रिय**
इत्यत्र । **अन्यथा जारसेवापीत्यादि** । ननु धर्मत्वे विहितत्वस्य प्रयोजकत्वादत्र तदभा-
वान्न तथेति चेत् । उच्यते । प्राग्जन्मनि विवाहिते पुंसि जीवति पुरुषान्तरेण विवाहे दोषा-
कथनात्तत्र जन्मावच्छेदकमिति वाच्यम् । एवं सत्येतत्समानयोगक्षेमत्वाद्दिनस्यापि तथात्वं
सुवचम् । न च तत्र पतित्वाभावान्न तथेति वाच्यम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा । या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री'त्यादिवाक्यैः
कालभयवति पतित्वाभावेनोभयोस्तुल्यत्वात् । एवं सति पतिभजनं विदधच्छास्त्रं हरि-
सेवामेव विधत्ते । प्रमोर्दुरापत्वेन व्यवहारनियमार्थं परं तथा स्मृत्यादिषु कथनमिति
भावः । अत एव वाग्दत्तापि कन्या ततः श्रोत्रिय उपपन्ने तस्मै दीयते न पूर्वस्मै । **चर-**
देश्वरेति सम्बोधनेन व्यञ्जितमर्थमाहुस्त्तो **वयं क्लिष्टा** इत्यादिना ।

सिञ्चाङ्गेत्यत्र । अत्र सिञ्चनस्यावश्यकत्वे हेतुरुत्तरार्धेनोच्यते । तत्रापि याम इति
वर्तमानप्रयोगेण स्वजीवनस्य क्षणमात्रमपि तद्विलम्बासहिष्णुत्वं ज्ञाप्यते ।
१०-२६-३५. एवं सत्येतत्कालीनं जीवनमुक्तिश्च प्रियकृतस्वसम्भाषणजनितमेवेत्यन्यथा-

नुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यप्युत्तरदानसमये न तदस्ति, तथापि पूर्ववचनानामुत्तरदानार्थमेव हृदि स्थापितत्वात्तदनन्तरं तदभावे सति चेत्साक्षात्सुधादानमन्ततो भाषणमपि वा न भवेत्तदोक्तैव रीतिर्भवित्रीति हृदि कृत्वा पितृचरणैरुक्तं **वयमित्यारभ्य वक्तव्यमित्यन्तम्** । **नो चेद्वयमित्यत्र** । **हरेणैव दग्ध** इत्यादि । वियोगादिपदमनुक्त्वा विरहपदं यदुक्तवत्यस्तज्ज्ञापितं भावविशेषमाहुः **स विपरीत** इत्यादि । अयमग्निर्न पूर्वोक्तः । तथा सति पुनरुक्तिर्न स्यात् । तथा च पूर्वस्मादस्य कठिनत्वं वाच्यम् । तदाहुर्नामव्युत्पत्त्या । हरदग्धः कामोऽप्यवस्थोप्यस्ति । उक्तामृतेन जीवेदपि । अनेन तु दग्धः क्षणेनैव भस्मसाद्भवति पदार्थः, पुनर्जीवनाशारहितश्च । उक्तरूपदाहकर्तृवाचकपदस्थवर्णवैपरीत्येनैतद्वाचकपदस्थवर्णयोरेतद्वाच्ये तद्विपरीतधर्मवत्त्वं लक्ष्यते । सोऽस्माभिरुक्तोऽनेन त्वित्यादिना । एवकारोप्यर्थे । तथा चोक्तरूपदाहकर्त्रा हरेणापि दग्धो यत्र कामोऽधुनापि न जीवति, तत्रोक्तरूपेण दग्धाः कथं पुनर्जीवेयुरिति भावः । पूर्वं सिञ्चनेन जीवनकर्तृत्वलक्षणोपि तद्विपरीतो धर्म उक्त इति प्रभुस्वरूपमेवात्र **रहः**पदेनोच्यते । तत्स्वत एव समर्थं, तत्रापि कोटिकन्दर्पाधिकलावण्येन विभावानुभावादिसामग्र्या च विशिष्टं किंकिं न कुर्यात् । एतदेवोक्तं **तत्रापि विशिष्टो विरह** इत्यनेन । लोकप्रसिद्धमर्थमाहुर**ेकान्ताभावेति** । ननूक्तरूपत्वे कदाचिदपि सुखदत्वं न स्यादित्याशंक्य श्लिष्टार्थकोयं प्रयोग इत्याशयेनाहुर**नेन त्वयेत्यादिना** । स्वरूपस्यैव विरहत्वमित्यर्थः । शृंगाररसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वात्तद्रूपत्वात्प्रभोस्तथात्वं युक्तमिति भावः । **ततः** काष्ठात् । **उपाधेरार्द्रेन्धनत्वस्य** । दार्ष्टान्तिके स्वरूपातिरिक्तः स्नेहहेतुरुच्यते । तेन सोपधिस्नेहे त्वनेवंभाव इति भावः सूच्यते ।

यर्ह्यम्बुजाक्षेत्यत्र । तलविशेषणोक्तितात्पर्यमाहुर**स्माभिर्विचारितमित्यादि** ।
१०-२६-३६. 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवे'दितिवद्ब्रह्मावेदार्थं विचार्य निर्दोषपूर्णगुण एव सेव्यः । स च भगवानेव । स च निर्दोषेणैव सेवितुं शक्य इति निश्चित्याधिदैविकाध्यात्मिकदोषानप्यपहाय तं वव्र इति तथा । **अरण्यजनेत्यत्र** । ननु चाश्रुत्यत्यागोक्त्यैवान्यसंगत्यागोप्युक्त एवेति **तेनापीति** ग्रन्थो न युक्त इत्यत आहुः **संगाभाव एवेति** । पूर्वं दोषाभाव उक्तोऽधुना प्रीतिहेतुर्गुण उच्यत इति न तथेति भावः । अत एव मूले **प्रीति**रुक्ता । अन्यपदार्थमाहुः **सर्वथेति** । **तद्धर्मेति** । भगवद्भावप्राकट्यादित्यर्थः । **सर्वदैव स्वम इति** । पूर्वमपि रमणपक्षे तस्य गोप्यत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

वीक्ष्यालकेत्यत्र । **चतुर्विधो मोक्ष** इत्यादिना पुरुषार्थत्रयविवरणम् ।
१०-२६-२९. अनालकावृतादिपदैर्मोक्षादिनिराकरणोक्तेरयमाशयः । मूले हि प्रभोरङ्गान्येवोक्तानि दासीभवनहेतुभूतेक्षणविषयत्वेन । तथा च त्वां वीक्ष्येत्येतावतैव

चारितार्थ्येपि यत्प्रत्यङ्गनिरूपणं, तत्रापि भूषणानां, तत्साभिप्रायमिति स निरूप्यत इति ।
सारूप्यमिवेति । सारूप्यमुक्तिमिवेत्यर्थः । अत्रालिसारूप्यवदलकैः सारूप्यमुक्तिमन्तो
भक्ता लक्ष्यन्ते । केशा बद्धा अपि भवन्ति, न त्वलकाः । इतोपि तथा । 'मत्सेवया प्रतीतं
च' 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्ये'त्यादिवाक्यैश्च तासां चतुर्विधानामपि दास्यान्न्यूनत्वं सिद्धम् ।
तत्रैतद्रसप्राप्त्यभावादेतस्य च ततोधिकत्वाद्धि तदवरणम् । अत एवात्राप्यावरणरूपत्वमे-
वोक्तम् । नह्यन्तःस्थितिं विना परितः स्थितिमात्रेण रसपानमलीनां सम्भवति । मुखसाम्बु-
जत्वमप्येतेषां रसपानाभावज्ञापनायैव नोक्तम् । किञ्च, कमलं हि न पेयमपि तु तत्स्थो रस-
स्तथा न तदास्यं किन्तु स्वयमेव रसात्मकमित्यपि ज्ञापयितुं तत्त्वं नोक्तमिति ज्ञेयम् । बहु-
भिरावरणान्महारसत्वं व्यज्यते । किञ्च । लीलाया नादस्य वा श्रवणेन पूर्वं जनितो यो
भावः स एतद्दर्शनेन पुष्टः क्रियते । प्रचुरार्तेर्लयो विविधरसभावोत्पत्तिश्चेति स्थितिलयो-
त्पत्तिकर्तृवाचकवर्णात्मकनाम्ना सूच्यते । अतो युक्तं दासीभवनमिति भावः । त्वत्सुन्द-
रस्मितेत्यादिनोक्ताधिकारवतीनां देये दास्ये सुखं स्वाधीनं भवतीति तच्छेषभूतानामनङ्गीकारः
सर्वत्र । **गण्डस्थलेत्यत्र** । **स्थले हीति** । एतज्ज्ञापनायैव स्थलपदम्, अन्यथा नोक्तं
स्यादिति भावः । **भुजदण्डयुगमित्यत्र** । **उभयत्रेति** । इन्द्रादीनां भयदैरपि दैत्यै-
र्भगवच्छासनमनुल्लङ्घ्यमित्यैहिकानिष्टनिवर्तकः । देवानामपि तत्तथा । यज्ञाकरणे द्विजा-
न्दण्डयत्येवेत्यनुल्लङ्घ्यत्वाज्ञत्वेन मुक्तिहेतुभूतशुद्धिजनकहविर्दानेन पारलौकिकसुखप्रद इत्यर्थः ।
हविर्दानेन परलोकसाधने विशेषमाहुः **तत इति** । भगवत्क्रियाशक्तिरूपवैदिकक्रिया-
सम्बन्धिहविर्भोगादित्यर्थः । सर्वथा अन्तःकरणस्थानामपीत्यर्थः । (भुजदण्डावित्यनुक्त्वा
द्वित्वसंख्यावाचिपदमेकवचनान्तं यदुक्तं तत्रायं भावः । द्वयोः पृथक् प्रतीतौ ह्यपेक्षाबुद्धिः ।
तया च द्वित्वम् । प्रकृते चाश्लेषदशायामुभयोर्भुजयोरेकवत् प्रतीतिः । 'सा च न स्वाश्लेष-
समये संभवति, किन्त्वन्यस्याः । तथा च तादृग्दर्शनं भावोद्बोधकं भवत्येवेति । तथापि
द्वयपदमनुक्त्वा युगपदं यदुक्तं तेन युगस्वभावो यथा न निवर्तयितुं शक्यः केनापि, तथा
भुजदण्डयोरप्येकवचनसूचितार्थलक्षणः स्वभावो न मर्यादाशास्त्रादिभिर्निवर्तयितुं शक्यो
भवति च । तथैवेति ज्ञाप्यते । तेनास्माकं दासीभवनमावश्यकमिति ।)

का स्त्र्यंग त इत्यत्र । भगवत्साक्षात्कारे सति मोहासम्भवमाशंक्याहुः **तेषां**
बलमिति । मर्यादामार्गीयभगवद्धर्मेभ्योपि पुष्टिमार्गीयास्ते बलिष्ठा इति
१०-२६-४०. भावः । **आर्यचरितादित्यत्र** । नन्वार्या हि श्रेष्ठाः, ते च भक्ता एवेति
तच्चरितमेव सर्वत्यागपूर्वकं भगवद्भजनमिति कथमेवं कथनं युज्यत इत्याशंकानिरासायार्य-
पदार्थमाहुः **प्रमाणबलविवेकिन इति** । ननु विवाहितभजनं हि प्रमाणमार्गः, भगवान्
सर्वात्मक इति 'गोपीनां तत्पतीनां चे'त्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्न हीयते, अधिकं परं सम्पद्यत
इति नैषोपपत्तिरित्यत आहुः **प्रमाणे हीत्यादि** । तन्मार्गे हि पतित्वादयो धर्मा देहनिष्ठा

एव । अतस्तद्भिन्नत्वेनोपस्थितस्तद्वचनविषयो न भवति । 'यावद्वचनं हि वाचनिक'मितिन्यायात् । एवं सत्ययं मार्गो वस्तुविचारं न सहते । न च विहितत्वेनैवोत्तमता, निषिद्धत्वेनैवाधमतेति वाच्यम् । 'शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुष्वि'ति भगवद्वाक्यविरोधात् । न चैतद्विरोधापरिहारात्तन्न कर्तव्यमिति वाच्यम् । प्रमेयमार्गस्य स्वतन्त्रत्वेनैतस्माद्वलिष्ठत्वेन चैतद्विरोधस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा प्रमेयमार्गोच्छेदापत्तिः । एतदेवोक्तं **प्रमाणे** हीत्यारभ्य **न दूषण**मित्यन्तेन ग्रन्थेन । ननु प्रमाणमार्गीयाणां प्रमेयमार्गीयाणां च मिथो भेदात्प्रमाणवाक्यं न प्रमेयमार्गीयं विषयीकरोति, यागविधिर्यतिमिव, अतो न विरोध इति चेत् । स्यादेवं यदि प्रमेयमार्गेपि विधिः स्यात्, यत्याश्रम इव । तथा सत्यधिकारिविशेषणमहिम्नैवान्यस्याप्राप्तेरविरोधः स्यात् । प्रकृते च प्रभ्वनुग्रहैकलभ्यत्वेन विध्यभावाद्वर्णाश्रमविशेष्याधिकारेण प्रवृत्तं वाक्यं न संकुचितुमर्हति । बाधकाभावात् । अतस्ततोन्यथाकरणे विरोधो दुर्निवारः । प्रमेयमार्गप्रामाण्यं तु 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट' इत्यादिना 'याः श्रुत्वा तत्परो भवे'दित्यन्तेन शुकवाक्येनैव वक्ष्यत इति सर्वमनवद्यम् ।

व्यक्तं भवानित्यत्र । ननु यथार्तौ सत्यामपीयदवधि तत्र स्थितम्, तथा-
१०-२९-४१. धुनापि स्थेयमित्याशङ्कानिरासायाधुनार्तिहरत्वोक्तितात्पर्यमाहुः **इदानीं यथार्ति**रिति ।

इति विक्लवितमित्यत्र । अत्र पञ्चिः श्लोकैः रमणं स्वकार्यसहितं निरूप्यते ।
१०-२९-४२. तत्र संख्यातात्पर्यमाहुः **षड्गुणैश्वर्ये**ति । अत्रायं भावः । भागवते हि परमकाष्ठापन्नं वस्तु भगवच्छब्देनोच्यते । तस्य च षड्गुणवत्त्वमर्थः । प्रकृते च रमणमुच्यते । तच्च विविधभावसाध्यम् । ते च निर्विकारे ब्रह्मणि न सम्भवन्तीति मायया प्राकृतगुणसम्बन्धाद्वैतत्कृतमिति कश्चिद्बहिर्मुखः शंकेत, तन्निरासो रमणनिरूपकश्लोकसंख्ययैव रमणस्वरूपनिरूपणेन क्रियत इति । एतदेवाहुः **षड्गुणैश्वर्ये**त्यादिना । षड्गुणे यो भगवत ऐश्वर्यभावः स्वामिभावः । रमणे यदा यस्य गुणस्योपयोगस्तदा तत्प्राकट्यकरणेन रेम इत्यर्थः । न तु मायाद्यधीनत्वेनेति भावः । अत एव स्वयं पदम् । अन्त्येन श्लोकेन तिरोधानोक्त्या विप्रलंभोपि निरूपितो भवतीति पूर्णो रसोत्र निरूपितो भवतीत्याहुः **स्वरूपेणापी**ति । विशेषतो लक्षणानि त्वग्रे वाच्यानीति भावः । वाक्यार्थानाहुः **सामान्ये**त्यादि । विशेषरमणं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधमिति । द्वितीयेन बाह्यं तदुक्तमित्याहुः **विशेष** इति । तृतीयेनान्तरम् । अजातस्मरकेलिजातस्मरकेलिभेदेन द्विविधा विलासा इति द्वाभ्यां तदुक्तिः । ननु नायिकामानापनोदनं चाटुकारैकृत्वैवं कथं कृतवानित्यत आहुस्तात्पर्यं **नायं लौकिके**ति । एतच्च श्लोकविवृतौ स्फुटीभविष्यतीति तथा । **तदैव स्वरूपमेवे**त्यारभ्य वचः **स्फुटमि**त्यन्तग्रन्थस्यायं भावः । प्राकृतपुरुषस्येव स्त्रीप्रेक्षणादिभिस्तदा सञ्जातः कामश्चेत्स्यात्, तज्जनितश्चाज्ञादिविकारः स्यात्, तदा प्राकृत-

सेव तन्नाशोपि स्यात् । न चैवम्, किन्तु 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपमेव रसा-
त्मकमिति रसशास्त्रसिद्धा यावन्तो भेदास्तत्सर्वरूपं स्वरूपमेवेति तादृशमेव पुरुषोत्तमस्व-
रूपमिति नानुपपत्तिः काचिदिति । यथा दैत्यान्प्रति वीररूपेणैवाविर्भावः, तेषां तथैवाधि-
कारात्, तथात्रैवमाविर्भाव इति हृदयम् । हासस्य मोहकत्वेनाधुना तत्प्रयोजनाभावमा-
शंक्य तदाहुः **तासां यथेत्यादि** । हासे प्रकर्षोयमेव । सख्याङ्गीकार एव हास्यसम्भव
इति तथा । अन्यथोक्तरूपेण समं साम्याभावाद्रसो न स्यात् । सख्यस्वभावादेव न
स्वस्माद्भिन्नतया गणना । सा तु मर्यादायामङ्गीकारे भवति । तथा सत्येवंभूतानामपि
मर्यादायां पातने भक्तिमार्गमर्यादानाशः स्यात् । तदेतदुक्तं **नाशनार्थमित्यन्तेन** ।
उद्धारोत्रैतदुक्ततापात् । उत्कटतापदर्शनेनैव तदुद्धरणार्थं दया । तथा च हासेनैव
तापनाशः सूचितो भवति । अन्यथा रसाभासहेतुत्वेन तां न वदेत् । अथवा । मूले
सदयं रेम इति सम्बन्धः । इदं हि रमणमभूतपूर्वमादावुक्तं सामान्यरूपं च । अतोत्र न
पूर्णरसदानं, किन्त्वग्रे । तेन न भगवत्समानं सामर्थ्यमधुनास्तीत्यधिकक्रियाशक्त्याविर्भावने
नायिकानामुपमर्देन रसनाशः स्यादिति, तदभावाय दयोक्ता । यद्यप्येवं रसः पुष्टो न
भवति, तथापि रसाभासभावाभासैर्मुख्योरसः पोष्यत इतीदं रमणमग्रिमरसपोषायोपयु-
ज्यते । अत एवाभासे तापापनोदनार्थं सामान्यलीलामाहेत्युक्तमाचार्यैः ।

(**क्रिया सर्वापि सैवेत्यत्र** । भगवतो भक्तानां चालौकिकत्वं लौकिककामाभावं
चाहुः **क्रिया सर्वापीति** । अयमर्थः । लोके रससम्बन्धिनी क्रिया लौकिककामविषयि-
ण्येव प्रसिद्धेति भगवच्चेष्टायाश्च तत्सजातीयत्वात्कामोपि लौकिक एव भविष्यतीति कस्य-
चिद्भ्रान्तस्याशंकां वारयितुमाहुः **परं काम इति** । लौकिकः कामो न विद्यत इत्यर्थः । ननु
भगवान् पुरुषोत्तम इत्यस्तु नाम लौकिककामाभावः, एतासां लौकिकतद्भवत्वमस्त्विति चेत्त-
त्राहुः **तासां कामस्येति** । अयमर्थः । यदि भक्तानां लौकिकः कामः स्यात्तर्ह्यलौकिकेन
भगवत्कामेन पूर्णो न स्यात्, तयोः परस्परमेकजातीयत्वाभावात् । विजातीयेन विजाती-
यस्य पूरणासम्भवात् । अतो भगवत्कामेनैव तासां कामस्य पूर्तेर्भगवत्तुल्यत्वं तासामपीति
ज्ञापनायोक्तं **तास्तथेति** । यथा भगवानप्राकृतो लौकिककामरहितस्तथैता अपीत्यर्थः ।
अन्यथा भगवतः पूर्णरसोद्बोधो न स्यात्, न्यूनाधिकत्वेन भाववैजात्यात् । ननु कामो न
विद्यत इति कथनाद्भगवति तत्सम्बन्धात् भक्तेषु चोभयविधकामाभाव एवास्त्विति चेत् ।
न । पञ्चमाध्यायोक्तकारिकाविरोधात् । तत्र लौकिकनिषेधपूर्वकमलौकिकस्य भगवति निरू-
पितत्वात्[1] । तथा हि । 'अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् । कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं
कृष्णो भुंक्ते न चापर' इति । अत्र कामसुखस्य आधिदैविकत्वोत्तमत्वविशिष्टस्य प्रभोर्भो-
क्तृत्वकथनाल्लौकिकस्यैव तस्य निषेधो, न त्वलौकिकस्यापि, अतो भगवद्भोग्यास्वपि तथैव,

१. 'अत्र कारिकाव्याख्यानं टिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यते, तत् पाण्डुलिखने नास्तीति श्रीगोकुलनाथानां तत्र प्रतिभाति, लेखरीत्यापि तथेतिचे'ति श्रीपुरुषोत्तमाः ।

अन्यथा भगवतो भोक्तृत्वमेव न स्यात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं तास्तथेति । विपक्षे बाधकमाहुः **कामेनेति** । प्राकृतेनेति शेषः । तादृशस्य संसारजननावश्यकत्वात् । प्राकृतेषु सर्वत्रैव तथा दर्शनात् । अत्रत्यभक्तेषु संसाराभावात्प्राकृततदभावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं **न संशय** इति । प्राकृतत्वाभावे हेत्वन्तरमाहुः **अतो न कापीति** । यतोस्य भावस्यालौकिकत्वम्, अत एव मर्यादामार्गीयमोक्षेच्छूनामपि प्रवृत्तिर्न बाधितेत्यर्थः । मोक्षमार्गे कामाभाववतामेवाधिकारात् । तथा च श्रुतिः 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तस्माद्यस्य भावस्य प्राकृतत्वं स्यात्, तदा तत्कृतलीलाया अपि तथात्वात्तच्छ्रवणे लौकिककाव्यादिवत् कामोद्बोधात्तेषामेतल्लीलाश्रवणस्य विपरीतफलकत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । चकाराद्भक्तिमार्गीयापि मर्यादा न भवेत्यर्थः । तस्मादस्य भावस्यालौकिकत्वात्तेषामेतल्लीलाश्रवणे फलमुखां प्रवृत्तिमाहुः **अत एतच्छ्रुताविति** । एतल्लीलाश्रवणेन लोकः सर्वोपि साधारणोपि लौकिककामरहितो भवेत् । नन्वेतादृक्श्रवणमात्रेण कथं लौकिकतदभाव इति चेत्तत्राहुः **भगवच्चरितं सर्वमिति** । वस्तुस्वभावादेवेत्यर्थः । यद्वस्तु यादृशं भवति तत्स्वनिष्ठमपि तादृशं करोति । एतल्लीलाया लौकिककामराहित्यादलौकिकतत्प्रतिपादकत्वादेतत्परोपि लौकिकतद्रहितः सन्नलौकिकनिर्हेतुकभगवद्भावयुक्तो भवतीत्यर्थः । श्रवणं तु लीलातात्पर्यावधारणपूर्वकम्, न तु यथा कथञ्चित् । **अतः कामस्येति** । यत इयं लीला लौकिककामरहिता अत एतच्छ्रवणेन लौकिककाव्यश्रवणवन्न लौकिकतदुद्बोधः । ततः कारणात् 'कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीर' इति शुकवचनं स्फुटं स्फुटार्थमित्यर्थः ।) **अतो न कापीति** । मोक्षफला मर्यादा कामे सति न मोक्षः, तदभाव एव सः, इति लक्षणापि न भवेति सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः मोक्षरूपब्रह्मानन्दप्राप्तौ 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तत्रोपपत्तिमाहुः **अत एतच्छ्रुताविति** । ननु कामलीलाश्रवणेन लौकिकभावोत्पत्तिर्लौकिकस्यावश्यं भवतीति विपरीतं प्रयोजनं स्यादित्यत आहुः **भगवच्चरितमित्येकं श्लोकम्** । वस्तुस्वभावादेवाद्भुतकर्मत्वाच्च प्रभोरेतच्छ्रवणे तदुद्बोधो नेत्यर्थः । यतो न भवत्यत एव शुक एतल्लीलाश्रवणादिफलं कामाभावमेव 'काममपहिनोती'ति प्रकटमेवाह । यद्यपि हृद्रोगमपहिनोतीत्येवमेव वाच्यम्, तावतैव चारितार्थ्यात्, तथाप्युक्तलीलास्वरूपं ज्ञापयितुं स्फुटमाहेत्यर्थः ।

१०-२६-४२. उदारहासद्विजकुन्देत्यत्र । कुन्दत्वं स्नेहस्येति । काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । कुन्दानां रसमात्रोपयोगित्वादिति भावः । अत्रायं भावः । स्वामिनीनां सदा निरुपधिस्नेह एव चेत्स्यात्तदा खण्डितादिभावासम्भवेन पूर्णरसभोग उभयत्रापि न सम्भवतीति निरुपधित्वांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं सम्पादितवान्, नैतावता भक्तिमार्गे हीनता । आद्यप्रवृत्तेर्निरुपाधिकत्वाद्भगवता स्वानन्ददानार्थं स्वयमेतद्भावजननादिति । तर्हि कामनिवृत्तौ तन्निवृत्त्यापत्तिरित्याशंकानिरासो

दीधितिनिरूपणेन कृतः । स्नेहरूपदन्तेषु दीप्तिरुत्तरोत्तरमेकरूपेण प्रकाशमानत्वमेव ।
एतमेवार्थं परोक्षेणाहुः **तथा सतीत्यादिना** । ननु भगवानेतत्प्रार्थनया रमते, न तु
द्वयं विनैव प्रार्थनाम् । तथा सति स्वामिनीष्वियदवधि यावान्भावः सम्पादितोस्ति तत्पूरण-
मेवोचितम्, न त्वधिक(संपादन)म्, प्रयोजनाभावात्, तावतैव श्रोतॄणां कामदोषनिवृत्ति-
संभवादुदारहासादिकरणं कुत इत्याशयेन **यद्यपीत्यादिनाशंक्यात्र** भगवद्रिरंसाया एवो-
पक्रान्तत्वात्स्वानुरूपसर्वसामग्रीसम्पादनमावश्यकम् । अत एव न पूर्णमनोरथ इवौदासीन्येनै-
तत्सन्तोषार्थमेव रमते । तथा सति रमणस्वरूपाभावेनैतत्सन्तोषासम्भवप्रसंगः, किन्तु लौकि-
कनायकवद्विकारयुक्तः । एतज्ज्ञापनायैव मूले दृष्टान्तोयमुक्त इति तत्समाधानमाहुस्तथा-
पीत्यादिना । कलङ्कवत्त्वोक्त्या प्रकृते विकारभाववत्त्वं सूच्यते । स यथा पूर्णोप्यपूर्णो
भवति, पुनः क्रमेण पूर्णोपि, न तु सदा पूर्ण एव, तथात्रापीति ज्ञाप्यत इति भावः ।
बन्धातिरिक्ताः सर्वा इति । स्वामिनीनामुडुस्थानीयत्वात्तेषामेवावरकत्वोक्त्यावरणस्य
च बहिः परितः स्थितिनियमेनात्रापि बाह्या एव लीला उक्ता भवन्तीत्यर्थः ।
मालामित्यत्र । प्रकरणाद्रसपोषार्थत्वात्सर्वस्य चरणमपि तदर्थमेवेत्याशयेनाहुः
१०-२६-४४. **एषा हि गतिरिति** । इति षाड्विंशोऽध्यायः ।
सप्तविंशाध्यायार्थनिरूपणाय पूर्वाध्यायोक्तान्तर्धानतात्पर्यवर्णने । **पुष्टो यथा-**
न्तरित्यादि । अत्रायं भावः । संगमे ह्यग्रिमाग्रिमरसार्थं नवो नवः प्रयत्नो
१०-२७-०. भाव्यते, न तु पूर्वानुभूतो रसः पोष्यते । सर्वेषां तेषां स्वतन्त्रत्वात् । संयोगे
यथा यथा रसानुभवाधिक्यं, तथा तथा विप्रयोगे दुःखाधिक्यमित्यनुभवसिद्धम् । एवं
भावे संस्कारमात्रशेषस्य पूर्वरसस्योपमर्दकाग्रिमसंगमरसाभावेनान्तरेवातिपुष्टो भवति तथा,
यथा पूर्वानुभूतलीलास्वरूपात्मका देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मानो भवन्ति । किमुत । अत
एवासावहमित्यादिरूपं ज्ञानं तथैव क्रिया च भवतः । एतदनन्तरं जाते संगमे पूर्व-
संगमादधिकरसत्वस्फूर्तिरप्यत एव । अन्यथा संगमत्वाविशेषेण तदनुपपत्तेरिति दिक् ।
यद्यपि संगमोत्तरकालीनविप्रयोगमात्र एवैतादृशत्वं सम्भवतीति नान्तःप्रवेशापेक्षा, तथाप्ये-
तद्विप्रयोगस्यातिविषमत्वेन क्षणमात्रेणैवान्यथाकरण एतद्रसदानं नोपपद्यत इति रसात्म-
कत्वात्स्वरूपस्य स्वयमेव प्रविष्ट इत्याहुस्तदर्थं **भगवानिति** । **चत्वारोऽत्रेति** प्रियप्रा-
प्तिसाधनानुष्ठानरूपं तद्रसस्वभावप्राप्तं गुणगानं चतुर्थोर्थः । **रसासक्तिरिति** । रसास-
क्त्यादित्रयमस्मिन्नध्याय उच्यते । एता हि रसासक्त्यैवान्वेषणपराः, अन्यथा गृहानेव
गच्छेयुः । एवं सति यदैव बहिः संवेदनं तदैवान्वेषणमिति तदुक्त्या रसासक्तिरेवोक्ता
भवतीति तथा । अग्रे सप्तम । उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः **उद्देशात** इत्यादि ।
आद्यैस्त्रिभिस्त्रयाणामुद्देशः कृतः । अन्वेषणं रसासक्तेर्लक्षणमसाधारणो धर्मोनुमापक इति
यावत । लीलाया एतदन्तःस्थित्यनुमापक एतासु तदाविर्भावः । गर्वाभावज्ञापकं सपत्नी-

भाग्याभिनन्दनादिकम्। अन्वेषणफलं च पददर्शनम्। लीलावेशफलं प्रियाधीनत्वस्वानधीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको 'रेमे तया चे'त्यादिनोक्तो भावः। गर्वाभावफलमितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकः प्रयत्नः।

१०-२७-१. **करिष्य इचेत्यत्र। तथात्र काल इति।** अवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थः।

गत्यानुरागेत्यत्र। अतःस्मितेन मन्दहासेनेति। अन्यथा प्रकृष्टोदारहासस्यैव
१० २७-२. पूर्वमुक्तत्वादधुना स्मितं न वदेदिति भावः।

गतिस्मितेत्यत्र। भगवति स्वधर्मानिति। स्वगतौ प्रियगतिभावना जातेति
१०-२७-३. तथा। **भगवद्धर्मेष्विति**। भगवत एतासां च मिथो वैलक्षण्यं गत्यादिषु सहजम्। अधुना तु भगवद्गत्यादिवदेव गत्यादि, संस्थानविशेषोपि तथा, न तु प्राग्वत्। तथा च तद्भावापन्ना मूर्तिर्जातेत्यर्थः।

गायन्त्य उच्चैरित्यत्र। प्रथमतो मिश्रभावादिति। सुप्तप्रबुद्धन्यायेन
१०-२७-४. बहिःसंवेदनासंवेदनाभ्यां संगमविरहविषयकसमूहालम्बनज्ञानं जनितमिति तथेत्यर्थः। ननु प्रभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेषु सत्सु सदानन्द एवोचितो, न तु वक्ष्यमाणावस्थेत्याशंकाभावाय तस्याः स्वरूपमाहुः **शब्दो हि धूमवदिति**। अत्रेदमाकूतम्। एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः। तस्य स्वरूपात्मकत्वेन तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्। 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्यात् यादृशेन भक्तियोगेन तत्प्राप्तिस्तादृक्कृतत्प्रकटनायाधुनैव पुरुषोत्तमावतारात्। प्रभुप्राकट्यानर्थक्यापत्तिभिया श्रुत्याद्युक्तसाधनसाध्यत्वं स्वरूपानन्दस्यैतत्साधनभक्तियोगस्य च न वक्तुं शक्यम्। अत एव कुन्तीभिः पूर्णसाधनवतामप्ययं दुर्लभ इति ज्ञापनायैवाधिकारिविशेषणान्युक्तानि। एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यम्। अन्यथैतच्छ्रवणमात्रेणापि स्नेहोत्पत्तिर्न स्यात्। एवं सति तद्वार्तानभिज्ञस्य तवेयमाशंका कंटकवेधदृष्टान्तेन कामिनीकुचकुम्भे नखवेधस्यापि दुःखहेतुत्वसाधनमनुहरतीत्यलमुक्त्या। एवं सति तापकत्वेन विरहोग्निरेव। स यथार्द्रेन्धननिष्ठमग्निं स्वयं तत्संयुक्तः प्रकटीकुर्वन्नार्द्रत्वेन प्रतिबन्धात्तत्रासमर्थो धूममेव जनयति, तथायमप्यग्निरापाततो बहिःसंवेदनेन न सर्वात्मना तिरोधानास्फूर्तिरिति तज्जनितत्वेन तादृश एव जातः। बहिःसंवेदनाभावे तिरोधानास्फूर्तिरिति यावानंशस्तस्य तावान्सोत्रार्द्रत्वस्थानीयः। अन्यथैकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात्कुर्यादेव। तथा सत्यस्याग्नेर्धूमो गानरूपः शब्द एव। एवं सत्यर्धज्वलितदारुतुल्यता सिध्यति। तदेतदुक्तं **बाह्याभ्यन्तरयोगत** इत्यनेन। यथा स पूर्वमेकरूप एव भवति, ततोनेकधा, तथोत्तरोत्तरं विचित्रभावजननाद्गानमपि विचित्रं भवतीत्याहुः **विराजत इति**। यथाऽगर्वादिधूमस्य निर्गच्छतः शोभा, तथास्यापि शब्दस्य गानरूपत्वमिति ज्ञापनाय विराजत इत्युक्तम्। **अतोऽ-**

त्रेति । यतो हेतोर्भगवान्रसात्मकः, तदात्मका एव च भावाः, अतो हेतोरखण्डाद्वैतभानादिदं स्वामिनीनां ज्ञानमुत्तममित्यर्थः । एतदेव स्फुटयन्ति **धर्मिधर्माणामिति** । एते भावाः स्थायिभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य तद्धर्माणां विहारादीनां जीव-तद्धर्मापेक्षयोत्कृष्टत्वात् तथेत्यर्थः । उक्तज्ञाने जीवतद्धर्मयोरेव सत्त्वात्तदपेक्षयैतयोर्न्यूनत्वा-दिति भावः । अथवा । यथा प्रियवद्विहारादिस्तथैवेदं गानमपीत्याहुः **यथा भगवत** इति । प्रीतिविषयाणामाकारणं भगवद्धर्मः सोत्रोक्तः । अत एव तदा स्वागमनवदधुना न प्रभोरागमनम् । तस्य स्वधर्मत्वात् । भगवान् कौतुकार्थमत्रैव कुत्रचिल्लीनोस्ति रसपरवशश्च । अतोस्मद्गानेनागमिष्यतीति ज्ञात्वा जगुरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बहिःसंवेदनमेवास्ति, परं त्वद्दर्शनजात्योक्तरीत्या तथा करणमिति ज्ञेयम् । सर्वथा बहिःसंवदने हि विचयनमिति । तत्र हेतुमाहुः **कृत्रिमत्वादिति** । आत्मनि भगवद्भावस्य कृत्रिमत्वात्तिरोधानमावश्यकम् । तद्धेतुर्विचित्रभाववतीनां मिथो मिलनं तदाहुः । यतो हेतोर्मिलितास्ततो हेतोः स्वतोन्यतश्च **विशेषविज्ञानात्**तथेति योजना । यद्वा । भगवद्भावापन्नाऽपरां सखीं मत्वाक्षेपादिकं करोतीति स्वतो मिलनम् । तदान्यासामस्यां भगवत्त्वबुद्ध्यभावात् तद्भावानुरूपक-रणेऽस्या विशेषविज्ञानमभूत् । अन्ययापि भगवद्भावापनयाऽस्यां सखीत्वज्ञानेन मिलनम-न्यतो मिलनम् । तत्रापि पूर्ववत्तथा । नन्वग्रे पूतनासुपानकरणदशापन्नप्रभुभावापन्नैव पूतनायन्त्या एव स्तनमपिबदिति यथा, तथात्रापि कुतो न । तथा सति विशेषविज्ञानास-म्भव इत्यत आहुः **कृत्रिमत्वादिति** । अग्रे लीलाविर्भावस्य वक्तव्यत्वाद्यादृशी लीला तादृश्येवाविर्भवतीति सर्वमुपपद्यते । प्रकृते तु प्रियादर्शने सत्युत्कटभावेन प्रियमात्रस्फूर्त्या स्वस्मिन्नपि तत्त्वेन भानमिति कृत्रिमत्वमस्य । एवं सत्यनेनैव भावेन यदोक्तन्यायेनान्य-ज्ञानं तदा तिरोभावस्फूर्तिरित्यर्थः । बहिःसंवेदने सत्यपि मादकद्रव्यस्वभावादुन्मत्तो विवे-करहितो भवति, एवं विरहभावस्वभावजवैकल्यात्तथेत्याशयेन तत्रापि न सर्वात्मनेत्याद्युक्तम् ।

आकाशवदन्तरमित्यत्र । **शुको हीत्याद्याभासमारभ्यायमपीत्यन्तम्** । अत्रायं भावः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यात् भक्तिमार्गे ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यम् । युक्तं चैतत् । आत्म-त्वेन भगवज्ज्ञाने तद्दिदृक्षादिजनितार्त्यसम्भवेन प्रभुप्रादुर्भावासम्भवात्सर्वस्वनाश एव यतः । एवं सति यत्र कालादिनियन्तृत्वज्ञानात्मकप्रतिबन्धके सत्यपि कंसादिभयज्ञानरूपः स्नेहकार्ये एव देवक्यां जातः, तत्र प्रतिबन्धरहितानां स्नेहमात्रकार्यसम्भव इति किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूच्यते । किञ्च । तत्र देवकीधर्मरूपं ज्ञानं प्रतिब-न्धकत्वेनोक्तम्, अत्र तु विशेषणेन भगवद्धर्मस्तथोक्तः । एवं सति यत्रायमेव न प्रतिबन्धकः, तत्रान्यस्य का वार्तेत्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । तथा च हेतुसत्त्वेऽप्युक्तज्ञानाभावेन भक्त्यु-द्रेकः सूच्यते । एतदेवोक्तं **तासामज्ञानकथनार्थमित्यनेन** । शुकस्यैवं ज्ञानाभावे

त्वेतत्कथनेप्यशक्तिः स्यात्, जीवनं वा न स्यादिति शुकज्ञानोक्तितात्पर्यं वेदितव्यम्। अपरञ्च। सर्वेष्वित्यादिपदमनुक्त्वा नपुंसकलिंगभूतपददानेन प्रभौ च पुरुषत्वोक्त्या यथा षण्ढस्य पुरुषनैकट्ये रसोत्पत्तिर्न, किन्तु स्त्रीणामेव। तथा प्रभुसान्निध्येपि भूतानां रसानुत्पत्तिः, एतासां तदुत्पत्तिश्च युक्तेति ज्ञाप्यते। तेनैतासामेव प्रभुरसाभिज्ञत्वमित्युक्तं भवति। एतावान्परं विशेषो, बहिःसम्बन्धे विलक्षणो भाव उत्पद्यते, अन्तरेव सम्बन्धे तु विलक्षण इति। कात्यायनीस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे कथितं स्त्रीत्वमत्र विवक्षितमतो न शंका कापि। अपरञ्च। भगवति दृष्ट एवासां बहिरिदमन्तरिदमिति ज्ञानम्, अधुना तदभावेन तयोरप्यभावादप्यन्तरननुसन्धानमुचितम्। परन्तु प्राप्तिरपेक्षितेति यत्र कुत्रचित्प्रश्न इत्याशयेन बाह्याभ्यन्तरेत्यारभ्य पृच्छन्तीत्यन्तेनोक्तम्। सर्वत्रैव विद्यमानमित्याद्यविशेषणतात्पर्यम्। 'पुरि हृदयाकाशे शेत' इति व्युत्पत्त्या आत्मनीत्यादिद्वितीयविशेषणस्य। यद्वा। प्रकरणाद्भक्तिमार्गाद्भगवता ये बहिर्भाविता जीवास्ते बहिर्भूतपदेनोच्यन्ते। तथा च तेष्वेवाकाशवन्निराकार इवाप्रत्यक्षतयैव सन्तं तत्राप्यन्तरमेव न तु कदाचिदपि बहिःप्राकट्येन। वस्तुतस्तु भक्तिमार्गीयेषु पुरुषत्वेन साकारं बहिःप्रकटं भर्तृरूपमतो बहिर्विचयनमेवोचितम्। न हि स्त्रीणां स्वभर्तुरन्तरन्वेषणमन्तःस्थितिज्ञानं वा स्वास्थ्यहेतुः, पुरुषार्थाय वा भवतीति मूलार्थः।

नन्दसूनुर्गत इत्यत्र। **प्रभुपुत्र इति न ज्ञात** इति। चोरत्वेन न ज्ञात
१०-२७-५. इत्यर्थः। प्रभुपुत्रो यतो न चौर्यं करोतीति भावः। **प्रेमहासावलोकनै**-
रित्यत्र। **तमो रज** इत्यादि। यस्य यादृशं मनस्तस्य तादृश्यैव रीत्या तद्धरतीति भावः।

तुलस्यास्तदुभयमिति। पुष्पकृतः फलकृतश्च यो विधिविनियोगस्तदुभयं[1]
१०-२७-६. नास्तीत्यर्थः।

कच्चित्तुलसीत्यत्र। **सा चेत्यादि**। पूर्वं हि भक्तात्वेन निष्कामा निरन्तरं चर-
१०-२७-७. णारविन्दमेव सेवमाना स्थिता, लक्ष्म्यादीनामप्यत एवैषा पूजासाधनमन्यथा
सपत्नीत्वं ज्ञात्वा तथा लक्ष्म्यादयो न कुर्युः। तथा सति नायिकात्वे यो रसः स नानुभूतो भवतीत्यस्मत्प्रीतिमज्ञात्वा तूष्णीं तिष्ठतेति मत्वा तथाहुरित्यर्थः। **अस्मदाद्यपेक्षयेति**। अवस्थाविशेषकृतदैन्याविर्भावज्ञापनायैवमुक्तम्। अन्यथा सपत्नीत्वं ज्ञात्वापि नेमां पृच्छेयुरिति भावः।

बाह्वं प्रियांस इत्यत्र। **समतया गमनेनेत्यादि**। यद्यपि चरणचिह्नादर्शनेपि
१०-२७-१२. भगवद्भावस्वभावादेव तल्लीलास्फूर्तिः सम्भवति, अत एवालिषु तुलसिकासम्ब-
न्धित्वोक्तिः, तदनुसारेणाग्रे गमनाभावश्च, तथाप्यधुना प्रियदर्शनवता ज्ञापितः प्रियः शीघ्रं प्राप्स्यत इति ज्ञात्वा प्रश्नपरा इति, तत्राप्युन्मत्तदृष्टान्तस्योक्तत्वादत्यनवहिता इति

[1] विधिधो विनियोग इति पाठः। द्विविधविनियोगः स्यादपि।

चिह्नदर्शनेपि तन्मार्गेण न गताः । किञ्च । यथा सहभूताया अपि स्वामिन्याश्चरणचिह्नादर्शनं पूर्वं पश्चाच्च दर्शनं तथेहाप्येकत्रैकदा पददर्शनं, नाग्रे । तीक्ष्णभावशान्त्यर्थमेव पदचिह्नानां दर्शितत्वात्तस्य च तावतैव शान्तेः । अग्रे तु भगवदावेशकार्यत्वेन वक्ष्यत इत्याशयेनाचार्यैरेवमुक्तम् । पदचाञ्चल्यज्ञापितालिनिवारणयत्नेनैव गृहीतपद्मत्वं ज्ञायते । तेनांजसा तदपीहनेन च तत्सम्भवात् । मदस्य संगाभावहेतुत्वमनुभूयते । तेषां च समदानामपि संगे मर्यादामार्गीयभक्तिरसजनित एव मदो भवितुमर्हतीति तुलसीसंबन्धकथनम् । अनवसरेपि गमनान्मदान्धतोक्ता । एवं रसासक्तस्येतरानुसन्धानासम्भवात् स्वमिलनं दुर्लभं जानन्ती तत्क्षणामं चेदनुसन्धास्यत्यस्मिन्नपि समये तदास्मानपि कदाचिदनुसन्धास्यतीत्याशयेन प्रश्नं चक्रे । अन्यथाऽलीनामन्धत्वनिरूपिकायास्तरुप्रणत्यभिनन्दनं प्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ।

लीला भगवतस्तास्ता इत्यस्याग्रे । **भक्त्यातिमत्ता** इत्यादि । एतासां प्रिये स्नेहसाम्येपि कचिद्भगवद्भावे कचित्पूतनादिभावे हेतुमाहुः भक्त्येत्यादि ।
१०-२७-१४. नायिकाभेदेन हि भावभेदः । एकस्या अपि समयादिहेतुभेदेनापि तथा । एवं सति भगवत्तल्लीलातत्सम्बन्धिनां मध्ये यस्या यदा यादृग्रूपस्य यस्य स्मृतिस्तस्यास्तदा तदात्मकत्वं विशुद्धभावत्वाज्जलादिसम्बन्धिस्फटिकस्येवेति प्रघट्टकार्थः । तथा च भगवन्मात्रज्ञानमतिमत्तत्वम् । लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदात्मकतायां ते भावा अपि स्वत एव भवन्तीति ज्ञापनाय **रोषत** इत्यादिना तदुद्देशः कृतः । तत्सम्बन्धिनामपि ज्ञानमीषन्मत्तत्वम् । नतु तथापि भगवज्ज्ञानं विहाय पूतनादिभावेषु दृष्टान्तेन वैजात्यज्ञापनाय **सत्त्वाद्युक्तिः** । ननु तथापि भगवज्ज्ञानं विहाय पूतनादिज्ञानं यत्र, तत्र ततो न्यूनभावता गम्यते, तत्र हेतुरपि वक्तुं न शक्य इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अतो न न्यूनभाव** इति । हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यूनतेत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अत्र तापलीलाभगवतामन्योन्योपमर्दकभावेनाविर्भाव इति पूर्वमुक्तम् । यद्यपि तु लीलाया आविर्भाव एतासूच्यते । सा च भगवत्कृतितत्सम्बन्ध्यात्मिका विशिष्टा, न त्वन्यतरमात्ररूपा । तथा च यदंशो यत्राविर्भूतस्तत्र स एवांश उच्यते, अन्यथा पूतनासुपयःपानसामयिकदशापन्नभगवत्स्वरूपभावापन्नैव पूतनायन्त्याः स्तनं कथं पिबेत् । पूतनायन्ती च तस्यामेव पूतनावत् कथमाचरेत् । अतो न कापि कुतश्चिन्न्यूनतेति सारम् । अस्मिन्पक्ष एका लीला यत्राविर्भूता तत्र न द्वितीयेति सिध्यति । तथा सति चिरं विलासोयं न स्यादिति पक्षान्तरमाहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोलूखलादिभावापन्ना उत्कृष्टा इति ज्ञापनाय **सर्वत्रेति** । अत्युत्कटविरहभावेनातिदीनतया कथञ्चिच्चरणसम्बन्धं वाञ्छन्त्यो यत्र तत्सम्बन्धः पूर्वमनुभूतोस्ति तद्वदाचरन्ति । मयि चेन्न चरणं स्थापयति, तदा पूतनोलूखलादिबुद्ध्यापि वा स्थापयत्विति भावेन अत्यार्त्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिः । अतस्तस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं तथेत्यर्थः । **पुनरिति** पदादेकस्यां लीलायामनुकृतायामप्युक्तरीत्यात्यार्तौ पुनरुलूखलादिभावोपि भवतीति ज्ञाप्यते । एवं सति भावप्राचुर्यादत्रोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्या इत्यत्र । **अन्या अहं कृष्ण इत्युक्तवतीति** ।
१०-२७-१५. यद्यप्यत्रोक्तिप्रयोजनं नास्ति, पूतनासुपयःपानदशाया मुक्तिप्राकट्याभावाच्च नैवं सम्भवति । तथापि यथा तदा पूतना मां गृह्णात्वन्यथा तु कार्यं न भविष्यतीति भगवदिच्छा स्थिता, तथा कृष्णत्वेनेयं मां जानात्विति कृष्णायन्त्या अपि तदेच्छासीदिति ज्ञापनपरा तदुक्तिरिति ज्ञेयम् । **तस्यास्त्वित्यादि** । अत्र मुख्योपपत्तिर्भावनयैवाविर्भूतेत्यादिना पूर्वमेवाचार्यैरुक्तेति सर्वमवदातम् ।

तत्रैकोवाचेत्यत्र । **विरहेण दावाग्निं दृष्टवतीत्यादि** । अत्रेदमाकूतम् ।
१०-२७-२२. भगवता यदेयं लीला कृता, तदा पूर्वं गोपैर्दावाग्निर्दृष्टः, ततः प्रार्थितः प्रभुः, अत्र कथं तद्वैपरीत्यमुच्यत इति शंकानेन निरस्यते । अतिविगाढभाववत्या एव भगवद्भावो भवति । तादृश्या एव च हृदये विरहाग्निः प्रकटो भवतीति सैव स्वामिनी तं दृष्टवती । तदेतदुक्तं **विरहेणेत्यादिना** । तदा पूर्वं ततः पालनमेव कृतमित्यधुनापि स्वामिन्या रक्षैव सम्पन्नेति भावः । अथवैतस्या एवैतल्लीलाभावनाभूदिति सैवोक्तवतीत्याहुः **भावनया वेति** ।

याताया नन्दसूनुनेत्यत्र । प्रभोः सह भावोक्त्या गौणत्वेन सूचितमर्थमाहुः
१०-२७-२७. **तयैव प्रायेणेति** ।

भगवान्हरिरीश्वर इत्यत्र । **वैलक्षण्यज्ञापनार्थमिति** । तादृशं कर्म स्वकृतमिति
१०-२७-२८. स्वदोपज्ञाने मात्सर्यजं दुःखं न भवतीति तथेत्यर्थः । **तुल्यफलत्वेनेति** । यादृक्कर्म तादृगेव फलमिति तुल्यफलकं कर्म भवति । तथा च यथास्मास्वपि कर्मवैलक्षण्येप्यस्मान् भक्तिमार्गेङ्गीकृतवानिति सा च तुल्येति तुल्यं फलं कृतवान्, तथा चेत्तामप्यङ्गीकुर्यात्तदास्मत्तुल्यैव भवेत् । तस्यामाराधनवल्लक्षणं[1] कर्माधिकमस्तीति तां तन्मार्गे कुतोङ्गीकृतवानित्यर्थः । गोविन्दपदतात्पर्यनिरूपणे **साधारणेन्द्रोपीति** । यद्यपि 'इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य चे'ति वाक्यात् साधारण्येन सर्वस्यैव गोकुलस्येन्द्रः, न तु विशेषेणैकस्य कस्यचित् । अतस्तादृशस्यास्मदपेक्षया विशेषेणैकस्या भोगोनुचितः, तथापीश्वरत्वात्तथोपपद्यत इति भावः ।

धन्या अहो इत्यस्याभासे । **स्वभाग्याभिनन्दनमपीति** । चरणसम्बन्धाद्रे-
१०-२७ २९. णूनां धन्यत्वोक्त्या स्वस्यापि तथात्वात्तथात्वमायातीति तथा ।

रेमे तया चात्मरत इत्यत्र । **पुष्टत्वात्कामस्येत्यादि** । यथा प्राकृतः कामी
१०-२७-३४. महानपि केवलं स्वार्थपरः सन्स्वयं यदि सुखी भवति तदा स्वकृतेपि दुःखिनं नानुसंधत्ते तथा। यथात्मारामत्वलक्षणं स्वधर्ममप्यतिक्रान्तवांस्तथाऽस्मद्दुःखमप्यविचार्य स्वार्थमेवैतावत्सम्पाद्योद्भटभावः स्वयं तादृश्यैव तया च रेम इत्यर्थ

[1] आराधनलक्षणमिति पाठः ।

इत्याशयेनोक्तं **पुष्टत्वादित्यादि** । तथा च स्वधर्माविचारकस्य परधर्माविचारे किमाश्चर्यमिति भावः । एवं सत्यात्मरत इत्यस्य स्वार्थपरत्वमर्थः पर्यवस्यत्यतो न पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम् । एवं सकामत्वेपि न निष्कामताक्षतिरिति ज्ञापनायात्मारामत्वोक्तिरित्याशयेनाहु**र्निष्काम एवेत्यादि** । प्रकारान्तरेणाप्यपौनरुक्त्यमित्याशयेनात्मरतत्वं प्रकारान्तरेणाहुः **रसाधारत्वायेति** । अत्रेदमाकूतम् । रसात्मकत्वाद्भगवतस्तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात्तमेतस्यां प्रकटीकृत्य रेमे । अन्यथैतद्रसानुभवासम्भवात् । न तु प्राकृतभावे सतीति । यद्वा । **आत्मरत** इत्यत्रात्मपदं स्वामिनीवाचकम् । तथा **चात्मारामोऽपि** तयात्मरतः कृतो रेमे । चकाराद्विशेषरमणं विविधबन्धादिविशिष्टमुच्यते । तथा सति नखदशनादिकार्यसम्भवेनाखण्डत्वशंका स्यात्, तन्निरासायाहुरखण्डित इति । यथा तस्यां रतोयात्माराम एव तथा दशनादिभिः खण्डितोप्यखण्डित एवेत्यर्थः । **कामिनां दर्शयन्दैन्यमित्यत्र** । **कामिनस्त्वित्यारभ्य एवं रेम** इत्यन्तम् । अत्रायमर्थः । पूर्वमात्मारामत्वोक्त्या तादृशोपि सन्यत्नायिकाधीनत्वमेवं भजते, तेन रसात्मको रसवांश्च भगवानेव, अन्ये तु कामिनो रसाभासिनो मलपूर्णे वस्तुन्यासक्त्या बीभत्सरसपूर्णा भ्रान्ताः सन्तस्तादृशीष्वेव दैन्यमात्रं फलं लभन्त इति ज्ञाप्यते । किञ्च । आत्मारामोपि यद्रसपरवशस्तत्रैव रसभरवशेन मानादिकं भवति, अन्यासु तु रसाभावान्न स मानः, किन्तु दौष्ट्यप्रकटनमेवेति । एतेनात्मारामस्यापि प्रभोर्यत्र रतिस्तत्रैव रसो नान्यास्विति फलितम् ।

यां गोपीमित्यत्र । बहिःप्रियसम्बन्धेन्तरायहेतुत्वेन माने दोषत्वोक्तिर्विधृता-
विति ज्ञेयम् । समानरसत्वेप्येतासां तदा मानोभून्नैकत्र । तत्राप्यधुना सो-
१०-२७-२५. भूत्, तत्र हेतुमाहुः **स्वगत्ययुक्तकरणादिति** । नायिकानां हि प्रकृतिः
सदा मानिनीत्वम् । प्रकृते चेयदवधि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्यापि नायिकाप्रकृतेर्या गती रीतिस्तस्यामयुक्तकरणान्नायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधिकारिण इवाधिकारिणो ये, आदिपदात्प्रौढा भावास्ते पूर्वभावान्कोमलान्नाशयामासुरित्यर्थः । स्वयं **त्वयुक्तेति** पाठे स्वयपदं स्वामिनीपरम् । शेषं पूर्ववत् । ननु पूर्वमेवास्या अपि स्वामिन्या मानः कुतो नाभूत्, रसप्राप्तेस्तुल्यत्वादिति चेत्, उच्यते । भगवान् हि भक्तेभ्यो भजनानन्दं दातुं लीलां करोति, स्वस्य तद्रसानुभवार्थं च । तथा च बह्वीष्वपि प्रियासु सतीष्वेकस्यां पृथङ्नयनेन विशेषरमणे यो रसस्स न सम्भूय रमणे । स च स्वरूपात्मक एवेति तत्स्वरूपं प्रकटीकृतवानिति न काप्यनुपपत्तिः । पूर्वं मानाभावे स्वामिनीभिरेव हेतुरुक्तोऽनयाराधित इत्यादिना ।

ततो गत्वेत्यस्याभासे । दोषाभावेनैवेत्यादिना दृष्टात्ववक्तुस्तात्पर्यमुच्यते ।
शक्तौ सत्यामपि प्राकृतकामिवत्कामाधीनत्वेन 'स्ववशत्वज्ञानेनाशक्तिख्यापने
१०-२७-३७. स्वस्कन्धेनापि नेष्यतीति ज्ञानं भ्रमः । यथा भगवद्रमणे दोषभावासम्भवा-

द्भगवद्भावात्मकावेव सौभाग्यमदमानाविति 'तासां तत्सौभगमेद'मित्यत्र निरूपितम्, तथा प्रकृतेपि प्रियाधीनत्वभावेनात्र रसो दत्त इति स एव भावोत्राजनि, न तु दोषरूपः । स एव हित्वा गोपीरित्यनेनोक्तः । एवं सत्यत्र विप्रयोगात्मकरसाननुभवे पूर्णरसदानं न भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रभुः संयोगरसदित्सासंकोचमकरोत् । अयमेव भावः क्रियाशक्तिसंकोचप्रकाशको **न पारयेहं चलितुमि**त्यनेनोक्तः । अन्यथाऽनृतवादित्वं स्यात् । न हि भगवन्तं प्रति तदीयानामेवं सम्भवति । स त्वतिपूर्णरसाविर्भावेन स्तम्भरूपः सात्त्विकभावो भवितुमर्हति । दृप्तत्वं ह्यमर्यादत्वम् । तथा चोक्तरीत्या निरवधिरसदातुस्तत्संकोचेच्छा रसमार्यादिकी न भवतीति तद्भावोदयोत्र **दृप्ता**पदेनोक्तः । रजस्तमोऽधिष्ठात्रोरपि तज्जं भावं दूरीकृत्य अमृतदातेत्यत्रापि पूर्णरसदानार्थमेव तद्भावजननं स्वतिरोधानं चेति ज्ञापनाय केशवपदोक्तिः । एवं सति पर्यवसानतो रसमार्यादिकीत्वमप्युक्तेच्छाया ज्ञायते । प्रिया त्विमं वृत्तान्तमजानन्ती पूर्ववदेव प्रियः करिष्यतीति ज्ञात्वा 'नय मा'मिति क्रियाशक्तिं प्रार्थितवती । परन्तु यत्र ते मन इत्यज्ञात्वाप्युक्तेर्भगवन्मन उक्तकार्यैस्तीति पूर्ववत्क्रियोद्गमस्याशक्यत्वादुभयोः प्रभुरशक्यमेवोपदिष्टवान्प्रियायाः स्वस्कन्धारोहणम्, न तु स्वस्य । अग्रिमरसदित्सया प्रभुः स्वहार्दं न ज्ञापयतीति प्रिया प्रियस्कन्धमेव बुद्ध्वा तथैव कर्तुमुद्यताभूत् । तदा प्रभुस्तथाकरोत् ।

१०-२७-३८. एतत्सर्वं हृदि कृत्वाचार्यैरुक्त**मेषा हि नृत्यमि**त्यादि । नटो हि नृत्यचेष्टया स्वान्तःस्थं रसं द्रष्टारमनुभावयति । एतद्धर्मसाम्येनात्रापि नृत्यपदप्रयोगः कृतः । एतदेव विवृतं **स्वान्तरि**त्यादिना । पूर्वं प्रभुणा सर्वथा तदधीनत्वेन रसो दत्तः । सोऽन्तःप्रियाया अस्तीत्यधुना स्वयं तं रसं प्रियमनुभावयितुं वाकृती प्रकटयति । तद्धाशक्यम्, भक्तस्नेहेनैव तद्वशीभूतस्तथा रमते, नत्वन्यथापि । प्रकृते हि 'न पारयेह'-मित्यादिस्नेहरीतिविरुद्धम् । यद्रसमार्गाविरुद्धमिति तथा कर्तुमुचितं भवतीत्युच्यते । तन्न साधीयः । तथा सति रसस्वाभाव्येन प्रियान्तःस्थरसच्युतेः किं प्रियमनुभावयेत्, अग्रिमरसदानप्रतिबन्धश्च भवेत् । इदमेवोक्तं **तद्भूमा**वित्यादिना । एतदर्थस्तु । **तत्** उक्ताभिनयनम् । **भूमौ** स्वान्तर्लक्षणस्थानं त्याजयित्वा बहिःस्वप्रौढ्या तत्प्रकटने न सम्भवतीति शेषः । तत्र हेतुरू**र्ध्वभावे**त्यादि । स्वान्तर्गुप्तो हि रसामृताब्धिरुत्तरोत्तरं भावतरङ्गाननुभावयति । इदमेवोर्ध्वभावत्वम् । स एव बहिः प्रकटितो रसत्वादेव बहिर्भवति । अतोयमेवोर्ध्वभावाभावः । **च्युतः** स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति यावत् । अलौकिकरसाभिनयनम् । विरहेणार्त्यादिप्रकटनं तल्लौकिकरीत्या स्वाधिक्यज्ञापनं **भूमौ पदस्थापनम्** । त-

१ ततो भोगस्थानेत्यादिमन्यतात्पर्यमाहुः एवं सतीत्यादि । २ एषा हि नृत्यमित्यादिमन्यतात्पर्यमाहुः प्रियेत्यादि । ३ संयोगविप्रयोगयोरित्यर्थः ।

स्मिन्सति तत्र सम्भवतीत्यर्थः। **अशक्ता चेदिति।** 'यत्र ते मन' इति प्रौढ्या, न तु प्रार्थनरीत्या, सख्येन कथं वदेदित्यर्थः।

(एवं सति गंग्यन्तरेणाप्येतद्वाकृतिः सम्भवति। तथा हि। भगवता ह्यस्यै प्रियायै पूर्णः स्वरसो दत्त इति भगवन्निष्ठा भावाः सर्वे हृदि स्फुरद्रूपा जाताः। तथा च सर्वत आधिक्यमपि स्वस्मिन् स्फुरितम्। तदुक्तं **हित्वा गोपी**रित्यादिना। एवं सति द्वितीयरसलीलाचिकीर्षा यदाभूत्सापि हृदि स्फुरिता। तामविषह्यां मन्यमानापि न कातरा जाता। किन्तु पूर्वरसगरिम्णा दृढा सती प्रियमब्रवीत्। एतदेव ह्यस्य-पदेनोक्तम्। दुष्टगुणव्याप्तयोरप्यमृतं ददाति। अहं त्वेतद्गुणैरेव पूर्णेति अवश्यं सुखमेव दास्यति, न दुःखमित्यभिप्रायज्ञापनाय केशवपदम्। ततो भोगस्थानादग्रे वनसम्बन्धिनमुत्कृष्टं देशं स्वयं स्वेच्छया गत्वा, न तु प्रियेण नीता। गत्वाऽब्रवीदित्युक्त्या प्रियनैकट्यं ज्ञाप्यते। तेन तदधीन एव प्रियस्तत्संगे गत इति ज्ञापितं भवति। अथवा। वनमित्युद्देशो नाममात्रम्। वस्तुतस्तु महारसनिधानम्, तेन रसोद्दीपकमित्युक्तं भवति। एतादृशे वने मद्वियोगेन मां विचिन्वन् यदि प्रियो भवति, तदा कीदृशो रसः स्यादित्याशयेनाब्रवीत्। अत एव रसात्मकमुक्तम्। पूर्वरसातिमदात्तथा चेत्करिष्यतीति तदाहं चलितुं स्पन्दितुमपि न पारये, जीवनमेव न संपत्स्यत इति भावः। एवं चेत् किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाह **नयेति।** यत्र स्वान्तर्धाने ते मनस्तत्रान्तर्धाने मां नय, तिरोहितां मां कुरु, त्वं मा तथा भवेत्यर्थः। प्रियस्त्विदमत्यशक्यमित्याशयेनोत्तरयति **स्कन्ध**ेत्यादिना। यथा स्वस्कन्धारोहणमशक्यम्, तथा मत्तोऽन्तर्धानं भवत्याः। न हि पूर्णज्ञानशक्तेरविषयः कोपि भवितुं शक्नोति। यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन रसात्मकत्वेन च जानन्नेवाजानन्नपि भवितुं शक्नोतीत्येवमुत्तरं न सम्भवति, तथाप्यत्रातिप्रीतिविषयत्वेन तं धर्मं प्रकटयितुं न पारय इति भगवदाशयज्ञापनाय प्रियापदमुक्तम्। उत्तरदानमप्यत एव। अन्यथा त्वेवमुक्तस्तूष्णीं तिष्ठेत्तिरोधीयेतैव वा। प्रियात्वान्मगाशक्यं भवत्यास्तिरोधानम्, तत्सामर्थ्याभावाद्भवत्याः स्वतस्तिरोधानं तथेति भावः। एवं सति प्रियया प्रार्थितं देयं यद्यपि, तथापि प्रियात्वेन स्वाशक्यमिति लक्षणो यो हेतुस्ततो हेतोः स्वयमेव तथाऽकरोदित्याह **ततश्चेति।** एवं करणे प्रभुनिष्ठं हेतुमाह **कृष्ण** इति। अस्यां दशायां हृदि प्रकटः सन्नेवानन्दात्मकतद्रसपोषको यत इत्यर्थः।) इति **सप्तविंशोऽध्यायः।**

अष्टाविंशाध्यायार्थोक्तौ। **स्वभावादपराधत** इति। तदवस्थाया एव स्वभावो यद्गुणगानमेव भवत्येव। अतस्तत्स्वभावादेव गानं चक्रुरिति सम्बन्धः।
१०-२८-०. पक्षान्तरमाहुर**पराधत** इति। भक्तेभ्योपि स्वस्मिन्नाधिक्यज्ञानलक्षणमपराधं प्राप्यास्मान्यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रसं दास्याम इति मानलक्षणा कृताऽवज्ञा याभि-

१ भगवतः। २ स्वस्कन्धारोहणतुल्यमित्यर्थः।

स्तादृश्यो यतोऽतः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः । अवज्ञयाऽप्रसादे स्तोत्रेण प्रसादो भविष्यतीति तथेति भावः । यद्वा । स्वभावाद्रसस्वभावाद्योपराध इत्यग्रे पूर्ववत् । स्तोत्रमिति गानविशेषणम् । तथा च स्तोत्ररूपं गानं चक्रुरित्यर्थः । अग्रे गुणकथनं भाववैज्ञात्यज्ञापनार्थमिति ज्ञेयम् । गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमाहुः अथवेति । प्रार्थनाश्च ता आद्याश्च प्रार्थनाद्याः याः प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृताः, अन्ते त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां च सान्निध्यात् कुमारिकाभिः कृताः । अन्ये तु प्रौढाभिरुक्ताः श्लोकाः । चतुर्थ्यो गुणातीतभावापन्नाः कोमलभावा इति यावत् । अतस्तथा श्लोकसंख्येत्यर्थः । ननु 'तदागमनकांक्षया जगु'रिति वचनाद्यथा मानेनापराधाद्गतः, तथा स्तोत्रेण सन्तुष्ट आगमिष्यतीति भावो लक्ष्यते, एवं सति दोषारोपादिरनुपपन्न इत्याशंक्य गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्तः स्तुतिस्वरूपमाहुः तत्तदिति । स्तुतिर्हि यथाधिकारं भवति । एतासामेतादृश एवाधिकारो येन कुहककितवादिवचनानामपि स्तुतित्वम् । अन्यथाग्रे तथानुवदिष्यंस्तदागमनकांक्षया जगुरिति न वदेत् । न ह्येवं ब्रह्मादिभिरपि वक्तुं शक्यम् । तथा च स्वस्वभावोद्गिरणे तच्छ्रवणेन प्रभोः परमसन्तोष इति तासां भाव एव निरूप्यत इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । यद्यन्यस्तुतिवदत्रापि स्तुतित्वमेव स्यात्, न भावमात्रनिरूपणम्, तदोपालम्भादिप्रकारैरनेकरूपता स्तुतौ न सम्भवतीति सा नोच्येतेत्यर्थः ।

१०-२८-२. **सुरतनाथेत्यत्र** । (सुरतं संभोग इत्यादेरयमर्थः । रतं लौकिकं भोगशब्दवाच्यम् । तत्तु सृष्टिमारभ्य प्रवर्तते । तत्र न भगवदाज्ञापेक्षा । सृष्टिसमानयोगक्षेमत्वात्तस्य । एवं सति सुष्ठु अलौकिकं शोभनरूपं यत् रतं तत् सम्यग्भोगशब्दवाच्यम् । तदस्मास्वेव त्वदाज्ञयेच्छयेति यावत्, तयैव प्रवर्तते । यतो जगत् लौकिकम् । गच्छति, नश्यत्येव, न तु स्थिरम् । अतोऽत्यलौकिकं स्वरूपानन्दरूपं तत्र प्रकटीभवितुं नार्हति । एतादृशस्य तस्य भवानेव नाथः । प्रवर्तको रक्षकश्च । एवं सति स रसश्चेत् त्वय्येव निरुद्धस्तिष्ठेत्, तदा त्वलौकिका अपि भक्ताः शून्यहृदया भवेयुरिति त्वदिच्छां ज्ञात्वा त्वां प्रार्थयित्वा तादृशीर्वयं प्रकटीकृताः, यतः प्रतिबन्धनिवृत्तिः । अत एवाग्रे 'विखनसार्थित' इति वक्ष्यते । कामो भगवदीयः । मनसः पूर्वरूपत्वात् वाच उत्तररूपत्वात् 'मनश्चक्र' इत्युक्त्वा 'जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्' 'ता दृष्ट्वान्तिक'मित्यादिकं च वाग्रूपमलौकिकभावप्रवर्तकं स्वप्रियास्वित्याशयेनाज्ञापदमुक्तम् । 'मैवं विभोऽर्हती'त्यादिवाचां भगवद्भावात्मकत्वात्तासामप्याज्ञारूपत्वमित्याशयः । तैरेव वचनैः प्रतिबन्धनिवृत्तिरपि ।) अतो ब्रह्मणेति । अत्रायं भावः । 'ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामा' इत्यत्र भगवद्भावकामाः सन्तः साक्षात्तमलभमानाः श्रियो-

१ सृष्टिसमानकालीनत्वादिति पाठ. । २ शून्यहृदया इति पाठः । ३ तादृशः इति स्यात् । ४ पेश-स्वरत्वादिति ।

पांगा भावोद्गारिणो निरन्तरं प्रियसंगतत्वेन तद्भावात्मकत्वं प्राप्ता इति तत्सम्बन्धे तदनुभावेन कदाचित्स भावोपि भवेदित्याशया तत्कामास्त्वपश्यन्तीति निरूपितम्। अत्र प्रकृते च स्वयं प्रभुः प्रकट इति तन्मार्गप्रकटनार्थं द्वारभूता वयं तेन प्रकटिता इति। अत्र सुरतशब्देन सुष्ठु भगवता समं रतं येनेति भगवद्भाव एवोच्यते, न तु सम्भोगः, तस्यापाम-रमनुवर्तमानत्वेन त्वदाज्ञेत्यादिना नायत्वविवरणं यत्तदनुपपत्तेः। एतन्मार्गप्राकट्येन त्वाणो न कोपि भावः सिद्ध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कामेन चेति। भगवदीयभाव-रूपेणेति ज्ञेयम्। स्वामिनीदर्शने हि भगवतो भाव उद्रिक्तः सन् कामकार्यं करोत्यतस्तेनैव स्वार्थं वयं प्रकटीकृता इत्यर्थः।

सख उदेयिवानित्यत्र। पूर्वमपि सखा यथेच्छमित्यादि। 'सुपर्णावेतौ सयुजौ सखाया'विति श्रुतेरन्तरात्मा जीवस्य सखा भवति। प्रकृते च

१०-२८-४. स्वरमणेच्छामनतिक्रम्य तदनुरूपमेवास्मान्प्रेरयसीत्यर्थः। अत एवास्माकं नायिकाभाव एव सार्वदिक इति भावः। एतादृशस्यागमनं नायिकायै स्वसमर्पणार्थमेव भवतीति तदेव कर्तुमुचितमिति भाव इत्याशयेनाहुः **आगतस्येत्यादि।**

दिनपरिक्षय इत्यत्र **विभ्रत्पदतात्पर्योक्तौ। ज्ञानं वा भवेदिति।** भक्त्या-

१०-२८-१२. त्मकत्वात् सुखस्य स्नेहरसानुभव एव स्यादित्यर्थः।

प्रणतकामदमित्यत्र। अथवा यल्लोक इत्यादि। लौकिककामखण्डनैश्वर्य-स्वकामदानालंकरणापद्दूरीकरणात्मकं पञ्चविधमुपकारं करोति तच्चरणपङ्कजं

१०-२८-१३. तापनिवारणात्मकमेकमेवोपकारमस्मासु करोत्वित्यर्थः। **पद्मजैरर्चित**मिति। चरणपद्मजैर्नखैस्तथेत्यर्थः। लोके तेषां संयोगिद्रव्यत्वेपि भगवन्नखानां सच्चिदानन्दरूपत्वेन स्वरूपात्मकत्वेन तथा वक्तुमशक्यं यद्यपि, तथापि स्वस्याधुना चरणसम्बन्धेत्यार्त्या यदेव तत्सम्बन्धि, तदेव पूर्णसाधनमित्याशयेन तथोक्तम्। अस्मिन्पक्ष उपपत्तिमाहुरन्यथेति। उक्तारुच्यैव पक्षान्तरमाहुस्तत्तुल्यं वेति। तैरतिशोभा। अतस्तैश्चरणपद्मं पूजितमिव भवतीत्यर्थः। ध्वजादिचिह्नानि चोक्तरूपाणि ज्ञेयानि।

रहसि संविदमित्यत्र। गुणत्रयसहितमिति। मधुरत्ववल्गुवाक्यत्वबुधम-नोज्ञत्वलक्षणं गुणत्रयं ज्ञेयम्। रहसि संविदो ज्ञानानि येन वाक्येन तत्तथा।

१०-२८-१७. वाक्यनिरूपणे सति यादृशं तदस्ति तादृशमेव प्राप्यत इति गुणत्रयसहित-मित्युक्तम्। अथवा। कारणत्रयस्यैव विशेषणमिदम्। कारणोद्देशो वाक्यमित्यादिना कृतः। कामेत्यादिना गुणानां बन्धादिबोधकत्वेन वाक्यं कामोद्बोधकम्। हास्यमानन्दस्य। श्रीधामत्वेनोरसोधिकारिणो बोध्यन्ते।

एतावन्निरूपणेन भगवत्प्राप्तौ भक्तकृतसाधनस्य यावती पराकाष्ठास्ति, तावत्युक्ता

१०-२८-१९. जाता, भगवता च भक्तानां स्नेहपरीक्षायां क्रियमाणायां यावती तस्याः पराकाष्ठा, साप्युक्ता जातेत्युपसंहरन्ति **एवं साधनेति**। अत्र **यावत्ताव-दित्यव्ययपदे** । तथा चोक्तरीत्या साधनपरीक्षयोर्यावत्स्वरूपं तावद्रूपस्तापो निरूपित इत्यर्थः। **इत्यष्टाविंशोध्यायः।**

एकोनत्रिंशाध्याये । तासामाविरभूदित्यस्याभासे । ब्रह्मा विष्णु-
१०-२९-२. रित्यादि। अत्रेदमाकूतम्। आद्यब्रह्मकल्पे भगवानेव चतुर्मुखो ब्रह्माभूत्, तपश्च पूर्वं कृतवान्। स वाच्यवाचकतया 'भगवान् ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रिया धत्त' इति वाक्या'च्छन्दब्रह्मेति यं विदु'रिति वाक्याच्छन्दसृष्टिमर्थसृष्टिं च कृत्वा तदेवानुप्रविश्य सर्वं कार्यं कृतवान्, स्वयं रजोरूपश्च। प्रकृते च पूर्वं रजोरूपमानरूपेणाविर्भूतः, ततस्तापरूपेण, ततो विविधगानप्रलापरूपेण, ततो विविधलीलारूपेण। विष्णुश्च विक्षेपरहितः शुद्धसत्त्वात्मको यथा यस्य पालनं भवति तथा पाति। प्रकृते च सखीवचनश्रवणानन्तरं स्वापराधहेतुकं गमनं प्रियस्य ज्ञात्वा चित्तविक्षेपं त्यक्त्वा पुनः स्वस्थानस्थिताः स्वजीवनार्थं स्वं स्वं भावं प्रकटीकृतवत्य इति तादृग्भावरूपेण प्रकटः। 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व'मिति श्रुतेः स्पष्टं रुद्रत्वम्। 'देवाः स्वधनमग्नौ निधाय संग्रामाय यदा गताः, तदाग्निस्तद्गृहीत्वा पलायितः, तदा देवा बलात्स्वकीयं धनमगृह्णन्, स तदा दुःखेनारोदी'दिति श्रुतावुपाख्यानम्। प्रकृते चादेयं रसं स्वं प्रभुः स्वामिनीभ्यो दत्तवान् स्वभोगार्थम्। स्वामिन्यस्तु मानेन स्वस्मिन्नेव तं रसं निरुद्धवत्यः, तदा मानेऽपहृतेऽतिदैन्यमाविष्कृतवत्य इति रुरुदुरित्युच्यते। यथा स सर्वनिरासकस्तथायं भावोऽखिलशास्त्रोक्तसाधनबलनिरासकः। यतः साधनबलस्फूर्तावेतदनुदयो भगवदनाविर्भावश्च, एतदुदये तत्स्फूर्तिनाशः प्रभोराविर्भावश्च। 'कृषिर्भूवाचक' इति वाक्यात्कृष्णशब्दवाच्यता यद्यपि सदैवास्ति, तथाप्येतद्भावोदयाव्यवहितोत्तरक्षणे यदि नाविर्भूयाद्, भक्तानां तदा देहादिसत्त्वैव न स्यात्, दैन्येनैवात्युपमर्दकभावेन प्राचीनसत्त्वनाशात्। अतः स्वयमाविर्भूय स्वस्वरूपात्मकं सत्त्वमानन्दं च तत्र स्थापयतीत्याविर्भूतस्य कृष्णतेति। **स्मयमानमुखाम्बुज इत्यत्र । स्मयमानाभ्यां** वेत्यादि। न ह्येतादृशोऽन्योस्ति यस्य एतादृशा भक्ता इति स्मयः। अत एवैताश्चेत् मां प्रार्थयिष्यन्ति, तदाऽन्यस्मा अपि मद्भक्तायेमं रसं दास्ये, अन्यथा तु मुक्तिमेवेति मानः। अत एवाम्बुजत्वमुक्तम्। तद्धि रविकिरणसम्बन्धादेव विकसितं सद्रसं प्रकटयति। अत्रैतत्प्रार्थनैव तत्स्थानीयेति भावः। **भक्तानां दोष** इति। विचारे क्रियमाणे भगवद्रसपानानन्तरमेव तादृग्भावोत्पत्तेस्तस्यैव स धर्म इति निर्धीयत इत्यर्थः। **अथवा व्यापिवैकुण्ठेत्यादि** । 'मया परोक्षं भजते'तिवाक्यात् श्रीकृष्णस्त्वेतासामेव निकटे स्थितः । एवं सति 'तं विलोक्यागत'मिति यदागमनकथनम्, तेन येन रूपेण तत्रास्थितिः पूर्वम्, तेन रूपेणागमनमित्यवश्यं वाच्यम्, तत्र स्थित-

शैव आगमनासम्भवात् । अतो येन रूपेणागमनं तद्रूपमुक्तं **व्यापिवैकुण्ठेत्यादिना ।**
व्यापिवैकुण्ठे हि पुरुषोत्तम एव, नांशः, व्रजे तु 'श्रयत इन्दिरे'ति वाक्याल्लक्ष्म्याः
कदाचिदपि नावसरः । इदानीमेतन्मानापनोदनं तदार्तिनाशनं चैकदेव करिष्यन् लक्ष्म्या
रमणं येन रूपेण करोति, तेन रूपेण कृत्वा तत्स्वरूपस्य एतदभिन्नत्वात् तान् धर्मान्
प्रकटीकृत्य प्रकट इत्याशयेनागमनमुक्तम् । एवं सत्येतेषां धर्माणां पूर्वमसत्त्वात् तद्विशि-
ष्टस्यापि तथात्वात्तादृशस्यागमनमुक्तं भवतीति भावः । **ननु कन्दर्पेणेति पूतनोक्ते**रि-
दमाकूतं ज्ञायते। पूतनया हि परपक्षनिरासः क्रियते। दुःखिता तु सा न तं कर्तुं समर्था ।
किन्तु सुखिता । स्वामिनीभिरपि सर्वात्मभावविरुद्धाः सर्वे भावा निरस्ताः । तथा च सर्वा-
त्मभाववत्सु भक्तेषु दुःखसम्भवे मर्यादामार्गीया भक्ता अप्यस्मिन्मार्गे दुःखसम्भावनारहि-
तान्मोक्षादप्याधिक्यं न ज्ञास्यन्तीत्येतन्मार्गप्रवृत्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा कुतोऽतिरोधानं
न कृतवानिति । तथा च कन्दर्पशब्दः सर्वात्मभावपरः । एतासां कामभावोपि सर्वात्म-
भावात्मक एवेति ज्ञापनाय कन्दर्पपदप्रयोगः । **स्वपूतना खिन्नेति** । भविष्यतीति
शेषः । यद्वा । दैन्येनाविर्भूतो न तु हेत्वन्तरेणेतीममर्थं स्फुटं कर्तुमत्रापि लौकिकरीतिं
जानतो भ्रान्तस्याशंकामनुवदन्ति **ननु कन्दर्पेणेत्यादिना** । साक्षादित्यनेनाद्यपक्षे
समाधानमेवं ज्ञेयम् । अस्मिन्मार्गे मोक्षादाधिक्यज्ञानाभावः किं रसवार्ताभिज्ञस्यापाद्यते,
उत तदनभिज्ञस्य । तत्रान्त्ये ओमिति ब्रूमः । आद्ये तु विवरणोक्ताध्यात्मिकमन्मथरसस्यैव
यत्र विप्रयोगे महारसत्वमुच्यते, तत्र तस्यापि तद्रूपस्य विप्रयोगे महारसत्वेन ज्ञाने का
शंका नामेति । द्वितीयपक्षसमाधानं विवरणे स्फुटम् ।

काचित्कराम्बुजमित्यत्र । पूर्वमनेकविधा अपीति । अनाविर्भावे चित्त-
विक्षेपादनेकविधत्वं पूर्वाध्याय उपपादितं वचनरीत्या । अधुना तु प्रभुभंग-
१०-२९-४. शब्दार्थं प्रकटीकृत्य स्वयमाविर्भूत इति ता अप्याविर्भूतस्वरूपैकनिष्ठा इति
तदात्मिका जाता इत्यर्थः । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन तद्धर्माणामपि तथात्वात्
भ्रूकुटिबन्धनादिभावा अप्युपपद्यन्त इति भावः । **निर्गुणाश्च शिष्टा** इति । चकारा-
त्तमस्सजातीयभाव उच्यते ।

१०-२९-५. **चन्दनरूषितमित्यत्र । एवं सामग्रीत्यादि** । एतास्वनुग्रहविशेषो ज्ञापित
इति भावः ।

एका **भ्रुकुटिमाबध्येत्यत्र । तादृशभावस्येत्यादि** । पूर्वं मानमात्रं निरूपि-
तम्, अधुना तु शतधापि मानापनोदनार्थं यत्ने कृते मानमहं न त्यक्ष्यामीति
१०-२९-६. गाढमानो निरूप्यते। तथा हि। कालविलम्बेन हि मानः शिथिलो भवति,
व्यभिचारित्वेनाचिरस्थायित्वात्। तथा चायं मानस्तथा यथा न भवति। गाढता तादृश्यैवास्य

१ गाढतादृशैवास इति पाठ , गाढतादृशैवेत्यपि पाठ ।

सार्वदिकी भवति । तथा कृतिरेव कालनियमनम् । प्रियवचनादिभिर्मानमवश्यं त्यजतीति नायिकास्वभावः, स मा भवतु, मानस्वभाव एव मम तिष्ठत्विति प्रयत्नस्तन्नियमनं स्वभावनियमनं नाल्पेन भवतीति संरम्भ उक्तः । मानस्य प्रियसंगमविलम्बहेतुत्वेन दुःखदत्वात् किमित्येवंकरणमित्याशंक्यैतद्विचारानुदयं तत्र हेतुत्वेन वक्तुमेतद्धेतुमाह **विह्वलेति** मूले । पूर्वानुभूतसंगमसुखस्मरणे तल्लोभात् कदाचिन्मानत्यागः स्यादिति तदभावाय दंशः । एवमत्याग्रहेपि हृदि प्रियस्थितेरावश्यकत्वान्मानस्यापि तत्रैव सत्त्वात् कदाचिदस्य तस्मिन् लयः स्याच्चेत्तदापि मानराहित्यं भवेदिति तदभावाय ज्ञाने कौटिल्यम् । निर्दोषभावे हि धर्मिणो मुक्तिः, तस्यातथात्वे तत्सम्बन्धाद्यत्र धर्मिणोपि न मुक्तिस्तत्र तस्य कथं सा भवेदिति भावः । **प्रमाणनिराकरणार्थमिति** । 'सर्वस्येशानः' 'य आत्मानमन्तरो यमयती' त्यादिश्रुतिभ्य ईशितृत्वनियामकत्वादिधर्मवत आज्ञोल्लङ्घनं तदग्रे स्तब्धत्वादिकं प्रभुश्चान्तःकरणं मानान्निवर्तयितुं यतते, अन्तःकरणं च न निवर्तत इति प्रमाणविरुद्धत्वान्न सम्भवति, तच्च प्रमाणबलनिराकरणे सम्भवतीति तद्धननमेव कृतं भवतीत्यर्थः । **यतो लौकिकी भक्तिरिति** । लोकरीत्यनुसारी स्नेह इत्यर्थः ।

१०-२९-७. **अपराऽनिमिषदित्यत्र** । **एषा ह्रीत्यादि** । गतदोषा विस्मृतपूर्वदुःखेत्यर्थः ।

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेणेत्यत्र । **पूर्वं लौकिकीत्यारभ्य दृष्टिभेदः स्यादित्यन्तम्** । एका भ्रुकुटिमित्यनेन लौकिकस्वरूपभाववती निरूपिता । तद्यथा
१०-२९-८.
तथोपपादितम् । भक्तिमार्गे हि स्नेहवशाद्बहिर्मुखारविन्ददर्शने तेनैव विस्मृतसर्वा तदन्यन्नापेक्षते, सा त्वपरेत्यनेन निरूपिता । योगे हि ध्याने प्रत्येकमंगं पृथक् चिन्त्यते, धारणायां तैः समुदितमेकत्वेन स्वरूपं चिन्त्यते । परस्परसम्बन्धास्मरणपूर्वकमेकाङ्गस्मरणस्यानुचितत्वेनापराधरूपत्वात् । प्रकृते तु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन भावात्मकत्वादेकैकस्यैवाङ्गस्य स्वामिनीभावविषयत्वे तत्र परस्परं भेदापत्तिः स्यात्, सा च अनेन भावेनापास्यते । इदमेवोक्तमन्यथा **दृष्टिभेदः स्यादित्यनेन** । दृष्टिकृतो भेदः स्वरूपे स्यादित्यर्थः । न च विषयत्वेन स्वरूपस्य भावाद्भेदो वाच्यः । एतन्नियमाभावात् । सर्वं ज्ञानं प्रमेयमित्यादौ व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेन स्वविषयकत्वस्यापि सर्ववादिसम्मतत्वेन प्रकृते च स्वयंप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्वरूपस्य न 'काप्यनुपपत्तिः । एतेषां भावानां व्यभिचारिभावत्वे तु न स्वरूपभेदकत्वं स्यात् । स्थायिभावत्वेन तद्भेदकत्वमावश्यकमिति तत्समाधानमावश्यकमिति भावः । **स्वकीयो वा भाग इति** । प्रभुरेताभ्यः प्रत्येकमाविर्भूय रसं ददातीति सर्वासां भागरूपो भवति । तथा च यदर्थमाविर्भूतं यद्रूपं तत् तस्या भागरूपमिति तथा । एतेन पितृधने पुत्राणामिव प्रभुस्वरूपे स्वामिनीनामेव स्वत्वमिति ज्ञापितं भवति ।

सर्वास्ताः केशवालोकेत्यत्र । क्षुद्रगुणक्षोभयुक्तानामिति । एतासां भग-
वतश्च गुणाः सर्वे महान्तः । परोक्षभजनसाज्ञानं क्षुद्रो गुण एतासामिति
१०-२९-२. हृदयम् । **मुक्ता एव ता इत्यादि ।** तदात्यार्तितः प्राणेन्द्रियान्तःकरण-
जीवा भगवत्येव प्रविष्टास्तत्सम्बन्धेन च परमानन्दं प्रासवन्त इति पुनर्बहिरनुसन्धान-
मेतादृशीनामसम्भावितमित्यर्थः । **एवमत्रापीति ।** एतास्तु न लौकिक्यो, नापि प्रसिद्ध-
मुक्तिमार्गीयाः, किन्तु बहिः प्रियसंगमाभिलापवत्यः, भगवांश्च एतन्मनोरथं पूरयत्येवेति
तथैव संपत्स्यत इत्यर्थः ।
१०-२९-१०. **ताभिर्विधूतेत्यत्र । प्राकृतीनामिति ।** प्राकृतीत्व इत्यर्थः ।
श्रुतयो यथेत्यत्र । श्रुतयो हीत्यारभ्य युक्तिं वेत्यन्तम् । अत्रायं भावः ।
श्रुतिष्वस्त्यंशद्वयम् । भगवत्स्वरूपानुभूतिः, अन्येषां तत्सम्पत्तौ साधनत्वं च ।
१०-२९-१२. तत्र स्वशक्त्यैव चेत्तदनुभवो जातो भवेत्तदा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अ-
प्राप्य मनसा सहे'ति न वदेयुः । भगवदनुग्रहेणानुभवैकवेद्यत्वाभावे श्रुतीनां वाग्रूपत्वादेवं
कथने वदव्याघातश्च स्यात् । अतः श्रुतीनां पूर्वं तदप्राप्तिः, सततं तद्गुणवर्णनेन तदनु-
ग्रहात्पश्चादनुभवो भगवदानन्दस्येति तथोक्तिरिति मन्तव्यम् । एतदेवोक्तं **श्रुतयो जाता**
इत्यन्तेन ग्रन्थेन । अपरञ्च । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽन्येषां
भगवज्ज्ञानं श्रुत्यादिभिरेव भवतीति निश्चितम् । तच्च श्रुतीनां वाग्रूपत्वा 'यतो वाचो
निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतिभ्योऽसम्भावितम् । एवं सत्युभयविरोधपरिहाराय श्रुत्युक्तभग-
वद्धर्मश्रवणेन तत्कृत्या च भगवदनुग्रहे भक्तौ जातायां स्वयमेव तदानन्दानुभवयोग्यता
भवतीति वाच्यम् । तदेतदुक्तं **सर्वं** चेत्यारभ्य युक्तिं वेत्यन्तेन ग्रन्थेन । एवं सति प्र-
कृतेंशद्वयबोधनार्थमयं दृष्टान्तः । तेन सार्धाध्यायत्रयेण निरूपितस्नेहेन वशीकृतेन प्रभुणा
कृत्वैतासां मनोरथान्तप्राप्तिः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामेतदुक्तिश्रवणकीर्तनादिना
एतद्भावानुसारेण भजनेन च भगवदानन्दानुभवो भविष्यतीत्युक्तं भवतीति । ननु सर्वथा
वागविषयत्वे त्वेवं कथनमपि न सम्भवति । अनेनैव प्रकारेण तथात्वस्य प्राप्तेः । किञ्च ।
भगवदानन्दानुभवहेतुत्वेन हि गुणवर्णनं श्रुतीनां पूर्वमुक्तं तदप्येवं बाधितं भवेत् । तथा
सत्येवं निरूपणमपि बाधितम्, अतो निषेधमुखेनैव वाग्विषयत्वं न विधिमुखेनेत्यस्याः
श्रुतेस्तात्पर्यमिति चेत्, तत्राहुः **श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिके**त्यादि । प्रतिपादनं हि तद्बोध-
कवाक्यकथनम्, बोधश्च न शक्तिग्रहं विना । लोके तद्वाचकशब्दाप्रसिद्ध्या सोपि न स-
म्भवति, अतस्तदर्थबोधो भगवदिच्छयैवेत्यर्थः । अत एव भगवतोक्त'मतोस्मि लोके वेदे च
प्रथित' इति । मुक्त्युच्छेदाभावाय तथेच्छा । यदप्युक्तं **सर्वथा वागविषयत्वे**त्यादि ।
तत्राप्युच्यते । जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं हि भगवान् वेदमाविश्चकार । तत्र येन रूपेण
यः पुरुषार्थो यादृशाधिकारिणः सिध्यति, तद्रूपं तं पुरुषार्थं तमधिकारिणं च श्रुतिर्निरूपित-

वती मोक्षपर्यन्तम्। एवं करणे सन्तुष्टो भगवान् यद्रूपं प्रकटीकृत्य यमानन्दं दत्तवान्, तद्रूपं स आनन्दश्च पूर्वं न ज्ञातौ, अधुनापि मनोवागविषय इत्येतादृशमपि फलात्मकं वस्त्वस्तीति ज्ञापनाय चाहुः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चने'ति । अत्र पूर्वार्धमानन्दस्य विशेषणम् । तथा चैतस्मात्पूर्वं 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'त्यादिना यद्भगवत्स्वरूपं निरूपितं, तत्सर्वात्मभावैकलभ्यम्, न त्वन्यथेति ज्ञापयितुं सर्वात्मभावस्य निर्वचनमशक्यमिति तद्व्यञ्जकं धर्ममाहोत्तरार्धेन । एतादृशमानन्दं यो विद्वान् ज्ञातवान् लब्धवान् वा स कुतश्चन लोकाद्वेदात् किं बहुना परीक्षार्थं साक्षाद्भगवदुक्तोल्लङ्घनात्मानादिदशायां तदतिक्रमादपि न बिभेतीत्यर्थः । मोक्षसाधनस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन तत्र श्रवणादीनि साधनान्युक्तानि । अत्र तु भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वेन स्वकृत्यसाध्यत्वादनुवाद एव कृत इति । **स्वैरुत्तरीयै**रित्यस्याभासे । **आधारधर्मसम्बन्धा**दित्यादि । स्वामिन्यो हि सर्वांशे स्वसम्बन्धमेव प्रियस्यापेक्षन्ते । तद्भावस्वाभाव्यात् । प्रभुश्च तदर्थमेवाधुना प्रकट इति न तदन्यस्य तत्सम्बन्धयोग्यतापि । अत एवाग्रे वक्ष्यति **कल्पितासन** इतीति भावः ।

स ईश्वर इत्यत्र । **येषां जलक्रीडाया**मित्यादि । जलक्रीडानन्तरं येषामार्द्रता
१०-२९-१४. न तिष्ठतीत्यर्थः । **योगेश्वरान्तर्हृदी**त्यस्याभासे । **अपवित्रे**त्यादि ।
लोके वेदे च पवित्रत्वेन यादृशं वस्तु नोपादेयं तादृशमप्येतत्सम्बन्धियोगेश्वरान्तर्हृदयादपि भगवत उपादेयं यत्र, तत्र लोकादिषूपादेयत्वेन प्रसिद्धं यादृशं तादृशस्य एतत्सम्बन्धिनो वस्तुनः का वार्तेति ज्ञापयितुमेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

समाजयित्वेत्यस्याभासे । **स्वान्तःकरणदोषे**त्यादि । दोषस्यैव विवरणं स्वकृ-
१०-२९-१५. तघ्नतामित्यादिनोच्यते । परोक्षं भजता प्रभुणा तादृशो रसो दत्त इति
तदज्ञानं स्वकृतघ्नता । प्रभौ दोषाभावात्तदारोप एव तत्र सम्भवति । स च गृह्यमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा वस्तुनः सम्भवति । स्वामिनीनां तु प्रियातिरिक्तधर्मास्फूर्तिनियमेन स्वनिष्ठस्यैव एतस्यायमारोप इति भावः । यद्यप्ययमपि रसमध्यपात्येवेति न दोषत्वं वक्तुमुचितम्, तथापि भगवति दोषाभावस्य शास्त्रसिद्धत्वादारोपस्य च भ्रमत्वनियमाच्छास्त्ररीतिमवलम्ब्य तथोक्तम् । अग्रेऽपि दोषपदं यत्र तत्रेदमेव तात्पर्यं ज्ञेयम् । **विभ्रमभ्रु**वेत्यत्र । **भ्रूर्यम** इत्यादि । यमयति नियमयतीति यमः, कालः । तथा च कालविलम्बेन स भावः कदाचिन्नश्येतेति तदभावाय तस्यैव भावस्य नियमनं सदा स्थितिं तादृशी भ्रूः करोतीति तथा । अथवा । फलस्यैव नियमनमत्राभिप्रेतम् । एतदेवाहुः **यावत्प्रसा**देति । तत्रैवानंगभाव एवाशेषस्वरूपानन्ददाता, नान्यत्रेत्यर्थः । **ईषत्कुपिता** इत्यत्र । **माधर्नैर्निवर्तिन** इत्यत्रापि दोषपदं पूर्ववज्ज्ञेयम् । काचित्कराम्बुजमित्यादिनोक्तस्वकृनक-

राम्बुजधारणादीनि साधनानि । ननु स्वरूपेणानिवर्तितो दोषो वचनेन कथं निवर्तिष्यते । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वात्तदुपपादितमाद्येऽध्याय इति चेत् । अत्रायं भावः । 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिर्भावात्मको हि भगवान् । स चाधुना दोषात्मको, रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । स्वामिनीभावाविर्भावमूलकारणं वेणुनादात्मकः शब्दः इति निर्दोषपूर्णगुणरूपभावानिर्भावोपि वाग्रूपशब्देन भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । किञ्च । यथा वीक्षणेन यो रसस्य न स्पर्शादिना । सम्भाषणेन च यः, स नेक्षणादिनेति तत्तद्रसस्वभावः । तथास्मांस्त्यक्त्वा गतः कथमिति भावस्तादृग्वचनैरेवेति शिशिरय निजहृदयम् । आद्येऽध्यायेप्येवमेव ज्ञेयम् । भतः सुष्ठूक्तं **साधनैर्निवर्तित** इत्यादि । ननु भजनाभजननिर्णयस्य प्रभुविषयकस्योद्देश्ये सति साधारण्येन प्रश्ने को हेतुरिति चेत्, उच्यते । भगवद्विषयकप्रश्नस्यैवाद्धा क्रियमाणे वयमेतादृश्यो भक्तास्त्वमेतादृशीरस्मान्कथं त्यजसीति हि प्रश्नः स्यात् । स च नायिकोत्तमानां स्त्रीरत्नानामग्रे भगवता स्तुत्यानां स्वामिनीनां मुखाम्बुजान्न निःसर्तुमर्हति, किन्तु ग्राम्याणां रसाभासयुक्तानामेव स्यात् । न हि विकचशारदसरोरुहात् तिक्तिणीरसस्पन्दः सम्भवति । अतो व्याजेन प्रश्ने भावगोपनेन महात्रस इति मुख्यरसस्वाभाव्यादेव तथोक्तिरिति बुध्यस्व । भगवांस्तु जीवेभ्यः स्वस्य वैलक्षण्यं वक्तुं तत्स्वरूपज्ञानं विना ततो वैलक्षण्यं ज्ञातं न भविष्यतीति तत्स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वरूपमुक्तवान् । अन्यथा स्वामिनीतात्पर्यविषयः स्वयमेवेति तान्न निरूपयेत् ।

भजतोऽनुभजन्त्येक इत्यत्र । **तेषां त्रयाणामित्यादि** । भजनानुसारेण भजनकर्ता प्रथमः, अभजतो भजनकर्ता द्वितीयः, उभयाभजनकर्ता तृतीयः ।
१०-२९-१६. द्वितीयो यमभजन्तं भजते स एकः प्रतियोगी । तृतीयो यं भजन्तं न भजते स द्वितीयः प्रतियोगीति ज्ञेयम् ।

भजन्त्यभजतो ये वा इत्यत्र । **धर्मस्तोपश्चेत्यादि** । धर्मार्थं यो भजते तस्य धर्म एव मुख्य इति भजनीयस्तच्छेषः । एवं सति भजनकर्तुः पातकादि-
१०-२९-१८. सम्भवे तद्दोषो निवर्तनीय एव, कृतघ्नतापरिहारायेत्यर्थः । ननु पुण्येनैव पापनिवृत्तिरित्यस्य तत्र नोपयोग इत्यत आहुः **त्वदीय एवेति** । धर्मशेषीय एव धर्मो भजनद्वारा भक्तेषु गच्छतीत्यर्थः । ननु विहितत्वात्तद्भजनस्यापूर्व एव धर्मस्तेनोत्पद्यत इति चेत् । मैवम् । तादृक्फलसाधकत्वेन 'द्भजनविधाने भजनीयनिष्ठतादृग्धर्मवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । 'तेजस्कामोमिमेव तेजस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोपधावती'त्यादिश्रुतिभ्यस्तथा निर्णयात् । अन्यथा तेजस्वन्तमिति न वदेत् । न चामूर्तत्वं बाधकमिति वाच्यम् । अलौकिकस्यार्थस्य लोकरीत्या निर्णेतुमयुक्तत्वात् । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दिति श्रुतेश्चेति दिक् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेनात्र चापवादनिषेधोक्तेर्यत्र … न तत्सम्भावना न सोऽत्र विवक्षित … सम्भावना स एवात्र धर्मः परिगृहीतः,

इत्याशयेनाहुः **तत्र धर्मे यत्रेत्यादि** । नित्यं कर्म कर्तव्यत्वेनैव यत्र क्रियते तत्र तदेव प्रधानम् । यत्र देवताराधनेनैव धर्मस्तत्र सा प्रधानम् । न चोक्तेषु धर्माभावादविवक्षितत्वमिति वाच्यम् । भगवता हि निर्णयः क्रियते । स च सन्दिग्धे कर्तुमुचितः । उक्तेषु सन्देहाभावादत्राविवक्षितत्वात् ।

भजतोपि न वै केचिदित्यत्र । **ये दयाधर्माधिकारिण** इत्यादि ।' धर्मार्थं
१०-२९-१९. भजत्सु धर्मं सम्पादयितुमधिकारिणः समर्थास्तान् ये न भजन्ति ते त्वधमा इत्यर्थः । अकृतज्ञत्वादिदोषवत्त्वेन त एवाग्रे वाच्याः । लौकिकमेव निमित्तं भजने येषां ते लौकिकनिमित्तास्तान् ये न भजन्ति ते उत्तमा इत्याहुः **ये लौकिकनिमित्ता** इति । त एव आत्मारामत्वादिधर्मवत्त्वेनाग्रे वाच्याः ।

न पारयेहमित्यस्याभासे । **भक्तिमार्गविरोधमित्यादि** । ननु 'नाहं तु सख्य'
१०-२९-२२. इत्यादिना साधनमार्गीयभक्तविषयकमभजनमुक्तम्, प्रकृते च परोक्षभजनमुक्तम्, अनुवृत्तिवृत्त्यर्थं परोक्षभजने च हेतुत्वेनैवं मदर्थेत्याद्युक्तम् । तथा चैतद्भजनानुरूपमेव स्वभजनमुचितम् । न तु कामपि मर्यादां स्थापयित्वा । तथा सति भक्तिमार्गविरोधापत्तिः । एतादृशीनां दुःखदर्शनमपि स्वस्य तद्विरुद्धमिति प्राप्त उच्यते । अत्र स्वामिनीभजनानुरूपं न भजनमिति हि तवाशंका । तत्तु प्रावाहिकधर्मरूपम् । एतदेव भगवताप्युक्तं मद्दत्तयत्फलार्थिनो यादृशं भजनं तत्फलं दत्वा ततो विमुच्य इत्याशयेन 'ये यथा मा'मित्यादि । अत्र यथा तथेति पदाभ्यां भजनप्रकारयोरप्येकरूपत्वमुच्यते । प्रकृते च दास्यं प्रकारः । स च भक्तधर्म एव, नत्वीश्वरे सम्भवति । कदाचित्क्रियमाणमप्यनुकरणवद्भवति । न हि महाराजः कदाचित्संतोषेण स्वसेवकाङ्गमर्दनं कुर्वन् दासो भवति । तथा प्रकृतेपि रसवशात् मानिनीपदपद्मपरागानुरागं कुर्वन्नपि पतिरेव, न त्वन्यथा भवतीति क्व प्रत्युपकृतिसम्भवो भजनानुरूपं भजनं वा । एवं सति प्रत्युपकृत्यपेक्षया तदभावेन दोषारोपो न कार्यः, अशक्यत्वादित्युक्तं भवति । नन्वेवं सति सुतरां परोक्षभजनमनुपपन्नम् । न ह्यप्रत्युपकार्यभजनासु दुःखहेतुकृतिः सम्भवतीति चेत् । अत्र ब्रूमः । रसात्मकः प्रभुरित्यविवादम् । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तत्रान्यतराभावे त्वसम्पूर्ण एव सः स्यात्, अतः सम्पूर्णं रसं दत्वा तदुत्तरकालीनदोषारोपात्मकव्यभिचारिभावोत्पत्तौ तच्छान्तिर्वचनैः कृता । तस्याग्रिमरसानुभवविरोधित्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेनैतादृशीषु दुःखदर्शनं स्वस्य भक्तिमार्गविरुद्धमित्यपि निरस्तम् । एवं सतीश्वरत्वमेवाशक्तौ हेतुरित्याशयेन प्रभुराहेत्याहुः **भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुमिति** । नन्वेतेन स्वस्येश्वरत्वमेवोक्तं भवति, न त्वेतत्स्तुतिरिति चेत् । अत्रायं भावः । यद्यपीश्वरत्वेनोक्तरीत्या प्रत्युपकारकरणं न सम्भवत्येव, तथापि तर्कितमुच्यते, यदि कथञ्चिन्मयि दास्यमापद्येत, तथापि निरन्तरं दास्यकरणेपि कदाप्यनृणो न

भवामीति प्रभुणा निरवद्युत्कर्षं उक्त इति का वान्या स्तुतिरेतदग्रे । अन्यथा
क्लिष्टाद्युपापीति न वदेत् । 'स्वसाधुकृत्यं न पारये' इत्येतावतैव चारितार्थ्यात् ।
नन्दिदमितरभक्तसाधारणमिव भाति । तथा हि । चतुर्वर्गार्थिषु तद्दानस्य प्रत्युपकृ-
तिरूपत्वेपि प्रासात्यन्तिकभक्तियोगेषु सेवातिरिक्तानपेक्षणात्तस्याश्च स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वा-
किं वा प्रत्युपकृतित्वं भजेत । प्रकृतेपि दासातिरिक्तानपेक्षणान्न प्रत्युपकृतिः सम्भ-
वतीति कोऽत्र विशेष इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । न ह्यपेक्षितत्वेन प्रत्युपकृतित्वं
सम्भवति । स्वल्पं कृत्वाऽधिकप्रेप्सोरधिकं कृत्वा स्वल्पप्रेप्सोश्चार्थे व्यभिचारात् । अतः
स्वरूपतः पूर्वकृत्यनुरूपत्वं मृग्यम् । तत्रापेक्षानपेक्षे अप्रयोजिके । स्वामिनीभजनानुरूपं
भजनमीश्वरेपि न सम्भवति, किं पुनर्जीवे । यच्चोक्तं प्रासात्यन्तिकेत्यादि, तत्राप्युच्यते । ते
हि पूर्वं सकामत्वेन नित्यकर्तव्यत्वज्ञानेन वा प्रवृत्ता मध्ये भगवदनुग्रहेण सेवारसानुभवे
जातेन्यापेक्षां त्यक्तवन्तः स्वार्थं, न तु तदर्थं तथा । एवं सत्युत्तरोत्तरं तादृक्सेवासम्पा-
दनेन तदेकसाध्यसुखदानमेव प्रत्युपकृतिस्तेषु । अत्र तु 'त्वदुपासनाशाः' 'एवं मदर्थोज्झि-
तलोकवेदे'त्यादिवाक्यैस्तत्प्राप्तेः पूर्वमेव त्यागः । प्रभौ सहजस्नेहोऽतः तत्सुखे स्वोपयोगं
मत्वा तत्प्रतिबन्धकं दूरीकृत्य स्वं निवेदितवत्यः । अत एव 'यत्ते सुजाते'त्याद्युपपद्यते ।
अत ए'वैवं मदर्थोज्झिते'त्यत्र स्वत्यागोप्युक्तः । स्वार्थमन्यत्यागो लौकिकानामलौकिकानां च
पुंसां सम्भवति, न तु यथाकथञ्चिदपि स्वत्यागः । अत्र स्वपदेनात्मोच्यते । तथा च
स्वात्मत्वेन स्नेहविषयत्वाभाव एवैतत्यागः । भगवदुपयुक्तत्वेनैव तस्य देहादेश्च स्नेह-
विषयत्वात् । एवं सति भगवदर्थमात्मा प्रियो, न त्वात्मार्थं भगवानित्यागतम् ।
खण्डितादिष्वपि स्वसम्पाद्यसुखानङ्गीकृतिरेव दुःखे माने च हेतुः । तथा च भगव-
सुखसम्पादनं केन प्रत्युपकृतं भवेत् । न चैतत्साधनसम्पादनमेव प्रत्युपकृतिर-
स्त्विति वाच्यम् । अत्र भावस्यैव साधनरूपत्वात् तस्य पूर्वकक्षापन्नत्वात्सदैकरूपत्वेन
नित्यत्वेनासाध्यत्वाच्च । किञ्च । भावबलेनैव यद्भवति तत्र न भगवत्कृत्यपेक्षा,
'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यात् । अन्यच्च । 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्युपक्रम्य सेवा-
कथारसासक्तियुक्तानां तेषां 'पश्यन्ति ते मे' इत्यनेन स्वरूपरसानुभवमुक्त्वा एतादृशानपि
'भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्त' इति कपिलदेवेनोक्तम् । इह तु रसमार्गरीत्याङ्गीकार
इति न कदाचिदपि तदिच्छाननुरूपा कृतिः सम्भवति । तस्य रसस्य तादृशत्वादेव ।
अपरञ्च । स धर्ममार्गोऽयं धर्मिमार्ग इत्यन्येभ्य इयान् विशेष इति कथं वदामः, खद्यो-
तेभ्य इव तरणेः । अतः सुष्ठूक्तं न पारय इति । यद्यपि गेहशृंखलाछेदस्य भावस्वभाव-
कार्यत्वात्तस्य च भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वाद्देहशृंखलाच्छेदोपि भगवतैव कारितो भवतीति
नैतदुत्कर्ष आयाति, तथाप्येताभ्य एवायं भावो दत्तो, नान्येभ्य इत्येतदुत्कर्षः । अतएवैत-
पकृतिरूपत्वं भगवतोक्तम् । तर्हि 'न पारय' इत्यनुपपन्नम् । प्रत्युत एतादृ-

ग्भावदातरि प्रत्युपकृत्यसम्भवाद्वैपरीत्यमापततीति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । पूर्णाखिलशक्तिपूर्णस्यापि प्रभोरशक्तिर्यत्करणे तद्वस्त्वत्यन्ताभाव एवेति निश्चयः । न हि सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन द्वितीयमीश्वरं कर्तुं समर्थः । अतएव प्रभुणोक्तं 'न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि ही'ति, तथा प्रकृतेपि केवलभावस्य रसात्मकत्वेन भगवदात्मकत्वात्तदनुरूपवस्त्वभावादशक्तिरेव निष्प्रत्यूहेति मन्तव्यम्, अन्यथा ईश्वरत्वमेव न स्यात्, श्रुत्युक्तरूपाभावादिति बुध्यस्व । वैपरीत्यापत्तिरिति दूषणं यदुक्तम्, तत्रोच्यते । कर्मज्ञाने साधनमार्गीयभक्तिं च जीवार्थं कृतवान् भगवान्, फलमार्गीयभक्तिमार्गं तु स्वार्थमाविश्चकार । अन्यथा रसात्मकस्वस्वरूपानन्दानुभवो न स्यात् । 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेः । तथा च भावदानादेरपि स्वार्थत्वान्नोक्तदूषणम् । नन्वेवमपि 'न पारय' इति नोपपन्नमिति चेत् । न । अस्यानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेप्येताभ्य एव तदनुभवादनुभूतस्य च वस्तुन एवैतादृशत्वेनैवं कथनस्य तत्स्वरूपनिरूपकत्वात् । यथा 'विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धे'रित्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणम्, तथात्रापीति सर्वमनवद्यम् । अत्र पूर्वार्धेनैवैतत्स्तुतिसंपत्तावप्युत्तरार्धकथनस्य तात्पर्यमाहुः **अतो मयीत्यादिना** । अत्रोपकृतेरेव प्रत्युपकृतिरूपत्वोत्त्या तद्भिन्नतदपेक्षायां सोपाधिभजनं कार्यं भवति, तथा च भजन एव तत्सम्भवात् । एतदेवोक्तं **नो चेदित्यनेन** । तच्च भवतीष्वसम्भावितमशक्यत्वादित्याहुः **न ह्यशक्यमित्यनेन** । प्रत्युपकृत्यशक्तावयं भगवन्निष्ठोपि हेतुरिति ज्ञेयम् । **इत्येकोनत्रिंशोध्यायः** ।

त्रिंशत्तमाध्यायार्थकथने । **त्रिंशत्तमे** हरिरित्यादि । इतिशब्दो हेतुवाची ।

१०-३०-०. **लीलां चक्रे** इति । लोके प्रकटामिति शेषः । तथा सत्ययं वाक्यार्थः । यद्यप्यतिगोप्यत्वादियं लीला न वक्तुमुचिता, तथापि प्रभुर्लोके प्रकटां लीलां चक्र इति हेतोरीर्यत इति, अन्यथा रासलीलेर्यत इत्येव वदेयुः । सा च 'यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभि'रित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता । एदतग्रेतिदेशेन कामशास्त्रोक्तरीत्यपि सोकेत्याहुः **कामकृतामपीति** । इन्द्रो विषयभोगेभियुक्त इति तन्नामग्रहणम् । वस्तुतस्तु ब्रह्मादीनामपि दुर्लभैव । कामकृता सा हि लोकानुसारिणी भवति । एवं सति यत्र सापीन्द्रादिदुर्लभा, तत्र पूर्वोक्तलीलायास्तथात्वे किं वाच्यमिति भावः । लीलोक्तिप्रस्तावे फलश्रुतिरसंगतेत्याशंक्य तत्तात्पर्यमाहुः **अस्या** इति । लोके कामकथा तदुद्बोधिका दृष्टेति तच्छंकया वैराग्यार्थी कदाचिन्न शृणुयात्, तथा भक्त्यर्थ्यपि, मातृणां रहस्यवार्ता न श्रोतुमुचिता, तथा सति चित्तवैषम्येतिमहान्दोषः स्यादिति शंकया, न शृणुयात् । एवं सति विषय्येवावशिष्यते । तथा सति तु हीनाधिकारिविषयत्वेनोत्तमत्वं न स्यादित्येतत्सर्वपरिहाराय फलश्रुतिरित्यर्थः । विषयिणः पूर्वं विषयत्वेन श्रवणेपि तत्स्वभावादेव दोषनिवृत्तिपूर्वकं परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः । अन्ते प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाहुः **लौकिक्यपीति** । सर्वथा प्रपन्ना दद्धाऽदेयमपि स्वरूपानन्दं दत्तवानिति तु वस्तुस्थितिः ।

पूर्वमन्यत्र विवाहाभावे रस-
भगवतो रसात्मकत्वेन तत्स्वरूपमध्यपातित्वमेतासामिति च। एतादृशेर्थे विपयत्वेनोभयोः प्रवृ-
स्वरूपमेव न सम्भवति, यंतस्तद्रसस्वरूपमर्यादा तथा। वस्तुतस्तु उपेक्ष्य एव सः, तथापि प्रभुः
त्तिः, अतोनुचितमिदमिति बुद्धिः कस्यचिच्चेत्स्यात्, तथा वक्तव्यमिति प्रश्नतात्पर्यम्।
सर्वोद्धारक इति तादृशस्याप्यलौकिकी बुद्धिर्यथा भवति, अन्यथाग्रे 'गोपीनां तत्स-
शुक'स्तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेन तन्मतमेवानुसृत्योत्तरितवान्। 'तेजीयसां न दोषाये'ति निपे-
तीना'मित्यनेन परदारात्वस्यैव दूषितत्वेन तद्दोषाप्रसक्त्या 'कुत एव च न्ध' इत्यन्तयुक्तरी-
धोनुपपन्नः स्यात्, 'नैतत्समाचरे'दित्यादिरपि। एवं सति नृत्यबन्धादेरुपयोगमाहुः **रसात्मक**
त्योक्तम्, अग्रे तु वस्तुस्थितिमनुसृत्येति भावः। स्वरूपेणैवानन्ददानाच्च। जलानि-
इति। नृत्यबन्धाभ्यामुद्बुद्धे रसे भोगः संपन्न एवेति रमणं जलस्थलभेदेन द्विविधम्। तत्राद्ये
लयोः क्वोपयोग इत्याशंक्याहुः **जलं वायुश्चेति**। स्वामिनीभगवतोः श्रमः। शीतत्वं जला-
जलं सामग्री, द्वितीयेऽनिलः, तयोस्तथात्वे हेतुः रमण उक्तहेतुभ्यां सामग्री जायत
निलनिष्ठो हेतुरत्र सामग्रीत्वभवने। तथा च जलं वायुश्च भगवल्लीलार्थमेव तदैव जायत इति ज्ञाप्यते।
इति योजना। जायत इति पदादपूर्वा सा ननु भरतवात्स्यायनप्रणयनं हि जीवार्थम्। तथा च
शीतादिति भावप्रधानो निर्देशः। न च प्रभुस्वरूपमेव
'तदुक्तरीत्या प्रवृत्तस्य जीवस्यापि तथानन्दसम्भवादत्रावैशिष्ट्यापत्तिः। नैवम्। अत्र हि
विशेषः। तस्योद्बुद्धरसात्मकत्वेन तदुद्बोधकानामप्रयोजकत्वादिति चेत्। अन्यथा रसा-
रसात्मकं स्वरूपमेवोच्यते। तत्रोद्बोधकविशिष्टमेवोद्बुद्धम्, न तु केवलम्। शक्यमज्ञानादिति
त्मकत्वं न स्यात्। तत्स्वरूपस्यैव तथात्वात्। तच्च विशेषतो न भावयितुं नृत्यमकारि, एवं च
तज्ज्ञानार्थं भरतवात्स्यायनाभ्यां तत्स्वरूपं निरूपितम्, एवं भगवता प्रवृत्ताः क्रियन्ति
रमणमिति। जीवास्तु ब्रह्मपरां श्रुतिमिवैतदपि द्वयं जीवपरमिति ज्ञात्वा तत्र हेतु**रुत्तम-**
परमिति बुध्यस्व। एतदेवाहुः **कृष्णो भुङ्क्ते न चापर** इत्यनेन। न हि भगवत्स्वरूपमन्येन
मिति। क्षराक्षराभ्यामुत्तमं पुरुषोत्तमस्वरूपात्मकमित्यर्थः। प्रयोजनमाहुः **अत्रैवेति**।
भोक्तुं शक्यमिति भावः। एतल्लीलाया भूमौ प्राकट्यकरणे तच्च वैकुण्ठे भवति। प्रभुस्तु
आधिदैविकत्वे संपन्ने हि पुरुषोत्तमभजनं साक्षात्सम्पद्यते। भवति तथा भुङ्क्त इत्यर्थः।
अस्मिन्नेव लोके आधिदैविकं रूपं जीवानां प्रकटं यथा मोक्षसुखादपीति शेषः। **प्रमाणेन**
एतल्लीलाश्रवणेपि तथा भवतीति तथा। उत्कृष्टमिति।
वचनैरित्यर्थः। **प्रमेयेण** स्वरूपेणेत्यर्थः। नागरीवत्कुतकोंप-
इत्थं भगवतो गोप्य इत्यत्र। **विपरीतभावेनेत्यादि**। अनुभवविरो-
हतमतयो न भवन्तीति तथा। **ननु ता वाच** इत्यादि। **मनसि विचि-**
१०-३०-१. धित्वाद्वचनानां भगवति चाप्तत्वनिश्चयादिति भावः। भगवद्वचनानुभावात्पूर्वसा-
कित्सायामेवेति। मिथो विरुद्धत्वज्ञान एवेत्यर्थः। प्रकृते
न्निध्यानुभवोऽधुना सम्पन्न इति नानुभवविरोधोतो न सन्देह इति भावः।

गोपीमण्डलमण्डित इत्यत्र । **उत्तरोत्तरेति** । उत्तरोत्तरक्षणसम्बन्धिभिरि-
१०-३०-३. त्यर्थः । **पूर्वपूर्वेति** । पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धीत्यर्थः ।

जगुर्गन्धर्वपतय इत्यत्र । **अन्यथा भगवद्धस्तेत्यादि** । अत्रायं भावः । यथा भगवल्लीलामात्रोपयोगिनो नटा इव विश्वावसुप्रभृतयः, तथा भगवद्गृह-
१०-३०-९. स्सदनादिमात्रोपयोगिक्रियाशक्तिमन्त इन्द्रादयो दिक्पालेभ्यो भिन्नाः सन्ति, ते त्वेतद्भुजदण्डमात्रावलम्बाः । तयो रसरूपत्वेन रसात्मकक्रियाशक्तिप्रधानानामेव तत्र स्थितेरुचितत्वात् । अतः सुष्ठूक्तं **भगवद्धस्तेत्यादि** ।

काचित्समं मुकुन्देनेत्यसामासः । **उत्पन्नस्य नादस्येत्यादि** । अत्रायं भावः । अयं नादो न लौकिकः, पूर्वसिद्धो वा, किन्त्वलौकिकोऽपूर्वः ।
१०-३०-१०. स च भगवतोऽन्यभावनिवृत्तिपूर्वकं स्वमात्रविषयकभावोत्पत्त्यर्थं प्रत्येकं कृतः । अयं च स्वामिनीनामप्युक्तभावानुरूपभगवद्विषयकभावविशेषोत्पत्तौ रसानुभावको भवति । मूलकारणत्वात्स्वामिनीगानस्य तथात्वम् । इदमेवामृतमयत्वम् । सा च भगवन्नादेनेति तथा कृतः । अपरञ्च । स्वामिन्याः स्वरजात्युन्नयने प्राधान्योक्त्या प्रभोस्तत्सहभावोक्त्या ततः सकाशादस्य माधुर्यं लक्ष्यते । अन्यथा प्रभोस्तारनादेनास्याभिभवे रसाभास एतद्वैयर्थ्यं च स्यात् । साम्ये तूभयोः स्वातन्त्र्येण करणात्परस्परानुगुणत्वेन च मिथो रसानुपयोगित्वप्रसंगः । स्वयं नादस्वरूपमज्ञात्वा भगवन्नादं श्रुत्वा तत्स्वरूपनादकरणेपि तथा । अतो भगवद्विचारितानुपूर्वीं स्वयं ज्ञात्वा तथैवोन्नीतवतीति ज्ञेयम् । पूर्णरसोदयो भगवति जात इत्यपि ज्ञापनाय तदधीनत्वमपि ज्ञापयितुमेवं कथनम्, नायिकाप्राधान्यस्य एतद्रसस्वभावरूपत्वात् । एवं सति तारनादसाध्यजगत्पूरणं मधुरेण न भवति । अन्यधर्मनिवृत्तौ ह्येतेन पूरणं भवति । तदर्थमेतत्स्वरूपे रसाभिज्ञा निरूपिकाश्चैता एवेति । यथा 'तं त्वौपनिषदं पुरुष'मिति श्रुतेस्तदुक्तमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तथैतन्निरूपितधर्मवदेव पुरुषोत्तमस्वरूपम्, नान्यधर्मविशिष्टमित्येतद्गानस्योपनिषद्वाक्यरूपत्वादेतच्छ्रवणेन भगवति प्राकृतधर्मराहित्यज्ञानं स्वस्मिंश्च तत्सम्बन्धित्वेनान्यधर्मराहित्यं तज्ज्ञानं च भवति । तदनन्तरं भगवदानन्दानुभवो भवति । एतत्प्रभुगानकार्यम् । एवं सत्येतेन जगत्पूरणं भवत्येवेति सर्वमवदातम् ।

काचिद्रासपरिश्रान्तेत्यत्र । **भगवतः स्थिरत्वायेति** । कदाचित्प्रभुर्गदामवष्टभ्य तिष्ठति चलति वा । यथैतस्यतश्चरणस्खलनं न भवति, तथा
१०-३०-११. तद्गृहीतस्कन्ध एव यथापूर्वं मण्डलं नृत्यं चानुवर्तयतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । **वृक्षाधिरूढालिङ्गनमिति** । 'रमणचरणमेकेनोरुणाक्रम्य खिन्नश्वसितमपरपादेनाश्रयन्ती तद्रूरुम् । निजमथ भुजमेकं पृष्ठतोऽस्यार्पयन्ती'त्यादिना रसशास्त्रे निरूपितम् ।

हृष्टरोमा चुचुम्ब हेत्यत्र । सदानन्दत्वादिति । चुम्बनेन हि रस आस्वाद्यते ।
अधरादिवद्बाहौ न रसोऽतः कथं तथेत्याशंकानिरासायेदमुक्तम् । चन्दनाले-
१०-३०-१२. पतात्पर्यमाहुः **विवेकधैर्येति** । अंगरागस्यानुभावात्मकत्वेन प्रचुरभाव-
विशेषजननात्तेन तयोर्नाश इत्यर्थः । बाहौ तथा कृतिर्न लोकसिद्धाऽतः सखीनां समक्षं
कथमेवं करोमीति विवेकः । एकान्तसमयप्रतीक्षया स्थितिर्धैर्यकार्यम् ।

कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तमित्यत्र । अनेन तस्यै स्वविद्येति । यथा सर्ववेदान्त-
वाक्यानां निष्पीडितोऽर्थो ब्रह्मविद्या, तथोपनिषदादिवागधिपतिना रसात्मकेन
१०-३०-१३. स्वान्तरेव भक्तविषयकस्नेहकलाभिर्निष्पीड्य स्थापितं ताम्बूलचर्वितमिति
तयेत्यर्थः । दानप्रयोजनमाहुस्तेनेयमेवेति । विप्रयोगदशायामुपस्थितमरणनिवर्तक-
वाक्यकथनेन सखीनां जीवयित्री भविष्यतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्या हि ब्रह्मप्रापिका । अत्रापीयं
स्वामिनी प्रियं प्रापयिष्यतीति भावः ।

नृत्यती गायतीत्यस्याभासः । अपरा पुनर्वैराग्यात्मकमित्यादि । अत्रायं
भावः । स्वस्यापि स्नेहातिभरेण विप्रयोगासहिष्णुत्वेऽन्यासां समाधानं न
१०-३०-१४. सम्भवतीति, तदापि यथान्यासां समाधाने शक्तिर्भवति, तथा पूर्वदत्तज्ञान-
कार्यसिद्ध्यर्थं क्रियाशक्तिरूपमच्युतीयत्वेन तदापि कार्यक्षममच्छिद्रत्वेन फलाव्यभिचार्ये-
ज्जत्वेन तदापि तापकार्यनिवर्तकं तथाऽकरोदिति तापनिवर्तकत्वं ज्ञानसहायत्वं च वैराग्ये
प्रसिद्धम् । यद्यपि स भावोन्याप्रतिवध्यस्वभावस्तथापि प्रभुसम्बन्धित्वेन यथा स तथा
तथा हस्ताब्जमपि तथेति । तदोभयोरनुवृत्त्योभयकार्यसम्भवेन विचित्रो महारसात्मको भाव
उत्पद्यत इति भावः । ननु पूर्वोत्तरश्लोकोक्तनायिकयोर्मिथो भेदेनेदं सर्वमनुपपन्नमिति चेत् ।
मैवम् । अत्र ह्यैश्वर्यादिषड्गुणरूपा एता एव । अत एतद्विशिष्टमेव स्वरूपं भगवच्छब्दवाच्य-
मिति निरूप्यते । धर्मयोर्भेदश्चावश्यकः, तथापि धर्म्यभेदात्सर्वोपपत्तेः । तथाच भगवतो
ज्ञानवैराग्ये वियोगदशायां स्वामिनीनामेवार्थ उपयुज्येत इत्युक्तं भवति । एतेन तस्मिन्समये
प्रभोरपि रसात्मकत्वेन स्वामिनीविरहजभावकार्यशान्तिरेताभ्यां भवतीति सूच्यते ।

गायन्त्यस्तं विजहिर इत्यत्र । इयं क्रिया शक्तिरूपेति । शक्तिरूपा भग-
१०-३०-१५. वत्सामर्थ्यरूपेत्यर्थः । तस्मिन्सति स्वातन्त्र्यमुचितमिति भावः ।
उपक्रमात्प्राप्तेपि नृत्ये यत्पुनर्वाद्योक्तिपूर्वकं नृत्यकथनं तत्कञ्चन विशेषमाश्रित्येति त-
माहुः **अतः परं 'राधादामोदरवदिति ।** अथवा रसावेशजनिता
१०-३०-१६. मर्यादारहिता क्रिया विहार इति तदुक्त्योत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसान-
मिति न्यायवत् पूर्वनृत्यविरामो ज्ञाप्यते । तथा सति पुनर्नृत्योक्तिरुचिता । तच्चेरपूर्ववदेव

स्यात्तदा तत्त्यागो न स्यात् । रसार्थमेव तत्करणात्तदुदयं विना तत्त्यागासम्भवात् । एवं सत्यपूर्वरसार्थमेवापूर्वमेव नृत्यमथोच्यत इति ज्ञायते । तदेवाहुरतः परमित्यादिना । **कर्णोत्पलालकेत्यत्र । स्वतो वेत्यादि** । श्रमाभावज्ञापकधर्मश्रीकथनेन रसावेशादेवैतदपि नृत्यं जायत इति तस्मिन्भवति सति स्वत एव पूर्वविहारनिवृत्तिर्जातेति सूच्यत इत्यर्थः । अथवा । क्रीडाया अनिवृत्तिः क्रीडानिवृत्तिः । श्रमाभावसूचनेन पूर्वक्रीडाया निवृत्तिर्न स्वामिनीनामशक्येति सूच्यत इत्यर्थः । **गोप्य इति । भगवत एवेत्यादि** । भगवत्साम्येन नृत्यकृतिर्न पूर्वशिक्षया गोपजातीयानां, तत्रापि कुलवधूनां, तदसम्भवात्, किन्तु तथा रसाविर्भावो येन तथा नृत्यं स्वत एवाभूदिति ज्ञापनायेत्यर्थः ।

रेमे रमेश इत्यस्याभासे । **नन्वप्राकृतीभिरित्यादि** । अत्राप्राकृतीत्वं निरूपयितुं
१०-३०-१७. तद्विपरीतधर्मोक्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मानन्दरूपत्वेनाप्राकृती रमा । भगवांस्तु तदीशत्वेनाप्राकृतीरमणैकस्वभावः, तेनात्र रमणोक्त्यैवाप्राकृतीत्वमप्युक्तमेव भवतीति भावः । किञ्च । स्वामिनीनामप्राकृतत्वे का नाम शंका, यत एतत्सम्बन्धद्वारैव रमापि प्रभुसम्बन्धं प्राप्तवती, नान्यथेत्याहुः **रमापि भगवदाज्ञयेत्यादि** । तदुक्तं 'श्रयत इन्दिरे'त्यादि । तथा च स्वामिनीषु प्रभोः स्नेहभरदर्शनेन स्वयं तत्र प्रविश्य तद्द्वारा प्रभुसम्बन्धं प्राप्तुमिच्छन्त्यपि तन्महत्त्वस्फूर्त्या स्वयं न प्राविशत्, किन्तु तदार्ति दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं प्रभुणाज्ञापिता तथाकरोदिति ज्ञापनायोक्तं **भगवदाज्ञयेति** । अपरञ्च । यदि नागरीवदस्सदतिरिक्तायाः प्रभुसम्बन्धो मा भवत्विति चित्तकौटिल्यं स्यात्, तदा रमा न तथा कर्तुं शक्नुयात्, एतास्तु सर्वथाङ्गीकृतव्रजसम्बन्धिन्य इत्यतिसौजन्यादिगुणवत्य इति सुखाराध्या इति रमायास्तथाकरणमित्याशयेनाहुस्ता **अप्यधिष्ठानयोग्या इत्याहेति** । नन्वेतद्रसप्राप्त्यर्थं ह्येतदाज्ञापनम् । सा चोभयोरपि दम्पतित्वभावस्य जागरूकत्वेनात्रासंभाविता । एवं सति प्रियस्यापि पूर्वभावविलक्षणभावोत्पत्त्या रसाभासप्रसंगेन पूर्वरसस्यापि भंजिकेयमाज्ञा, स्वौघःस्पर्शमप्यसहमाना शिक्यस्थमपि क्षीरं नीरे पातयन्ती गौरिव।अतस्तत्सम्पादनमनुचितम् । किञ्च । ब्रह्मभावे हि ब्रह्मानन्दाविर्भावो, रमा चैतद्रूपा । स्वामिन्यस्तु ततोऽधिकभगवद्रसभाववत्योऽतस्तत्सम्बन्धोऽत्राशक्यवचन इत्याहुर्नन्वेत**दप्यनुचितमित्यादिना** । अत्रार्भकदृष्टान्तेन समाहितेरयमाशयः । यदुक्तं रमावेशे रसाभासप्रसंगः पूर्वरसविच्छेदश्चेति । तत्रोच्यते । यथा स्वप्रतिबिम्बं पश्यन् बालो दर्पणादौ गृहादिप्रतिबिम्बे सत्यपि स्वप्रतिबिम्ब एव रमते, नतु तदन्यस्मिन् । अत एव मूले स्वपदोपादानम् । तथा स्वामिनीषु रमासमागमेपि स्वस्य रसरूपत्वेन तदात्मकान् भावान्यत्र दृष्टवांस्तत्रैव तदनुरूपभावचेष्टावानेव रेमे, नतु रमास्फूर्तिरपि, येन भार्यात्वज्ञानेन पूर्वरसविच्छेदः स्यात्। तस्य रसस्य तादृक्स्वभावत्वादेव तथात्वं प्रभोः । अर्भकत्वस्वभावस्य तथात्वात्तस्येव । रमायास्तु भगवति भर्तृभाववत्त्वेन न मुख्यरसप्राप्तिः, अत एव

'नायं श्रियोंग उ नितान्तरते'रिति श्रीमदुद्धववचनम् । किन्तूक्तभावविशिष्टप्रियांगसंगिव्रजां-
गनांगसंगित्वेनैव पूर्वमननुभूतजातीयः कश्चनानन्दविशेषः समजनि, येन सर्वविस्मृतिर-
भूत् । एतेनैव रमाप्रवेशे स्वामिनीनां भाववैलक्षण्येन पूर्वरसविच्छेद इति निरस्तम् । न
हि प्रतिबिम्बाश्रयस्तज्ज्ञानं लोके कचिद्दृष्टचरम् । ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेन तत्र तदसम्भवात् ।
अपिच । स्वामिनीनां प्रभोश्च तज्ज्ञानेपि न काचित्क्षतिः । यतो रसाभासभावाभासैर्मुख्यो
रसः पोष्यते । प्रकृते च तदावेशतः क्षणमात्रं तथा भावोऽग्रिमक्षणजायमानरसविशेषानुभा-
वक इतीष्ट एव । अतः प्रस्तुतस्यौघोभारधाराभरेण शिक्यस्थभाण्डान्यप्यतिशयेन पूरयन्त्यद्भुता
गौरिवेयमाज्ञेत्युचिततरा । यच्चोक्तं ब्रह्मभावाभावात् तदानन्दरूपाया रमायाः सम्ब-
न्धोऽनुपपन्न इति तत्रोच्यते । न हि ब्रह्मभावात्मकसाधनेनाविर्भवद्ब्रह्मानन्दो रमा । तस्य
तद्विशिष्टेषु पुरुषेष्वप्याविर्भावात् । अस्याः पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वात्, किन्तु पुरुषो-
त्तमस्य रसात्मकत्वेन स यावद्विधस्तावद्विधोयं निरूपणीयः । तथा च स्निग्धदम्पती-
भावोऽप्येकस्तत्प्रकार इति तदात्मकानन्दप्रकाशिका । 'अर्धो वा एष आत्मनो
यत्पत्नी'ति श्रुतेः स्वयमपि तदर्धत्वेनानन्दरूपा । ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य या शक्तिः सा रमा
ब्रह्मानन्दशब्देनोच्यते । तथा च एतादृश्याः सम्बन्धयोग्यतास्तीत्यत्र प्रवेश उपपद्यत इति ।
स्वामिनीनां प्रभोश्च रमाननुसन्धानपक्षमाश्रित्य 'बालको ह्री'त्यारभ्य 'स्थापयित्वे'त्यन्तो
ग्रन्थ उक्तः । अनुसन्धानपक्षमाश्रित्य ब्रह्मेत्यादिः । अत्र ब्रह्मपदेनोद्दीपकानुभावकवा-
क्तिभिराविर्भावितो व्यभिचारिभावपुष्टो मुख्यो रस उच्यते । अविकृतो नित्योऽयं रस
इति ज्ञापनाय ब्रह्मपदोपादानम् । ब्रह्मानन्दपदेन पूर्वोक्तो मुख्यरसपोषको रमावेशज-
नितो भावविशेष उच्यते । ननु स्वसामर्थ्यादिस्थापनेनैव चेद्रमणम्, तदा स्वत उत्तम-
नायिकात्वाप्राप्त्या स्वामिनीषु भगवतश्च स्वसामर्थ्यादियोजनव्यासंगेनोत्तमरसाननुभवप्र-
संग इत्यरुच्या पक्षान्तरं वक्तुं तामुद्भावयन्ति नन्वेतदपीत्यादिना । सामर्थ्यादि योज-
यित्वा रमणे क्लिष्टकर्मत्वप्रसंगेनानुचितमिदमित्यर्थः । पक्षान्तरे दृष्टान्तस्याभासमाहुः
किमनेनेति चेदिति । स्वामिनीनामेवार्थे अस्या लीलायाः क्रियमाणत्वाद्रमावेशेन
रमणेन स्वामिनीनां किं फलं सम्पादितवानित्यर्थः । इयमाशंका दृष्टान्तेनापास्यते ।
तथाहि । यदा यशोदारोहिण्यादिसमक्षं तत्संकोचतः स्वयमाश्लेषाद्यकरणेनार्त्यार्तानां व्रज-
सुन्दरीणामार्तिहरणार्थं बालभावव्याजेन तदुरस्सु विविधविहारान् करोति, तदैतासां रसरी-
त्यैव रसपूर्तिरार्तिहरणं च भवति, अन्यासां तु विचित्रबालचेष्टात्वभानेन बाललीलारसा-
नुभव एव भवति, एवमिहापि स्वामिनीनां निजरसभावानुरूप एव रसानुभवो रमायास्त्वे-
तत्प्रसंगेन निजभावानुरूप एव स इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तद्वयमत्र ज्ञेयम् । यथार्भको
रेमे तथेत्येकः, अग्रिमश्चापरः । सान्निध्यात्स एव तथाविधो यथेति । अत्रावृत्तेनार्भकपदेन
लौकिकः स उच्यते । द्वितीयो दृष्टान्तः पूर्वोक्तप्रकारक एवेत्याचार्यैरत्र नोक्तः । एवं सति
रमाप्रवेशत एवात्र रमणयोग्यतेति कश्चिन्मन्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः यद्वेत्यादि ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्चेत्यत्र । एकस्मिन् वाक्य उक्तयावद्धर्मविशिष्टेन येन
१०-३०-१९. समं यस्योक्तस्यानुक्तस्योभयोर्वा समुच्चयस्तस्य तयोर्वा तावद्धर्मवत्त्वमावश्य-
कमिति चन्द्रेपि कामार्दितत्वं चकारेण बोध्यते । तत्रैतस्मिन्वाक्येऽनुक्तो-
ऽकलङ्कश्चन्द्रोप्यनेन समुचीयत इत्याहुः **आनन्दमयोऽपीति** । अग्रे लौकिकेन्दोर्नि-
रूपणम् । उक्तसमुचितमर्थमाहुः **चकारादित्यारभ्य तथा चन्द्रोऽपीत्यन्तेन** । **भग-
वति निवेशनार्थमित्यारभ्य जात** इत्यन्तेनालौकिकस्येन्दोः कथनम् । अन्यथा
तथा चन्द्रोपीत्यतिदेशेनैव कामार्दितत्वं प्राप्तमेवेति पुनर्नोक्तं स्यात् । अत्रैवं निरूपणे
नियामकमाहुः **अनेनाग्र** इत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । 'एवं परिष्वंगे'त्यादिना रसशा-
स्त्रोक्तलीला रमणोक्त्या सहस्रवणादिकमपि प्राप्तमेव भवति । तस्य तावद्रूपत्वात्, परन्त्वख-
ण्डरूपे भगवति स्वबुद्ध्या तन्नोपपादयितुं शक्यत इति गोप्यत्वाच्च प्रकटं न वक्तुं शक्य-
मित्यनेन प्रकारेण शुकदेवैर्ज्ञापितमित्याचार्यैस्तथाऽगादि । सोमस्य रेतोरूपत्वं श्रुतिसि-
द्धमिति नानुपपत्तिः काचिदंशनिवर्तन इति दिक् । ननु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनैव सर्वमु-
पपत्स्यत इति किमेतत्प्रवेशेनेति चेत् । मैवम् । अस्य रेतोरूपत्वात्तस्य चाध्यात्मिकरूपत्वेन
स्वरूपान्तर्गतत्वात्तेन रूपेण प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तस्य तत्रैव स्थितेर्नेदं साधीय इति
वाच्यम् । प्रकारद्योतनपरत्वादस्या लीलायाः । अन्यथा तमिस्रायामियं लीला न स्यादिति ।

आत्मारामोऽपि लीलयेत्यत्र । **चन्द्रप्रवेशादिति** । रेतःपोषस्य भावपोषक-
१०-३०-२०. त्वादिति भावः । **अस्यामपि दशायामिति** । प्रमाणसिद्धत्वेनोभयो-
रत्र विरोधाभावादिति भावः । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । वस्तुतस्तु
लीला स्वरूपात्मिकेति तन्मध्यपातिन्योपि तथैवेत्यात्मरमणमेवात्रापीत्याशयेनाहुः **तत्रापि
आत्मरमण एवेति**। अत एवाग्रे वक्ष्यति 'गोपीनां तत्पतीनां चे'ति श्लोकम् । लीलापद-
ध्वनितमर्थमाहुः **यथा महानपीत्यादिना** । ईश्वरोऽपि सन्नायिकाप्राधान्येन स्वस्य गौण-
भावेन रेमे । तस्य रसस्य तथात्वादित्यर्थः ।

गोप्यः स्फुरदित्यत्र । **गाने हीति** । एवमत्र ज्ञेयम् । पूर्वश्लोकेन हि स्वाधी-
१०-३० २२. नभर्तृकात्वमुक्तम्, अस्मिन्नपि कुण्डलकुन्तलगण्डशोभा प्रियकरकमलसम्पा-
दितैव । अत एवास्या मानधारणे हेतुत्वम् । स्वनिष्ठत्वेन सहजत्वमस्य । एवं
सत्युत्साहविशेषो यो गानजनकः स रजोगुणशब्देनोच्यते । तथा च पूर्वं मानेन दुःखम-
भूदिति तादृशत्वाभावाय गुणगानमिति । अत्रैव **मूलभूतगुणेति** । भगवच्चातुर्यकार्यमि-
त्यर्थः । गानजः पुष्टो भावविशेषोऽलौकिकेष्टसाधकत्वेन पुण्यपदेनोच्यते ।

ताभिर्युत इत्यस्यामासे । **तुल्याभिरिति** । निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भावैरानन्दा-
१०-३०-२३. त्मकत्वेन च तुल्याभिरित्यर्थः । अत एव प्रतिपेकः सम्पत्स्यते । रमणं
जलस्थलभेदेन द्विविधम् । तच्च पूर्णरात्रिसाध्यम् । तत्रैकस्य पूर्तावितरस्यारम्भ
इति महारात्रसमय इत्युक्तम् ।

वैमानिकैरित्यस्याभासः । ननु देवैरिति । अविचारमलयं बहुभिरेकदा कृतः परिपेको लोके व्याकुलतासम्पादको दृष्ट इत्यत्रापि तथा सम्भावनयान्तरं-

१०-३० २४. गभक्तैः स्वामिनीषु शनैः परिपेकः कार्यो नैवमिति विज्ञप्तिः कथं न कृते-

त्यर्थः । अन्यस्य भक्तस्यापि तदा दर्शनं दुर्लभम्, परन्तु पूर्वं विमानशतसंकुलमित्युक्तमिति तत्स्थितानां दर्शनं सम्भाव्यते । तेषां तु प्रभुलीलोपयोगिमण्डपस्थितिलक्षणसम्बन्धेनैव जनितानन्देन भगवदिच्छया पुष्पवृष्टिस्तुतिरसाभिनिवेश एव भवति, न तु दर्शनमपीति भावः । यद्यपि दर्शनेपि तैर्न किञ्चिद्वक्तुं शक्यम्, भगवदतिरिक्तस्यैतासु वक्तुमनधिकारात्, तथापि यदन्यत्र दुःखदं दृष्टं तदेताभिः कृतं प्रभोरतिसुखदमिति ज्ञापयितुमाचार्यैराभासस्त्वयोक्तः । अत एवात्तगजेन्द्रलील इत्युक्तम् । अत एवोक्षिप्तजलप्रतीकार उत्तानपाणिभ्यां सम्भवत्यपि प्रभुर्न करोति, प्रत्युत तदभिमुखमेव बाहू प्रसारयतीत्याशयेनाहुः सर्वे देवा इत्यादि । बाह्वोर्देवतारूपत्वेन तदवयवभूताङ्गुलीकरतलादीनामपि देवत्वमिति भावः । अन्यथा लोके इति । भगवता निवारणे कृते स्वामिनीलक्षणे लोके तथा न भवेदित्यर्थः ।

यथा मदच्युदित्येतच्चात्पर्योक्तौ । ततः अविचारेणेति । पूर्वस्यां लीलायां

१०-३०-२५. देशकालनायिकाविचारपूर्वकं रमणं कृतम्, तदनन्तरं न तथेत्यर्थः ।

प्रश्नतात्पर्यं तु लौकिक्यपि यदा दृष्टिरित्यत्र निरूपितम् ।

प्रतीपमाचरदित्यत्र । धर्मो नष्ट इत्यादि । अधर्मनाशधर्मस्थापनतत्करण-

१०-३०-२८. तदुक्तितद्रक्षाणां पूर्वमुक्तानां प्रतीपा अर्था अनेनोक्ताः ।

नैतत् समाचरेदित्यस्याभासः । ननु तेजीयसामपीत्यारभ्य न्यायादित्यन्तः । यद्यप्येतत्समाहितिर्नैतेन श्लोकेन भवति, तथाप्युत्तरार्धेऽन्यस्य कर्तुर्नाशो-

१०-३०-३१. त्त्येश्वराणामनाशज्ञापनेन च समाहितिर्भविष्यतीत्याशयेनेदमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । अन्तरङ्गैरेवेत्यग्रे वक्ष्यन्ति च ।

इच्छयात्तवपुष इत्यत्र । वपुश्शब्दस्य वपुष्प्राकट्यपरत्वमित्याचार्याणामा-

१०-३०-३५. शयः । (अत्रैवाग्रे यथान्नभेदेनेति । यावद्यस्यान्नेन देहः पोषितो भवति, तावत्तदीयत्वेन लोके व्यवह्रियते । पुनरन्यस्यान्नेन पोषितः स एव तावत्तदीयत्वेनापि व्यवह्रियते । एवमेकदेहस्यान्नभेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ।)

योऽन्तश्चरतीत्यत्र । वस्तुतस्तु नायमित्यादि । देहकृततत्तन्निषेधोत्र क्रियते । प्रभुस्तु स्वत एव पुमान् । अत एव श्रुतावेकस्मिन्नेव वाक्ये पुरुषं पुरुष-

१०-३०-३६. विधमित्युक्तम् ।

(.) चिह्नान्तर्गतं श्रीहस्ताक्षरपुस्तके नास्ति ।

भजते तादृशीः क्रीडा इत्यत्र । **तत्तद्धर्मप्रवेशेति** । श्रोतृणामिति शेषः ।
१०-३०-३७. यल्लीलाश्रवणमेव भगवद्भावसाधकम्, तत्र तल्लीलामध्यपातिनां स्वरूपं किं वक्तव्यमिति भावः ।

ब्रह्मरात्र इत्यत्र । वासुदेवपदतात्पर्यमाहुः **यतो भगवानित्यादि** । दिवा
१०-३०-३८. विप्रयोगजातौ सत्यां दिनान्ते प्रियसंगमे य आनन्दो, न स सदा दर्शन इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यते ।

श्रुतिसिद्धरसात्मत्वं प्रकटीकृत्य भूतले ।
क्रीडन्मल्लोचने शश्वच्छिशिरीकुरुते प्रभुः ॥ १ ॥

इति त्रिंशोध्यायः ।

अथैकत्रिंशाध्यायं विवृण्वन्त उक्तलीलानन्तरमन्यभजनं कुतुकादपि व्रजवा-
१०-३१-०. सिनामनुपपन्नमित्याशंक्य इदं प्रकरणं न सर्वथा पूर्वप्रकरणमध्यपातीति ज्ञापनाय पूर्वप्रकरणार्थमनूद्यैतदुक्तितात्पर्यमाहुः **नामलीलात** इत्यारभ्य **हरिणैव त्विवलन्तेन** । नामलीलातो यो रसस्तदर्थमन्यभजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमुच्यत इत्यर्थः । यथा रूपलीला स्वतन्त्रा, तथा नामलीलापीति ज्ञापनाय भिन्नोपक्रमेणैतत्प्रकरणारम्भः कार्यः । तत्रान्यभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यज्ञानमंगं तदर्थं तथोच्यते । **एवमुद्धृतभक्ता** इति । इन्द्रभजननिवृत्तिपूर्वकमित्यर्थः । एतावान्परं विशेषो यद्रूपलीलारसानुभवे वैष्णवधर्माणामपि त्यागोंगम्, नामलीलारसानुभवेऽन्यदेवताभजननिवृत्तिस्तथा, न तु विहितानां भगवद्धर्माणामपि । विधेरपि नामलीलामध्यपातित्वात् मर्यादापुष्टिभेदेन तस्या द्विविधत्वान्मर्यादामिश्रपुष्टिमार्गीयाः पूर्वाध्याये कथ्यन्ते । शुद्धपुष्टिमार्गीया द्वितीये । मर्यादामार्गस्य सदोषत्वज्ञापनाय शंखचूडप्रसंगः ।

रजनीं तां महाभागा इत्यत्र । **अग्रिमानिष्टमिति** । सर्वथा परिग्रहो
१०-३१-४. भाग्ये महत्त्वं तद्वत्त्वादेतेषामन्यभजने दुःखसम्भवः, उपेक्षायां तु सुखमेव भवेदिति भावः ।

स्वेन पाप्मनेत्यत्र । **पूर्वं हीति** । ब्रह्मवृत्त्यपहारस्य सर्पयोनिफलकत्वादिति भावः ।
प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्नित्यत्र । **तव नैते पित्रादय** इत्यादि । सर्प-
१०-३१-१६. त्वाद्यीनाधिकारित्वादेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

तदात्मवैभवमित्यत्र । **यत्र क्रियाज्ञानादीनामिति** । तेषां प्रयोजनाभाव
१०-३१-१९. इत्यर्थः । **कदाचिदथ गोविन्द** इत्यत्र । **इयं हि लीलेत्यादि** । तत्-कालं एव कर्मविधानान्नामलीला कालप्रधाना । स चोपाधिरूपत्वेन स्वयं-

विष्णुरन्यानपि कालयति, दैत्याश्च तादृशा इति तदनुगुणः कालो भवतीति कालप्रधाने मार्गे दैत्यानां बाधकत्वमावश्यकम् । राजसे मार्गे तामसानां प्रभावस्योचितत्वाच्च । एवं सति तन्निवारणे भगवन्माहात्म्येन जातेपि तत्र नामलीलात्वस्यैव प्रयोजकत्वात्तन्माहात्म्यं नामलीलापर्यवसाय्येव भवतीत्यग्रजाय मणिदानेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। अतएव प्रकृते शिवरात्रिरात्रिनिशासुखसंमाननान्युक्तानि। तत्र बाधनिवारणस्यावश्यकत्वायाहुः **लौकिका-लौकिकेति**। लौकिकं शंखचूडवधश्चरणाविन्दस्पर्शमात्रेण ब्रह्मशापजाहित्वस्यापि नाशोऽपूर्वरूपसम्पत्तिश्चालौकिकम् । ज्ञात एव । लौकिकैः प्रत्यक्षतया ज्ञात एवेत्यर्थः । विपरीते बाधकमाहुरन्यथेति । लौकिकालौकिकमाहात्म्याननुभवे फलश्रुतेर्यथाश्रुतार्थस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन तयोरप्रेक्षापरत्वं कल्प्येत । यथा यजमानस्य बर्हिर्मुष्टिरूपत्वं प्रत्यक्षबाधितमिति यजमानः प्रस्तर इति वाक्यं यागोपयोगित्वेन, उभयोस्तत्त्वेनोत्प्रेक्ष्यते यजमान इति कल्पयन्ति। वस्तुतस्तु लौकिकमानानुरोधेन वेदार्थबाधका भ्रान्ता एव। यतो लौकिकं मानमलौकिकार्यसमर्पणे न समर्थम्, अतो यथाश्रुतार्थ एव प्रामाण्यं श्रुतेर्मन्तव्यमितिभावः । **क्रियाशक्तिप्रधान** इति । इन्द्रत्वेन देवत्वात्तथेति भावः । **अनेन मध्यमाधिकारिणामिति** । अतएवैतादृशानामधिकारिणामनन्यत्वमङ्गोपि नेत्याहुः **अन्यथेति** । आवेशाभाव इत्यर्थः । तेनैव तेषामङ्गीकारान्न तत्कृङ्ग प्रमाणरूपबलदेवपराणामपि युगपदङ्गीकारेणेति भावः । **अद्भुतविक्रम** इत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **केवलार्थपराणामिति** । अत्रा-इति भावः । अद्भुतं हि लौकिकोपपत्तिरहितं मनस उल्लासकं भवति । प्रकृते वेदरूपरामस्य विक्रमः क्रियाशक्तिफलरूपो विचित्रः स्वर्गादिस्तन्निरूपकस्य वेदस्य श्रुतितात्पर्यविदुषां यथाश्रुतार्थपराणामुपयोगः । वस्तुतस्तु स्वर्गशब्देन 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न'मिति वाक्यार्थः । दारमसुखमेवोच्यत इति तत्वनिबन्धे विस्तृतं पितृचरणैरिति तात्पर्यविदन्यभजनराहित्येन प्रभुमेव भजेत् । तथा च केवलार्थपराणामित्यस्य यथाश्रुत्यर्थपराणामित्यर्थो वेदपक्षे । भगवत्पक्षे तु स्वप्रयोजनपराणाम्, न तु निरुपधिभगवत्पराणामित्यर्थः। अत्र स्वरक्षा कामसुखं च स्वप्रयोजनम् । एवं सत्यधिकारिभेदेन भजनभेदात्फलभेदोपीति तदुपपत्त्यर्थमुभयरूपेण क्रीडेति भावः । विपरीते बाधकमाहुः अन्यथेति । उभयरूपेणैतल्लीलाया अकरणे शंखचूडवधः स्त्रीणां स्वप्रयोजनसमर्पणं चेति कार्यद्वयमेकेनैव रूपेण न सम्भवतीति तद्रक्षार्थं रूपान्तरं प्रकटनीयं स्यादित्यर्थः । नामलीलायां शब्दप्राधान्यं मत्वा पक्षान्तरमाहुः वेदे वेति। यदि साधनरूपेण यथाश्रुतार्थपराणामर्थनिरूपणं फलरूपेण च तात्पर्यविदुषामितरनिराकरणं न कुर्यात्तदा 'हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदने'ति वाक्या'त्तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति वाक्याच्च यागादिविधीनां 'पञ्चपञ्चनखा मक्ष्या' इति वाक्यस्य तदितरभक्षणनिषेधपरत्वम् । न तु यागविधानपरत्वम् । अकरणे —यागातिरिक्तकर्मनिषेधपरत्वमेव सिध्यति,

प्रत्यवायश्रवणादवश्यकर्तव्यताकत्वविधानपरत्वं चेत्येकस्यैव विधेः स्वार्थपरत्वं स्वार्थातिरिक्तनिषेधपरत्वं चेति द्विगुणा वृत्तिः स्यादित्यर्थः।

विरजाम्बरावित्यत्र। शुद्धा मायेत्यादि। वेदमार्गे हि द्विधा प्रवृत्तिः। कर्मजडत्वेनैका, भगवदिच्छां ज्ञात्वा भगवत्परत्वेन चान्या। उभयत्रापि माया
१०-३१-२१. सहकारिणी। तत्र रजस्तमोयुक्ताऽऽद्ये। एतद्रहिता द्वितीय इति तथेति भावः।

उदितोडुपतारकमित्यत्र। प्रमाणं चन्द्र इत्यादि। अत्रायं भावः। अत्र हि रामप्रभ्वोर्लीलोच्यते। तौ च प्रमाणफलरूपौ। सामग्र्यपि तद्रूपैवेत्युच्यते।
१०-३१-२२. तथा च रसप्रमापकत्वादिन्दुस्तथा। 'सुकृतां वा एतानि ज्योतीँषि यन्नक्षत्राणी'ति श्रुतेः सुकृतफलानुभवसामयिकतेजोरूपत्वादुडूनां तदुदयोक्त्या फलोदयो ज्ञाप्यत इति। **मत्तालिजुष्टमित्यत्र। षट्पदत्वादिति।** गत्यर्थशब्दानां ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानसाधनषट्कवत्त्वमत्र सूच्यते। तानि दर्शनरूपाण्येवेति सर्वज्ञत्वम्।

मणिमादाय भास्वरमित्यत्र। मणिग्रहणेन मणिगता देवतेति। गृहीतेति शेषः। तदधिष्ठानं विना भास्वरत्वाभावादन्यथा विशेषणं न
१०-३१-३२. वदेदिति भावः। **ताः कामयतीति पक्ष इति।** वल इति शेषः। उपभोगायान्या अपि कामयत इति ज्ञापनाय बहुवचनम्। नन्वेवं चेद्देवताया एव ग्रहणमुचितम्, न तु मणेरपीत्यत आहुः **तत्रैवेति।** मणिनियामकत्वलक्षणाधिकाररूपं देवतात्वं हि भगवद्दत्तम्। तच्च तत्रैव स्थिताया भवति। तथा च तत्रैव मणावेव स्थित्वा या देवतात्वं भजते तस्या अपीत्यर्थः। **यत्किञ्चित्करोतीति।** यन्मार्गसम्बन्धि यत् करोति तत् तन्मार्गाधिष्ठातरि तथेत्यर्थः। प्रकृते प्रमाणमार्गसंबन्धिफलात्मकमण्याहरणं कृतवानिति तथेति भावः। तर्हि सर्वमूलत्वाद्भगवतस्तत्रैवास्य स्थापनमुचितम्। प्रभुकरस्पृष्टस्य मुक्त्यभावश्चानुपपन्न इत्याशंक्याहुः **प्रमाणबलमेवेति।**

द्वात्रिंशाध्यायार्थोक्तौ। द्वात्रिंशेऽन्तरित्यादि। यद्यप्यानन्दः सर्वत्रैवा-
१०-३२-०. न्तरेवानुभूयते, तथापि बाह्यरमणे शरीरचेष्टयोरेव प्राधान्यात्स्वरूपस्य मूर्तत्वेन तदात्मकानन्दस्यापि तथात्वाच्छरीरेन्द्रियादिष्वपि स्वरूपतः स्थापितस्य मनसाऽनुभवो भवति। प्रकृते त्वन्तःसंगेन प्रकटेनानन्देन शरीरेन्द्रियादिषु बाह्यरमणेनेव धर्मा भवन्तीत्यभिप्रेत्यान्तरित्युक्तम्। **स्वानन्दं पूरयामास इतीर्यत** इति सम्बन्धः। ननु धर्मिस्वरूपविरहजदुःखनिवारणं धर्मरूपेण गुणगानेन कथं सम्भाव्यते। तत्रापि स्वरूपेणेवानन्दपूरणं चेत्यत आहुः **येनैवेति।** यथा स्वरूपं पूर्णानन्दात्मकम्, तथा नामलीलापीति सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः। यद्वा। येन स्वरूपलक्षणेन हेतुना पूर्वं तथा कृतवांस्तेनैवान्तःस्थितेनैवात्युद्रेकेण मुखकमलद्वारा निर्गतेनाधुनापि तथा कृतवानित्यर्थः। एतदेव विवृतमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना। यद्वा। यथा यथा स्वविषयिकां भक्तानामार्तिं

पश्यति भगवांस्तथातथा मुदितो भवतीति वस्तुस्थित्या दिवा विरहजार्तिपूर्णानां सायं मिलने यो रसो भगवतः स न दिवा संगमे सतीति च येनैव स्वानन्देन स्वयं पूर्णानन्दो ज्ञातो भक्तैस्तादृशं तं पूरयामासेत्यर्थः । यद्यपि गुणगानं भावस्वभावादेव भवति, न तु प्रयोजनानुसन्धानेन, तथापि पूर्वभावस्थैर्यमप्यनेन भवतीत्याहुः **अन्तःप्रविष्ट** इत्यनेन । पूर्वं या नादद्वारा सुधा प्रविष्टा भावात्मकभगवदात्मिका 'रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्नि'त्यत्र निरूपिता सा पूर्वोक्तप्रकारैर्बहिःफलानुभवपर्यन्तैः क्रमेण पुष्टा सती स्वविषयरूपं स्वपोषकं बहिःसम्बन्धमलभमाना तदर्थं स्वयं गुणगानरूपेण प्रकटाप्यलब्धविषया सती स्वप्राकट्यात्पूर्वमन्तःसाक्षात्प्रियप्राकट्यात्पुनस्तत्रैव स्वस्यान्यासां च श्रोत्रद्वारा प्रविष्टा तत्र स्वविषयं पोषकं प्राप्य सुस्थिरा जाता । तदेतदुक्त**मन्तःप्रविष्ट** इत्यादिना । युग्मश्लोकैर्गाने हेतुमाहुः **शब्दार्थयोरिति** । पूर्वं नादमात्रमनुभूतमिति नादप्राधान्येन अक्षण्वतामित्यादिना गीतम्, अधुना स्वरूपानुभवोपि साक्षाद्भूच इत्युभयोरपि महारसरूपत्वज्ञापनाय द्वाभ्यां कथनमुभयोरप्येकरूपत्वमिति ज्ञापनायैकवाक्यता चेत्यर्थः । संख्यातात्पर्यमाहुः **सर्वेष्विति** । निरूप्यते यत इति शेषः । अत्र हि वर्षे वर्षे यावतीं लीलां प्रभुः करोति, तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनीभिर्गीता, न त्वेतावन्मात्रेति ज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य द्वादशमासात्मकत्वात् माससमानसंख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्त इत्याहुः **अतोऽत्रेति** । किञ्च । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति, तेनाधिमासेपि यत्करोति तदपि स्वामिनीभिर्गीयत इति ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः **आद्यन्त** इति । समाहारोऽत्र । तत्र प्रतिपाद्यं रूपमाहुः **प्रक्रम** इति ।

गोप्यः कृष्ण इत्यत्र । **केवलपदादिति** । गोव्रजयोषितामितिवदपकर्षज्ञापक-
धर्मानुक्तिपूर्वकं शुद्धभावज्ञापकगोपीपदात् रासमण्डलमध्यस्था एवोच्यन्ते,
१०-३२-१. न तु पूर्वाध्यायोक्ता इत्यर्थः ।

अन्त्ययुग्मद्वयतात्पर्योक्तौ **जानाति भगवानेवेति** । **ततः पुंस्विति** । त्रिवि-
१०-३२-२. धेष्विति शेषः । लतानां तरुमध्यपातित्वेन पुंस्त्वेव गणना कृता ।

वल्गितभ्रुरित्यस्याभासे । **मानुषभावादिति** । मानुषभावमनतिक्रम्य लीलां
करोतीति तथोक्तम् ।

मुकुन्दतात्पर्योक्तौ **वेणुनादेनेति** । परोक्षवादोत्र कृतो, विवक्षितार्थस्य गोप्यत्वात् ।
१०-३२-३. **शुद्धि**र्भगवद्भावान्यभावराहित्यम्, **मोक्षो** भजनानन्दानुभवः ।

हन्त चित्रमित्यत्र । **सोमोत्पत्तौ निर्णय** इति । तत्रामावास्यायां सोमस्य
दिवा स्थितिस्थानमुक्तम् । 'त्रिमुहूर्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्तं जले वसेत् । त्रिमुहू-
१०-३२-४. र्तं वसेद्गोषु त्रिमुहूर्तं वनस्पता'विति । एवं सति दिनस्य द्वादशमुहूर्तात्मक-

स्वात्प्रतिमुहूर्तं यां यां लीलां प्रभुः करोति, सा सा लीलाऽत्र गीयत इति संख्यया ज्ञापितं भवति। लीलासहितो भगवान् हृदि प्रकट इति यदा यां लीलां प्रियः करोति, तदैव सैव लीला स्वामिनीहृदयेषु स्फुरतीति नानुपपत्तिः काचित्। **हारहास** इत्यत्र। केवलमुक्ताहारतुल्यत्वे चित्रता नास्तीति यथा रत्नैरित्युक्तम्। अधरप्रभाभिररुणत्वं दन्तानां सहजम्। हासविभागस्थैर्यसूचितमर्थमाहुः **अनेनेति**। भगवत्स्नेहेन सर्वात्मना मायाद्यपगमः प्रमाणवलम्। तत्स्थैर्यकृत्या तु तन्निराकरणं भवति। एवं सति स्नेहमायाकार्ययोः सहभावकरणेन भगवत्स्नेहवतोऽपि जगतो व्रजीयजीवरूपस्य प्रपञ्चे विषयरूपे तथात्वं तथेत्यर्थः। इदमप्येकं चित्रम्। एतादृशस्य सूचितस्यार्थस्योक्तौ हन्तेति खेदोक्तिबीजम्। भगवति रागवतामन्यत्रापि रागदर्शने भक्तानां खेदोत्पत्तेरावश्यकत्वात्। अन्यथा तु स्नेहेन सर्वत्यागे तैः सह लोके लीला न स्यादिति तथा कृतिरिति भावः। लोके नैवं हासः सम्भवतीत्यत्राप्यसम्भावना मा भवत्विति प्रमाणमुक्तं **श्रुतार्थापत्तिरित्यादिना**। अग्रिमपदेष्येवमेव ज्ञेयम्। अचिरस्थायित्वधर्मसाम्येन विद्युत्पदेन घनं लक्ष्यते। यद्वा। हारवद्भगवदुरस्येव हासस्थित्या विभागस्थैर्यसूचिता या प्रपञ्चविषयिण्यासक्तिस्तामपि स्वविषयिणीमेव करोति। एवं सति प्रपञ्चे प्रपञ्चविषयको यो मोहस्तस्य स्वविषयकत्वेन जनकत्वं स्थिरीकृतं स्वस्मिन्निति टीकार्थः सम्पद्यते। स्वमात्रविषयकासक्तिजनकत्वं लोकेऽत्यप्रसिद्धमिति चित्रतात्र। एवमेवाग्रेपि ज्ञेयम्। अस्मिन्पक्षे हन्तेति हर्षे। अत्र न कस्यापि वलं प्रभवतीति ज्ञापनाय सम्बोधनम्। विशेषणयोर्मुख्यार्थोऽतिगोप्य इति पितृचरणैर्न लिखितः। अत एव स्वामिनीभिरपि गूढार्थज्ञानार्थं सावधानतया श्रोतव्यमित्याशयेनेदं **शृणुतेत्युक्तम्**। अस्माभिरप्यत एव न लिख्यते। तदनुग्रहवतां स्वत एव तत्स्फूर्तेः, अन्येषां तज्ज्ञानस्यानुचितत्वात्। भगवन्मात्रस्नेहवतोन्यधर्मनिवृत्तिः स्वाभाविकीति प्रमाणवलनिरासः।

कर्हिचित् सबल आलीत्यत्र। **गोप्यतयायमर्थं** इति। एतेन कर्हिचिदेव
१०-३२-६. सबलः, कर्हिचिदेव गोपैः सहित इत्यपि सम्बन्धो ज्ञाप्यते। तेन सदैकान्ते भोक्तैवेति स इत्यनेनोच्यते। **मुकुन्द** इत्यत्र। दर्शनसुखमात्रं मोक्षः, स्वरूपरसज्ञानं स्वरसस्थापनमिति ज्ञेयम्।

वनचर इत्यत्र। **सात्त्विकभावापन्न** इति। वृन्दावनस्य रसोद्दीपकत्वेन
१०-३२-८. स्तम्भादिसात्त्विकभावहेतुत्वात्तद्युक्त इत्यर्थः। आदिपुरुषस्य तद्रहितत्वेन श्रवणात्तस्माद्भेदेन वर्णनमुचितमिति भावः। **वनलतास्तरव** इत्यत्र। **पञ्चधर्मयुक्ता** इति। 'पश्यतैतान्महाभागा'नित्यादिनोक्ताश्चत्वारो भगवदीयत्वं चैकमिति तथा।

१०-३२-११. एत्येत्यस्याभासे । ज्ञानरूपे चेति । आत्मन्येव ब्रह्मत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।
विदधत्प्रतपत्रमित्यस्याभासे । किन्तु राज्यमपीति । सुरभीकृतगोविन्दाभिपे-
१०-३२-१३. कवदस्यापि स्वाधिपतित्वेनैव वरणमिति तथोक्तम् ।
स्वरजातीरनयदित्यत्र । नूतनत्वेनेति । यद्यपि स्वरजातिप्रापकत्वमेव मूल
उच्यते, निजशिक्षा इति विशेषणेनापूर्वत्वं च प्राप्यते, न तु नूतनो-
१०-३२-१४. त्पत्तिः, तथाप्यन्यज्ञानमपेक्ष्येदमुक्तमिति ज्ञेयम्, अतो नादब्रह्म नित्यमिति
पूर्वग्रन्थाविरोधोपि ।

स्ववञ्चितचित्ता इत्यत्र । इदानीमेवोपयोग इत्यादिना प्रतीतिप्रकार-
कथनम् । उपयोगो नायिकावदुपभोग इति यावत् । वेणुनादस्यैता-
१०-३२-१९. दृगनुभावो यदेतासामप्येवं भावस्तत्रान्यासां का वार्तेति भावः ।
वत्सलो व्रजगवामित्यत्र । गावो मुग्धेरन्निति । एकैकेक्षणादिलीलारसस्य
१०-३२-२२. निरवधिमहारसत्वेनैकत्र निमग्ना नात्मानमपि जानीयुः, किमुतान्यदित्यर्थः ।
मदविघूर्णितेत्यत्र । रजोगुणो मुख्य इति उद्दीप्तो रसभाव इत्यर्थः । तस्मिन् स-
त्येव तत्करणात् । मदविघूर्णितेत्यत्र मदोन्नेत्यारभ्योक्तमित्यन्तम् । पूर्वानुभूत-
१०-३२-२४. विविधनायिकाविविधविलासस्मृतिवाराजनितानन्दसन्दोहानुभवः पूर्णावबोध
इत्युच्यते । स चेतरविस्मारक इति मदरूपः । सोधुना भवतीनामिव ममापि भवतीसम्ब-
न्धस्मृत्यैव वनेपि मोदः, न त्वन्यनायिकाविषयिण्या क्रिययापीति ज्ञापयितुं ज्ञानप्रापकन-
यनयोरेव मदः प्रदर्श्यते । ज्ञानमपि भवतीमात्रविषयकम्, न त्वन्यविषयकमपीति ज्ञाप-
यितुं विघूर्णितत्वम् । तादृग्बहिःप्रसरद्रूपं न भवतीति तथा । प्रचुरप्रेमवतीनां तत्रापि दिवा
क्लिष्टानां प्रियदर्शने तत्रैवात्मप्रवेशः स्यादिति तदभावायैपदेव मानं ददाति यावता पृथक्-
स्थितिर्भवतीत्याशयेनाहुः स्वरूपस्थित्यर्थमित्यादि । यद्वा । इयदवधि पृथक्स्थित इति
ज्ञानेन माने सम्भवत्यपि ज्ञापितार्थज्ञानेनेपदेव मानो भवतीति तथा । अथवा । उक्तज्ञापनेने-
दपि मानं धत्तीत्यर्थः । यद्वा । प्रचुरस्मरभाव एव मदस्तेन तथेति पूर्ववत् । यद्यप्ये-
ादृशस्य स्वप्रियाभ्यः पूर्णमेव सम्माननं कर्तव्यं भवति, तथापि मध्येमार्गमन्येपि
पश्यन्तीति तेषामनुचितत्वज्ञानं यावता न भवति, तावदेव कृतवानितीषन्मानदः । अत्र
हेतुः कीर्तिमत्त्वमेव, अन्यथा तु लोका अन्यथा वदेयुरित्याशयेनोक्तं वनमालीति ।
ईषत्त्वे हेतुमाहुः त्रिष्वपीति । त्रिष्वपि पक्षेष्वित्यर्थः । ते सम्माननमानमानखण्डनरूपाः ।
रूपेणाश्वस्तानां स्मितेक्षणादिना य आश्वासः स स्वल्प एव कार्यः सम्माननस्य ।
पृथक्स्वरूपस्थितिमात्रं मानस्य । पूर्णमानवतीनामशेषमानखण्डने सति प्रचुरप्रेमवत्त्वेन
लोकाद्यनुरोधाभाववत्त्वात्तदैव स्वानुरूपं सर्वं कुर्युः । अतस्तत्खण्डनं तावदेव यावता

तदा लोकविगीतं न भवति । **बदरपाण्डुवदनमित्यत्र** । **ईषन्मानदत्वादिति** । अग्रे पूर्णमानप्रद इति तस्माद्विशेष इत्यर्थः । **मृदुगण्डमित्यत्र** । **मृदुत्वं भोगा-र्थमिति** । रसविशेषानुभवार्थमित्यर्थः । तदुक्तं 'अनंकुरितकूर्चकः शृतसितोपलाढ्यं पयस्ततोङ्कुरितकूर्चकः सलवणाम्बु तक्रं पयः । ततः पलितकूर्चकः कथितगुग्गुलूद्वेगकृन्न-चन्ति हरिणीदृशां सततमेव भावाश्रय' इति ।

यामिनीपतिरिवैष इत्यत्र । **नन्वहर्पतिरपीति** । चन्द्रदृष्टान्तेन दिवा सुखदानं न प्राप्यते, तस्यातथात्वात् । भगवांस्तु दिवापि सुखं ददातीति
१०-३२-२५. कथमयं दृष्टान्तो युज्यत इत्यर्थः । अंगीकृत्योत्तरमाहुः **सर्वालंकारेति** । सर्वासामलंकारभूतो वृन्दमध्ये तिष्ठति यस्ता विहाय स्थातुमशक्तः परस्परगुणानु-वादश्रवणतद्भावानुभवजनितानन्दसमुद्रलहरीभिरार्द्रार्द्रो रसपोषायाप्रकट इव दिवा यः स एष इत्यनेन प्रदर्श्यते । इतोप्यानन्दपोष इति ज्ञायते । यथान्यासां लीलानां परिज्ञानं भावबलात्, तथा स्थितेरपि । परन्तु कादाचित्कमिदं ज्ञानम्, अन्यथा गानरस एव न स्यात् । तथा च दिवा निकट एवाप्रकटः सन्सुखयति प्रकारान्तरेण । दिनान्ते तु प्रकटः सन् दूरादेव चन्द्र इव तापनाशकः । यामिनीपतिपदाद्यथाग्रे यामिनीं पूर्णां साक्षा-द्भुङ्क्ते सः, तथा प्रियोप्यस्मान् भोक्ष्यतीति ज्ञाप्यते । **मोचयन् व्रजगवामित्यत्र** । **गवां चेति** । सद्यःप्रसूतानामिति शेषः । यद्वा । यथा रात्रिजं विरहजं तापं दिवा स्वरूप-नादादिभिर्गवां मोचयति, तथा व्रजस्थिताः सर्वे तदेकनाथत्वेन तदेकपोष्यत्वेन तदधीन-प्राणादिधर्मत्वेन, यथा तद्देहप्राणादिरक्षार्थं दिवा ता वने नीयन्ते, तथा तदर्थं निशीति च गाव इवेति गोपदेन स्वामिन्य एवोच्यन्ते ॥

पितृपादाब्जकृपया निरोधविवृतिर्मया । स्फुटीकृता यथाशक्ति भक्तानां तुष्टये हरेः ॥ १ ॥
अनेनैव प्रकारेण निरोधविवृतौ बुधैः । छेत्तव्यः संशय इति तं प्रदर्श्योपरम्यते ॥ २ ॥
न हि व्रजवधूपदाम्बुजपरागरागं विना मनागपि विचारणे भवति शक्तिरस्यास्ततः ।
मया चिरविचारहृद्गततदीयतात्पर्यमाश्रितेन लिखितं सदा गिरिवरेशपादाम्बुजम् ॥ ३ ॥
संशयपङ्ककलंकितहृदया गोविन्दविहृतिविवृतौ ये । ते श्रीविट्ठलवाणीपाथोभिर्निर्मलाः सन्तु ४

इति श्रीगोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविट्ठलेश्वरदीक्षितविरचितो दशमस्कन्ध-प्रकरणद्वयविवृतिप्रकाशः समाप्तः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

भ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रकटिता ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

विविधापराधकूटक्षमाक्षमांस्तातचरणयुगरेणून् ।
नत्वा तत्तात्पर्यं प्रकटीकुर्मो यथाशक्ति ॥ १ ॥
तत्पादरजसागत्य यादृग्भावः कृतो मम ।
तादृशेनैव तद्भावं वर्णयाम्यवशः क्वचित् ॥ २ ॥

ननु व्रजसीमन्तिनीनां 'ता मन्मनस्का' इत्यादिवाक्यैः प्रभुणा स्तुतानां ज्ञानोपदेशो
निरोधविरोधी, तयोः सहानवस्थाननियमात् । एव सत्यस्याध्यायस्यैतत्स्कन्धा-
१०-४४-०. प्रवेशश्च स्यात् । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यादत्युच्चावस्थां प्रापितानां नीचावस्थाप्रापणमयुक्तं
चेत्याशंकानिरासमध्यायार्थोक्त्यैव कुर्वन्ति चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय इति । अस्मिन्नध्याये
निरोधमेवाहेति संबन्धः । उद्देश्यत्वेन ज्ञानोक्तिव्यवच्छेदायैवकारः । 'त वीक्ष्ये'त्युपक्रमेण
'भक्त्युद्रेकं व्रजौकसा'मित्युपसंहारेण च स्नेहस्यैवोक्तिः सम्यक्त्वम् । पूर्वमहर्निशं पूर्णो
भगवद्भावो निरूपितः । अधुना तु यथा प्रियेण समं स्वसंबन्धव्यवच्छेदकोपस्थितावार्त-
तिशयोऽनिर्वचनीयो भवति लौकिकानामपि, तथा तादृग्ज्ञानोपदेशश्रवणेनातितप्ततैलपति-
तजलबिन्दुसदृशेनात्युत्कटभावो वर्ण्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः । ननूपदेशस्य न भावजन-
कत्वम्, किन्तु स्थितस्यैव प्राकट्ये हेतुत्वम् । एव सत्येतदुक्तिर्व्यर्थेत्यत आहुः याते
कृष्ण इति । अन्ययेति शेषः । हृदि सर्वदा प्राकट्यान्नैकट्याभावो बाधित इत्यत उक्तं
लोकरीत्येति । देहलीदीपवल्लोकरीत्येत्युभयत्र सवध्यते । तथा सति लोकरीत्यैव
याते, वस्तुतस्तु व्रज एव सदा प्रकट इत्यर्थः । लोकवन्नैकट्याभावः पूर्वमपीति स्फुट-
मित्युक्तम् । यद्येतत्कथनं न स्यात्तदा बहिः प्राकट्याभावेपि कालक्षेपदर्शनात् सर्वेषां
भक्तानां तथा मतिः स्यात्, तदभावार्थमेतत्कथनमावश्यकमित्यर्थः । ननु ज्ञानोपदेश-
श्रवणेनापि सा मतिर्भविष्यत्येवेत्यत आहुः सेवकेनेति । ता उक्तप्रकारैर्निरुद्धा एव ।
तत्र हेतवः सेवकेनेत्यादिनोच्यन्ते । यदि ज्ञानमार्गे प्रवेशयेत्, ज्ञानमार्गीयेणैवोपदेशं

कारयेत् । सेवकेन कृत्वोपदेशं यत्कारितवांस्तेन भक्तिमार्ग एव प्रवेशोभिमतो, नेतरस्मिन्नित्यर्थः । किञ्च । एताः पूर्वं प्रयोजनवशान्न निरुद्धाः । तथासति प्रयोजने जाते निरोधो गच्छेत् । किन्तु शुद्धभावप्रसादितः प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् । 'माऽसूयितुं नार्हथ तत्प्रियं प्रियाः । न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः भगवतो व्रजसीमन्तिनीविषयिणी या प्रीतिस्तयैव ता निरुद्धाः, अतः कथमन्यथा कुर्यात् । अतो **ज्ञानेन** उपदेशजनितज्ञानेनापीत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः **आत्मत्वेनेति** । नहि स्वात्मनः स्वेन समं वियोगः स्वविस्मृतिः स्वाहिताचरणं वा संभवत्यतस्तथाभूतासु किं समाधेयमस्तीति स्वस्मिन्नसाधारणनिरुपधिस्नेहं प्रियस्य ज्ञातवत्य इति पूर्वस्मादतिविलक्षणः स्नेहभाव उत्पन्नः । अत एव मूले प्रियतमपदमुक्तमेवं **प्रियतमादिष्टमिति** । अथवा । **सेवकेनेत्यादिना** भगवतः कायवाङ्मनोभिरेतन्निरोध उच्यते । सेवकः कायरूपः, उपदेशो वाग्रूपः, प्रीतिर्मानसी । अत उपदेशजेनात्मत्वेन ज्ञानेनापि प्रियस्वरूपपरत्वमेवासाम्, न तु ज्ञानिनामिव स्वास्थ्यम्, अन्यथा 'कृष्णावेशात्मविक्लव'मिति न वदेत् । तथाचैतावत्पर्यन्तं स्वसत्ताज्ञानमपि स्थितम् । अतः परं तु तामपि न ज्ञास्यन्तीति पूर्वस्मादधिको निरोधः सेत्स्यतीत्यर्थः । अत एव **सर्वथेतिपदम्** । एवं भक्तिमार्गविरोधं परिहृत्य ज्ञानोपदेशस्यावश्यकतामाहुः **वस्तुन** इति । 'विज्ञाय सदेशहर'मितिवाक्यात् स्वार्थमेवागत इति निश्चयेन मानोत्पत्तिरिति निश्चयस्यापि दोषत्वम् । भगवदीयत्वनिश्चयाभाव उपालंभासंभवादिति भावः ।

चतुश्चत्वारिंशाध्यायविवरणे स्वामिनीभावेषु दोषशब्दप्रयोगस्यायमाशयः । लोके ह्यन्त्यावस्थाहेतुर्दोषो भवति, विरहभावस्य च तथात्वं प्रसिद्धमेव । यथातिप्रचुरे दोषे तीक्ष्णौषधदानं विषमाशीविषदंशश्च कार्यते मर्मस्थानेषु, तेन बहिःसंवेदनं तत्कालीनमरणनिवृत्तिश्च, ततो विविधरसैः शनैः शनैः सर्वात्मना दोषापगमे स्वाभाविकजीवनहेत्वन्नदानम्, तेन च सर्वात्मना स्वास्थ्यम्, तथात्राप्यत्यन्तप्राणबाधायां हि प्रिये दोषारोपः । स चाचिरादेवान्त्यावस्थाज्ञापको भवति, अतस्तं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थमेवोक्तरूपसदृशोपदेशं दत्वा स्वयं प्रियभिषजा प्रेषित इत्युद्धवस्तादृशं तं दत्तवान् । तदा बाह्यानुसन्धानमभूत् । अत एव 'तत्संदेशागतस्मृती'रितिवचनम् । 'ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वरा' इति ज्वरपदप्रयोगश्च । भगवतोऽत्रैव तात्पर्यमित्येतदेव फलत्वेनानूद्यते, न तु ज्ञानमार्गीयं ज्ञानम्, अन्यथान्ते 'कृष्णावेशात्मविक्लव'मिति न वदेत् । तर्हि ज्ञानोपदेशस्य कोपयोग इति चेत् । उच्यते । यथा योगिनो वपुर्योगसंस्कारसंस्कृतं सन्नाग्न्याद्युपहतं भवति, तथा भगवानात्मेति महापुरुषोपदेशेन ज्ञानाख्यसंस्कारे संपन्ने विरहेन्त्यावस्था भवितुं न शक्नोतीति तत्रैवोपयोग इति । अत्रागतस्मृतित्वे विरहज्वरराहित्ये च हेतुः सदेशे प्रियसंबन्धित्वज्ञानमेव, न तु शास्त्रार्थीयमिति ज्ञानम् । अन्यथोपदेशपदमेव वदेदुभयत्र, न तु संदेशपदम् । किञ्च । ज्ञानोपदेशलक्षणसंदेशो ह्युक्तरूप एव ।

तत्रोपक्रमे 'श्रूयतां प्रियसंदेश' इति संदेश एकत्वमेवोक्तम् । 'कृष्णसंदेशै'रिति बहुत्वं पश्चादुच्यते । एवं च सति ज्ञानोपदेशस्य स्मृतावुपयोगो विविधान्तरङ्गवार्तानां तज्ज्वरापगम इति मन्तव्यम् । अत एव भगवतापि 'मत्संदेशै'रिति बहुत्वमुक्तं संदेशेषु । विप्रयोगे प्रियसंदेशस्यापि तत्तुल्यत्वगमनेन तदा स्वास्थ्यस्य रसशास्त्रसिद्धत्वादपि । अपरश्च । स्मृतिर्हि पूर्वानुभूतस्य, पूर्वमनुभवश्च निर्दोषपूर्णगुणस्य भगवतः । मध्ये विरहस्वाभाव्याद्दोषारोपक्षणे व्यभिचारिभावे जाते यथा वैचिकादिज्वरभरेण दोषवशात् प्रलापे सत्यञ्जनादिना प्रकृत्यनुसंधानेन प्रलापनिवृत्तिः, न तु ज्वरस्यापि, तथोपदेशसंदेशेन विरहभरनिवृत्त्या पूर्वोक्तव्यभिचारिभावनिवृत्तिः, न तु विरहस्यापीति । अत्र वयं त्वेवं मन्महे । पूर्वमुपक्रमे दुःखमेवोक्तम्, तत उपदेशः, तदनन्तरमपि 'हे नाथे' त्यन्तेन ग्रन्थेन क्लेशो निरूपितः । ततो विविधसंदेशैर्विरहतापनिवृत्तिर्भगवत्यात्मत्वेन ज्ञानं चोक्तम् । ततोन्ते 'दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णावेशात्मविक्लव'मिति सर्वदानुवर्तमानः क्लेश उक्तः । एवं सत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां विरहभाव एव दृढो निरूपितो भवति । मध्ये यत् 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मित्युक्तम्, ततु 'असावहं, कृष्णोहं' 'पश्यत गति'मितिवत्कादाचित्क एव भाव उक्त इत्युपसंहारानुरोधान्मन्तव्यम् ।

नन्वेवं सत्युद्धवप्रेषणं किंप्रयोजनकम्, उक्तभावस्य सार्वदिकत्वादिति चेत् । अत्राप्युच्यते । उद्धवे हि प्रभोः परमा कृपा, अतः पूर्णो भगवद्भावो यादृशोस्ति, तादृशोत्र देयः । स च व्रजसुन्दरीष्वेव सिद्धः । पुंव्यक्तावसंभावितश्च । अतो मद्भाव एतादृश इत्युद्धवाय प्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । ततस्तद्दर्शनेन सततं तद्भावनया प्रियसंदेशहारकत्वेन तासामत्यनुग्रहेण चोद्धवेपि तज्जातीयभावोत्पत्त्यर्थमिति द्वितीयं प्रयोजनम् । विप्रयोगे प्रियसंदेशागमनेन यः कश्चन संतोषः स नान्यदा नान्यथा चेति तृतीयम् । 'मद्वियोगाधि'मितिवचनान्मध्ये मध्ये यदैव प्रियेणैवमेवं संदेशः प्रेषित आसीदिति स्मरिष्यन्ति, तदा च पूर्वविलक्षणो भावो भविष्यतीति तुरीयम् । ज्ञानाद्भक्तिरधिका, यतस्तदुपदेशेपि भक्त्यैव तदुपमर्दो, न तु तेन भक्तेरिति निदर्शनार्थमपीति पञ्चमम् । अत एवैकादशे भगवद्वचनं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति । पित्रोः प्रीतिजननमुक्तमेव । भगवतः स्वामिनीनां चान्योन्यसंदेशैरन्योन्यं ये भावा जायन्ते, तेनन्ता एवेत्यनन्तान्येव प्रयोजनानीति दिक् ।

प्रकरणार्थानाहुः बीजमिति । वक्ष्यमाणस्तोत्रादौ बीजं स्नेहः । स पूर्वं निरूप्यते । स्तोत्रोपदेशयोरनन्तरं दोषस्य प्रिये दोषारोपस्य मानस्य च निवृत्तिः, तथा च पूर्वस्नेहोक्तिः । ततो ज्ञानस्य फलं प्रिये निर्दोषपूर्णगुणत्वज्ञानं स्वस्मिन्नल्पत्वज्ञानं च । तत उद्धववाक्यैः कृतार्थत्वम् ।

१०-४४-१. मानादोषद्वयमिति । उपालंभो भ्रमरव्याजोक्त्या दोषोक्तिश्चेति द्वयम् ।

जानीमस्त्वामित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यार्थोक्त्यनन्तरं **कस्याश्चिदेव तामसतामस्या** इति। अत्युत्कटभक्तिमार्गीयभाववत्त्वेन ज्ञानमार्गीयज्ञानोदयसंभावनारहिताया इत्यर्थः। सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतेभ्यो भिन्नानि भगवद्धर्मरूपाणि सन्तीति पूर्वमेव बहुधोक्तम्। समित्युपसर्गसूचितमर्थमाहुः **तत्रापीति**। भूषणादिसर्वसंपद्युक्त आगत इति। भर्तरि अपि कुशलं ज्ञायते तथापि तथेत्यर्थः। एवं कथने गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति **अन्यथेति**। स्वयमापद्ग्रस्तोऽन्यानुपेक्षेत चेत्, न दोषः स्यात्, सर्वतः कुशली स्वयमन्यान् दुःखितांश्चेदुपेक्षेत, तदा सा दोषायैव स्यात्, प्रकृते स्वोपेक्षाकरणात्तथात्वमिति भावः। दुःखिता अपि तदीयत्वममन्यमानाश्चेत्, तदा तदुपेक्षा न दोषाय स्यात्, न तु तद्विपरीतानामपीत्याशयेन स्वस्य केवलतदीयत्वमाहुः **भर्त्रेति**पदेन। विवाहितो हि भर्ता भवति। अत्र तदभावेऽपि स्वस्य केवलतदीयत्वं वक्तुं तथोक्तम्। किञ्च। न पतित्वमात्रम्, किन्तु भरणकर्तृत्वमपि, एतादृशश्चेदुपेक्षते, तदा तासां जीवनमेव न भवतीति भावः।

१०-४४-४.

पुंभिः स्त्रीषु कृतेत्यत्र विवाहिताः पुमांसः स्त्रियश्च ज्ञेयाः। अत एव विरागे श्रुत्युक्तत्यागोक्तिः। **स्नेहमेव कुर्वन्तीति**। न त्वपराधेऽपि क्रोधानुवृत्तिमिति भावः। अथवा। कुर्वन्त्येवेति संबन्धो ज्ञेयः।

१०-४४-६.

तत्र **सात्त्विकादिभावेष्विति**। आद्यो दृष्टान्तो राजससात्त्विकः। ततो राजसराजसः। ततस्तामसतामसः। ततस्तामसराजसः। ततो निर्गुणः। ततः सात्त्विकराजसः। ततस्तामससात्त्विकः। ततः सात्त्विकसात्त्विकः। ततः सात्त्विकतामसः। ततो राजसतामस इति दश।

१०-४४-८.

मधुप कितवेत्यस्याभासे। प्रथमं तामसतामसीति। अत्रेदमाकूतम्। विप्रयोगे प्रलापदैन्यादिवद्दोषारोपोऽपि व्यभिचारिभाव एव। तथा सति रसात्मकत्वाविशेषेऽप्यत्युग्रभावोत्पत्तौ भगवद्धर्मरूपो रसात्मकः प्रमाणादिसर्वबलनिरासकोऽत्युग्रस्तामसत्वेनोपचर्यमाणो यः स एव हेतुरिति वाच्यम्। भावानां मिथ उपमर्द्योपमर्दकभावस्तु 'रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथे'ति प्रभुवाक्यात्सत्त्वादीनां यथा, तथैवेति तत्त्वमुपचारेणोच्यते। एवं सति रसात्मकप्रभुधर्म एवाविर्भवतीत्यारोपो दोषस्यायमिति न वक्तुं शक्यम्। भगवदितरास्मरणात्, स्मर्यमाणस्य तस्य स न वक्तुं शक्यः। इत एव नानुभूयमानस्य। प्रभुस्वरूपे तद्धर्मेषु वा दोषत्वाभावात्। ज्ञानवत् आत्मस्फूर्तिश्चावश्यकी। एवं सति तदा तदभावाद्दोषत्वेनैव प्रभुधर्मेषु ज्ञानादुच्यमानधर्मात्मकत्वमेव स्वामिन्यास्तदा संपन्नमिति तामसतामसीत्युक्तम्। श्रीमदुद्धवानामपि स्वामिन्या एतादृगवस्थादर्शनेन प्रभुरेतादृशीरेताः कथं न मिलतीति भावो दोषारोप इव जात इत्यपि ज्ञापनायैतत्स्वरूपत्व-

१०-४४-१२.

मेवोक्तम् । एतादृश्याः स्वामिन्या हृद्यागमनेनैतद्भावोदयात् । उपचारोयमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तद्भावयुक्ता वेति ।

मधुप कितवेत्यत्र । मतान्तरभाषेयमित्यादि । अत्रायमाशयः । शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तानां ज्ञानमार्गबोधनं भक्तिमार्गविरुद्धतमम्, अतो न समाधिभाषायामस्य प्रवेशो वक्तुं शक्यः । वर्ण्यते चात्युत्कटो रसात्मकः स्नेहभावः । स एव हि परमपुरुषार्थरूपः । तद्विघातकश्च सः । यद्यपि ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणात्रानुद्देश्यत्वम्, किन्तु प्रिये दोषारोपमात्रनिवर्तकत्वेन, तथापि तदारोपस्यापि रसात्मकत्वाद्व्यभिचारिभावत्वेनास्थिरत्वाच्च न सर्वथा ज्ञानस्योपयोगः । न ह्येतावत्पर्यन्तं साधिते निरोधे काचिन्न्यूनतास्ति, येन ज्ञानमुपयुज्येत । तस्मात् सुष्ठूक्तं मतान्तरेत्यादि । कथने तूपपत्तिरियमेव । यत्संगमस्तदार्तिर्वा पुरुषार्थ इतिशास्त्रार्थः । एवं सति विप्रलंभे प्रिये दोषस्फूर्तौ स्वदुःखदत्वज्ञानं हेतुः । तथा सति स्वसुखदत्वेनोत्तमत्वं प्रियत्वं च सिध्यति, न तु स्वरूपतः । तथा सति स्नेहस्य निरुपधित्वं भज्येतेति तत्समाधानायात्मत्वेन बोधनम् । तथा सति भगवत्स्ने- तासामेतासु च भगवतः सहजः स्नेहः सूचितो भवति । दुःखदत्वासंगवश्च । यथा स्वाधिष्ठितं देहं पीडयितुं जीवात्मा नोत्सहते, तथा स्वाधिष्ठितं जीवात्मानं भगवानित्युक्तं भवति । अत एव श्रुतिराह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा'मिति । तथा च विप्रयोगेन्तर्लाभः, संयोगे बहिरिति तदा तदा तत्तद्धर्माः स्नेहवशादाविर्भवन्ति । तावपि स्नेहजनितावेव, अन्यथा सर्वेषां तौ स्याताम् । तथा च स्नेहस्यैव दोषस्फूर्तिहेतुत्वं पर्यवस्यतीति निर्दोषत्वं प्रिये भाति । इदं तु मर्यादारीत्योच्यते, वस्तुतस्त्वत्युत्कटस्नेहेनैव दोषः स्फुरति, सोपि भगवद्भाव एवेति न भ्रमरूपो, न वा दोषरूपः । रसात्मकभगवत्स्वरूपमेतादृशमेवेति नाधिकं विचारणीयमत्रास्ति । अन्यथा रसाभाव (रसाभासः ?) एव सिध्यतीति नः प्रतिभाति । ज्ञानात् भक्तेराधिक्यमप्यनेन ज्ञाप्यते ।

समाधिभाषायामिति । तत्र हि माहात्म्यज्ञानस्नेहौ क्वचिद्व्यस्तौ क्वचित्समस्तौ च निरूप्येते । प्रकृते तु 'काचिन्मधुकर'मित्यादिना प्रस्तुता कथा न तादृशीत्यस्याः कथायाः समाधिभाषात्वं तद्विरुद्धार्थकत्वं च विरुद्धमिति कस्यचिद्भाति, विहितस्नेहाभावेन भक्तिमार्गविरोधश्च तथा, स बोध्यते विरोधोत्र नास्तीति । तत्र मतान्तरगाथात्वं कामशास्त्रानुरोधित्वं चेति हेतुद्वयम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । मर्यादामार्गीयमतात् पुष्टिमार्गीयं तत् मतान्तरमित्युच्यते । समाधौ तु व्यासैर्द्विविधोपि भक्तिमार्गो दृष्टः । 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोग'मिति वाक्यात् । तदर्थस्तु 'अनर्थोपशमं भक्तियोग'मिति पदेन साधनरूप उच्यते, 'साक्षाद्भक्तियोग'मिति पदेन फलरूपः । 'अजानतो लोकस्य' आद्यः । 'समाधौ दृष्ट्वा स्वयं विद्वानि'तिद्वितीयमपि तमुक्तवान् व्रजसीमन्तिनीषु । अयं पुष्टिमार्गीय इति मतान्तररूपः । एतादृशेषु ज्ञानोक्तिरपि तथा । कामशास्त्रानुसारेणैव पूर्वं स्वरूपा-

नन्दं दत्तवानित्यधुनापि तथैवोच्यत इति न कोपि विरोधः । तथाचेयं समाधिभाषैव । तथाचात्र समाधिभाषायां सत्यां भक्तिमार्गे च सत्युक्तरीत्या न विरोध इत्यर्थः ।

कालस्य दूतत्वमुपपादयन्ति **कालद्वारा ह्रीत्यादिना** । तत्तत्काले तथा तथा भगवत्पूजाध्यानस्तोत्रादेर्विहितत्वेन स स काल एव भगवत्प्रापकः, तदभावे तदकरणादिति भावः ।

प्रियसखेत्यत्र । **प्रथमपर्यायादित्यादि** । 'काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे'त्यादिनोक्तः
१०-४४-२२. प्रथमः पर्यायः । तदैतद्दर्शनेन यादृशी बुद्धिर्जनिता तस्याः सकाशादन्यथा प्रकारान्तरेण बुद्धिमधुना जनयतीत्यागमनमपि तथैव संभावयतीत्यर्थः । कालपक्षे अर्थसंगतिमाहुः **हेमन्ते तासामित्यादिना** । पूर्वं वसन्ततोरागमनमुक्तम् । तथा च 'पुनरागा' इति पदात्तस्यैवाधुनाप्यागमनं वक्तुमुचितम्, न तु हेमन्तस्येति शंकां निरस्यन्ति **तासां साधनोपक्रम** इत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । पूर्वोक्तस्तु नेष्टसाधकत्वेन प्रतीतः, अधुना प्रतीयमानस्त्विष्टसाधकत्वेन प्रतीयते, तादृशश्च हेमन्त एव । व्रते कालस्याप्यङ्गत्वात्तेन तत्त्वमुच्यते । तथा च व्रततत्फलदानसमये पूर्वमागत आसीः, अधुना किं पुनरागा इष्टं साधयितुमित्यर्थः पर्यवसति । किञ्च । चैत्रादिकस्य संवत्सरस्य नवमो मासो, हेमन्तस्य प्रथमो मासो मार्गशीर्षो भवति । उक्तिश्चेयं नवमीति स एव तद्व्यापारविषयीक्रियते । गतस्य तस्यैवावृत्तिरसंभावितेतिशंकाभावायाहुः **पुनर्दण्डकलितवदिति** । यथा गतोपि पुरुषः पुरुषान्तरेण दण्डेन प्रेरितः पुनरावर्तते, कुलालचक्रप्रादेशो वा, तथा पुनरस्मदिष्टं सिषाधयिपुस्त्वां प्रेषितवानित्यर्थः । कालो हि सर्वनियामकः, तस्यान्यशेषत्वेनागमनमसंभावितमित्यत आहुः **सात्त्विक** इति । दोषाभावज्ञापनपूर्वकप्रियत्वादिज्ञानानुगुणत्वेन तथा । भक्त्यनुगुणत्वेन गुणातीतो वेत्यर्थः । प्रेषितो हि प्रेषकवाक्यमंगीकृत्यागत्य तदुक्तं वचनं निवेदयति । प्रकृते कालस्तादृश इति तस्मिंस्तद्धर्मानाहुस्तदीयेत्यादिना । कालपक्षे स्वस्य श्रुतिरूपत्वान्मन्त्रदेवतारूपत्वम् । तत्तत्काले कृतं पूजनादिकं मन्त्राधिष्ठातृदेवतावरेणैव फलितं भवतीति **वरयेदुक्त**मित्यर्थः । **विभज्यैवेति** । शक्तीनां भगवद्धर्मत्वेन तत्स्वरूपाश्रितत्वेपि पृथक्कार्यकरणार्थं तथेत्यर्थः ।

सान्त्वयन् प्रियसंदेशैरित्यत्र । **तत्रापि प्रियसंदेशेनैव, न तु स्वत**
१०-४४-२२. इति । अत्रायमाशयः । एतादृशीनां सान्त्वनं प्रभुप्रादुर्भावं विना तद्वाक्यानामप्यशक्यम्, किं पुनर्मम, तच्चावश्यकम्, तत्र स्नेहस्यैवायं सहजो धर्मो यत्तत्संबन्धिन्यपि तत्त्वेनैव मानम् । तेन शब्दार्थस्यानभिप्रेतत्वेपि प्रियसंबन्धित्वेन शब्दज्ञानेनैव तच्छ्रवणेनापाततः सान्त्वनं भविष्यतीति ज्ञात्वा श्रीमदुद्धवैर्विवक्षितमुक्तमितिज्ञापनाय प्रियपदमुक्तमिति । अत एवोपक्रमोपसंहारयोरपि 'श्रूयतां प्रियसंदेश'

इति, 'तत्संदेशागतस्मृती'रित्येवोक्तम्, न तूपदेशपदम् । वस्तुतस्तु संदेशोप्येतादृशीषु
न वक्तुं शक्यः, तथापि प्रभोराज्ञा तथेति तत्पालनार्थमुक्तमित्याहुराज्ञा चेत्यादि । स्वरू-
पातिरिक्तस्य सान्त्वनहेतोः स्वस्याज्ञानेप्याज्ञानुभावेनैव सान्त्वनं भविष्यति, नो चेत्प्रभुः
कथं वदेदिति हृदिकृत्वा वदन्तीति भावः । एतदवस्थादर्शने तादृग्वाक्यश्रवणेपि
यदेतेषां वाक्प्रसवः स तु 'मत्संदेशैर्विमोचये' त्याज्ञानुभावेन, न तु स्वसामर्थ्येनेति ज्ञेयम् ।
वस्तुतस्त्ववश्यंभाव्यसामर्थ्ये प्रेषणवैयर्थ्यं ज्ञात्वा स्वसामर्थ्यमेव वरमिव दत्तवान् 'मत्सं-
देशैर्विमोचये'ति वचनेनेति प्रतिजानीमः ।

अहो यूयमित्यादेराभासे । तासां स्वाभाविक इत्यादि । पङ्भिः स्तोत्रक-
रणे तात्पर्यमुच्यते । स्त्रीत्वादिस्तत्स्वभावश्च भगवद्गुणकृत एवेति । 'ता
१०·४४ २२. मन्मनस्का' इति भगवद्वाक्याच्च तद्धर्मा भगवद्धर्मा एवेति निर्दोषगुणरूपा
एवेति ज्ञापयितुमैश्वर्यादिगुणसंख्यासमानसंख्याकैः श्लोकैः स्तवनमित्यर्थः । भगवद्गुणैः अन्तः
स्थितभगवत्स्वरूपा इति तद्धर्मा एव वागादिरूपेणाविर्भवन्तीति तथेत्यर्थः । **साधार-
ण्यार्थाविति** । कतिपयानामेव न पूर्णार्थत्वम्, किन्तु सर्वासाम् । लोका अपि न तथा,
किन्तु सर्व इत्यर्थः । **तेषामिति** । लोकानामित्यर्थः ।

भवतीनां वियोग इत्यत्र । **जीवब्रह्मणोस्तु भेदेऽज्ञानमेव हेतु-**
रित्यादि । अत्रेदं प्रतिभाति । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष'
१०·४४ २९. इत्यादिश्रुतिभ्यो 'यस्मात्क्षरमतीतोह'मित्यादिवाक्यैश्च प्रपञ्चातीतत्वं पुरु-
षोत्तमस्य निर्विवादम् । 'एतावानस्य महिमा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः
प्रपञ्चस्य विभूतिरूपब्रह्मात्मकत्वम्, पुरुषोत्तमस्य तदतीतत्वं चोपपद्यते । एवं पुरुषोत्तम-
लीलापदार्थानां पुरुषोत्तमात्मकत्वमेव, न तु पूर्वमध्यपातित्वमिति मन्तव्यम्, अन्यथा
'ते ते धामान्युश्मसी'त्यादृषु 'विष्णोः परमं पद'मिति न वदेद्, 'विष्णोः कर्माणि पश्यत'
'तद्विष्णोः परमं पद'मित्यादि च । एवं सति सर्वस्यापि लीलापदार्थस्यात्मरूपेण सह भव-
तीनां वियोगो न संभवति । न हि स्वेन साकं वियोगः संभवति । एतदेव मूले सर्वा-
त्मनेति पदेनोक्तम् । सर्वात्मना सर्वथेत्यर्थः । तथाच तत्तद्देशकालज्ञानक्रियातत्करणादे-
रातृणस्तम्बस्य नित्यत्वेन श्रीरासोत्सवस्वनृत्यप्रभुबाहुगृहीतकण्ठानि स्वस्वरूपाणि पूर्वमनु-
भूतान्यद्युनापि वर्तमानैस्तैः साकमेतदवस्थापन्नानामपि स्वानामभेदज्ञापने पूर्वोक्तानामनि-
र्वचनीयनिरवध्यानन्दात्मकत्वात्तथात्वमेवाधुनापि स्वस्मिन्भातं भवतीति स्वास्थ्यं भवति ।
यद्यप्यस्य कादाचित्कत्वेन तस्य च सर्वोपमर्दित्वेन न सर्वात्मना स्वास्थ्यसंभावना, 'तथाप्यस्य
प्रियसंगमरूपत्वेन निरवध्यानन्दरूपत्वेन भवतितरां तथात्वम्, येन तत्सामयिकोत्कटदुःख-
निवृत्त्या किञ्चित्कालं सस्मितस्वामिनीमुखाब्जदर्शनेन स्वागमनसार्थकत्वज्ञानेन स्वस्यापि
दुःखनिवृत्तिः । एवं सति भवतीनां मे वियोगो, मम च भवतीनां वियोगः, सर्वात्मना सर्वात्म-

रूपेण वर्तमानस्य मम न संभवतीत्यर्थः संपद्यते। अयमेवार्थोऽग्रे व्यक्तीकृतो **यथा भूतानी**त्यादिना। आश्रयकरणकर्मणामभेदश्चोक्तः। **आत्मन्ये**वेत्यादिना। सृष्टिः स्वरूपस्थितिहेतुः, सोत्र प्रभुसंगम एव। हननं वियोगकरणम्। सर्वतिरोधायकत्वात्। तदपि रसार्थमेवेत्यनु पश्चात्पालये स्वरूपानन्ददानेन। अत एवान्ते पालनमुक्तम्। अत्र हेतून् क्रमेणाह **आत्मे**त्यादिना। आत्मानुभावेन सृजे, तदपि माया योगमायान्तरङ्गा लीलोपयोगिनीतदनुभावेन माने सति हन्मि, तेन सर्वतिरोधाने भूतेन्द्रियगुणस्वरूपेण पुनराविर्भूयात्, पालये। ननु देहाद्यध्यासवानात्मा प्रतीयत इति कथं भगवदात्मकत्वमिति चेत्तत्राह **आत्मा ज्ञानमय** इति। ज्ञानप्रचुर इत्यर्थः। लीलासंबन्धिदेहानामपि तदात्मकत्वात्तत्राहमिति ज्ञानं वास्तवमेव, न त्वविद्याकृतम्, यतः **शुद्धो**ऽविद्यासंबन्धरहितः। अत्र हेतुर्व्यतिरिक्तः प्रापञ्चिकेभ्यो जीवेभ्य इति शेषः। तत्र हेतु**र्गुणाश्रय** इति। पुरुषोत्तमगुणाश्रयत्वात्तथा। न हि प्राकृतेषु लीलां स्वयं करोतीति भावः। स्वापाद्यवस्थावत्त्वेनापि प्राकृतत्वं न शङ्कनीयम्। यतः सुषुप्त्यादयो लीलोपयोगिन्या मायया संपादिता या वृत्तयस्ताभिः स संबध्यते। 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य' मितिन्यायेन लोकमध्ये क्रियमाणा लोकसमानाकारा चेन्न भवेत्, तदा लीलारसो न भवेत्। अत एव व्यासैरपि लोकसमानाकारत्वम्, न तु लोकमध्यपातित्वमिति ज्ञापनाय लोकवदित्युक्तम्। ननु लीलाविषयिणी कस्यापि नैवं प्रतीतिर्दृश्यत इत्याशंक्य प्रतिबन्धकवशान्नैवं प्रतीतिर्लोकस्य,' तदपगमे सा भवतीत्याशयेनाह **येने**ति। सर्वतो मनसो निवृत्तौ केवलभगवत्परत्वे तथैव प्रतिपद्यते जानातीत्यर्थः। नन्वेवं सति शास्त्रानेकत्वं कथमित्याशंक्य साधनप्रकारभेदत एव तद्भेदः, न तु तत्र फलभेदोऽप्यस्तीत्याह **एतदन्त** इति। नन्वेवं सति विशेषाभावात्संनिकर्ष एव कुतो न साध्यते, दुःखहेतुर्विप्रकर्षः किमर्थ इत्याशंकायां तत्तात्पर्यमाह **यथे**त्यादिना। अत्रेदमाकूतम्। पूर्वमनुभावितो यो भजनानन्दः स तु ब्रह्मानन्दतः शास्त्रीयभक्त्यानन्दतश्च कोटिगुणाधिकोऽनिर्वचनीयश्च भवति। तथा च संनिकर्षे त्वग्रिमाग्रिमनूतननूतनरसाकांक्षा तदनुकूलो यत्नश्च भवति, न तु पूर्वानुभूतलीलास्वरूपतलस्पर्शः कदापि। विप्रकर्षे तु मनआदीनां बहिःस्वविषयालाभेन्तर्विद्यमानमेव तं गृह्णन्ति, तदा यथा बहिः प्रकटात्प्रियाद्रसानुभवः पूर्वमासीत्तथान्तःप्रकटात्प्रियात् पूर्वस्मादपि विलक्षणो रसोनुभूतो भवति, यः संगमेपि दुरापः। अतो महारसदानार्थमेवैवंकरणम्। एतदेवोक्तं **मदनुध्यानकाम्ययेतिपदेन, यथे**त्यादिना च। संगमे मदुपयोगित्वेन देहादिस्फूर्तिरप्यस्ति, द्वितीये तु सापि नास्तीत्यपि रसाधिक्यम्। एतदेवोक्तं **विमुक्ताशेषवृत्ती**ति विशेषणेन। एतेन रसानुभवे नैरन्तर्यमुक्तं भवति। बहिरनुसन्धाने तु तदेव बहिः साक्षात्संबन्धात्मकं फलं शीघ्रमेव साधयति। अतस्तथैव भविष्यतीत्याह **अचिरा**दित्यादिना। एतासां त्वधुनैव बहिःसंगमोभिलषितः, तदभावादस्मदनभिप्रेतामप्यस्मदधिकारविरुद्धामपि ज्ञात्वेश्वरभावेनाज्ञापितवान्, अनभिप्रेतमपि बलाद्ग्राहयितुमित्यनाकर्णनीयमिदं भवति यद्यपि, तथापि

प्रियतमसम्बन्धीत्याकर्णनमावश्यकमिति तथा । एताभिः प्रियसंबन्धित्वेनैव श्रुतत्वात्तथैव फलिष्यति, न तूपदेशत्वेनेतिज्ञापनायाग्रे संदेशपदम् । एतेनैव 'ननु वयमिव भगवानपि पूर्वमसद्योगासहिष्णुरनुभूतः, अधुना तं कथं सहत' इत्याशंका निरस्ता । भगवदुक्तिज्ञा-ज्ञात्वमेव प्रतीतम्, न तु प्रीतिवचनत्वम् । सा त्वीश्वरभावेनैव भवतीत्यैश्वर्यमेवाधुना स्वस्मिन् जानाति, ईशितव्यतामेवास्मासु जानातीति युक्तमनागमनम् । न चैवं भक्तिमार्गविरोध इति वाच्यम् । 'स्वागतं व' इत्यादिवचनवत्पूर्वतिरोधानवदस्यापि रसविशेषानुभावकत्वात् । एवमेव भ्रमावपि ज्ञेयमिति दिक् । मतान्तरभापेयमित्याचार्यवर्यैः पूर्वमेवोक्तमिति नाधिकं शङ्कनीयं समाधेयं वास्त्यत्र । परन्तु 'यन्मायया दुर्जयया मुह्यन्ति ज्ञानकाशये'ति-वाक्याज्ज्ञानस्य मोहरूपत्वाद्धर्मिमात्रपराणामन्येन मोहासंभवात् तस्य फलत्वेन मोहकत्वा-संभवान्न भगवद्भावच्युतिः कदापि भविष्यतीति सर्वं सुस्थम् । अत एव 'ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यती'त्याचार्यवचनमस्मत्सर्वस्वपालकमस्तीत्यतिनिश्चिन्ता वयम् ।

ईश्वरस्य कृतौ वाचि पूर्वपक्षसमाहिती ।
ब्रह्मादीनामप्यशक्ये तथापि स्वस्य सर्वथा ॥ १ ॥
तदीयत्ववशाद्धाष्टर्याद्यत्किञ्चित्कथयामि तत् ।
क्षमन्तां तातचरणास्तेनैवाशेषमुत्तमम् ॥ २ ॥
यो बीजावापमारभ्य फलपाकावधि स्वयम् ।
पोषितस्तं व्रजतरुं नाथो नापि जिहासति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितभ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

परिशिष्टम् ।

श्रीहरिः । **नम** इति । श्रीकृष्णस्य यत्पादाब्जे तयोस्तले तत्र यद्रञ्जिते कुङ्कुमपङ्के
तयोः रुचे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं सूचितम् । तादृशस्य
चरणयोरब्जत्वोक्त्या लीलायां परस्परसम्बन्धेन उभयोस्तापहारकत्वं सुखदत्वं च
ज्ञापितम् । किञ्च । अब्जं विकसितं भवति । अत्रापि तत्तद्बन्धादिषु तत्तथैव भवति ।
अब्जे अरुणत्वं भवति । तदत्र सहजमपि विशेषतः कुङ्कुमपङ्केन तादृशम् । पद्मिनीनां
तलमप्यारक्तं भवति । शृङ्गारादिषु कुङ्कुमपङ्केन रञ्जितमपि क्रियते । अत एव रुचे
नम इत्युक्तम्, न तु पङ्काय, तदभावादिति । तत्कान्तेः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय
नमनमेवोक्तम् । तदेवाहुः यदरुणमिति । मदीयं हृदयाम्बुजं यतः सम्बन्धेन
शश्वदारक्तं जातम् । निरन्तरं तत्कान्तेः स्थित्या तदात्मकतया तादृशमेव जातमिति
भावः । यद्वा । अत्र प्रभुचरणसरोजतलसम्बन्धि कुङ्कुमपङ्कमुक्तम् । तन्नायिकानामेव
सम्भवति, न तु नायकस्येति कथमुपपद्यत इति चेत् । तत्रोच्यते । श्रीकृष्णपदेन
गूढभावात्मकत्वम् । तेन तद्भावात्मकस्य विरचितप्रियावेषोचितसकलशृङ्गारस्य प्रभो-
श्चरणतलमपि तेन रञ्जितं क्रियत इति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । प्रियायास्तु पूर्वं तादृशमेवे-
त्युभयोश्चरणतलस्यारुणत्वमुक्तम् । अत एव पङ्कयोरिति द्विवचनं चोक्तम् । अन्यथा
पङ्कस्यैकरूपत्वात्कथमेवं वदेयुः । तयो रुचे नम इति । तत्तलशोभां दृष्ट्वा प्रणयभरे-
णात्यातुरतया रसेन नमनम् । अन्यथा चरणं विहाय रुचे नम इति कथमुक्तं स्यात् ।
किञ्च । यत्सम्बन्धेन मामकं हृदयाम्बुजं सततमरुणं जातम् । रसात्मकतत्सम्बन्धेन
हृदयमपि तल्लीलारसात्मकं जातम् । तादृशलीलासमये प्रियासहितप्रभुचरणतलं
स्वकरतलेन यदा लालितं क्रियते, तदा तच्छोभादर्शनेन परमरसावेशेन तदात्मकतया
तच्चरणतलं हृदये स्थाप्यते । तदा तदा तद्धृदयं पूर्वमप्यम्बुजत्वेन सरसं तथापि
तदानीन्तनप्रचुरभावेनान्तर्लीलारसभरेण पुष्टं विशेषतो जातमिति तथोक्तम् । अत एव
तादृग्लीलाविवरणमभूत् । सर्वदा तल्लीलात्मकमेव तिष्ठतीति शश्वदित्युक्तम् । किञ्च ।
यथा रविसम्बन्धेन कमलं विकसितं भवति, तदा तदरुणकान्तिसम्बन्धेनैतद्धृदयाम्बुज-
मपि विकसितम् । पुनस्तस्य तद्रसात्मकतया तद्रूपत्वमेव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च ।
यथा प्रियमिलने तदात्मकतया प्रियरूपत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे तत्सम्बन्धेन
हृदयस्याप्यरुणत्वं युक्तमित्यारक्तादिपदानि विहायारुणपदोपादानादवगम्यते ॥ १ ॥
नमामि हृदये शेष इत्यस्य टिप्पण्यां । मूलेनुशयशब्दस्येत्यत्र ।

१ चाचाश्रीगोपेशाना स्यादिति प्रतिभाति । २ श्रीहरिरायाणामिति प्रतिभाति ।

मूले 'निरोधोऽस्यानुशयन'मिति वाक्येऽनुशयनशब्दो भावार्थक एव प्रतिभाति । यतोऽनुशयनं नाम भगवतो भावात्मकस्य सर्वात्मभाववति भक्तहृदये तथाविधाखिललीलाविशिष्टस्य प्रभोर्निगूढभावरूपेण स्थायितया स्थितिः । तथाचात्र स्कन्धे क्रियमाणाखिललीलायाः कथं निरोधशब्दवाच्यता । अन्यथा 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्याचार्यविवृतिविरोध इत्याशङ्क्य तस्योभयार्थकत्वनिरूपणायाहुः **करणव्युत्पत्त्येति** । पक्षे त्वित्यत्र तुरप्यर्थे । तथा मूले भावार्थकत्वपक्षेपि अनुशय्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या तथाविधस्वरूपस्थितिसम्पादकलीलायामपि तद्रूपत्वमुच्यत इत्युभयार्थकोयमनुशयनशब्द इत्यर्थः । अत एवाचार्यवर्यैरग्रे तथैव निरूप्यते । 'प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च वर्ण्यते' 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्यादि । प्रपञ्चविस्मृतियुतासक्तिर्व्यसनमिति निरोध एव । भरतेन 'या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यत' इति तथैव तल्लक्षणाभिधानात् । तथा च भगवतो निरोधो भक्तेषु तत्परतया लीला, भक्तानां प्रपञ्चविस्मृत्या भावरूपस्य प्रभोः स्थायित्वं हृदये निरोध इति बोधितम् । यद्यप्येवं तथास्थितिर्निरोध इति सिध्यति । अत एवोद्धवेपि व्रजसीमन्तिनीचरणरेणुसम्बन्धिगुल्मलतादिषु स्वजननाभिलापसञ्चितातुलभाग्यसन्ततावेवैव स्थितिरुक्ता । स्वामिनीसम्बन्धितया तद्द्वारकतद्विषयकप्रसादवता प्रभुणा स्वामिनी, यतो विदुरसविधे तेना'प्यात्मनः परमां स्थिति'मित्यनेन सामान्यतः सा तथैवानूदिता । तथापि स्थितेर्धर्मान्तरवन्न स्वरूपतो भिन्नत्वं लेशतोपीति तादृगवस्थापन्नं स्वरूपमेव स्थितिशब्देनोच्यते । अत एव प्रभुभिराभासो **निरोधरूपं भगवन्तं** विवृण्वन्तीत्येवमेव निरूपित इति नानुपपत्तिः काचित् । 'रसो वै स' इति श्रुतेः 'स्थायिभावो रसः स्मृत' इत्यादिवाक्यैर्भगवतो रसरूपस्य स्थायिभावात्मकत्वं तच्छास्त्रप्रसिद्धमिति न तथाभासनिरूपणेऽपि रसस्वरूपविद्भिः संशयितव्यमिति दिक् । अयमर्थो निजाचार्यचरणाम्बुजभावनात् । भासते भाग्यराशीनां सततं हृदि तिष्ठति ॥१॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । **टिप्पण्यां तेन लोके सत्यं व्रत** चेत्यारभ्य **धर्मी चेति** षोडशधेत्यन्ते ग्रन्थे सत्यं विव्रियते । लोके सत्यं वचनम् । व्रतमेकादश्याद्युपोषणादिरूपम्, लोके लौकिकं नियामकं सत्यं तप्ततैलादौ शपथरूपम् । वैदिकं द्वादशविधम् । भगवतो व्रतानि 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'द्विःशर' मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं भगवतो भगवद्वचनसत्यत्वम् । भूरादित्रयम्, कायादित्रयम् । इदमष्टविधं सत्यम् । लोके व्रतं शपथरूपं च सत्यमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम्, लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्यादि तप्ततैलादौ शपथरूपं सत्यं चेदं त्रयं लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविधं वैदिकत्वेनैक-

१०. २. २६. १ इदं श्रीमत्कल्याणरायाणाम् ।

त्रिधमिदं द्विविधमपि परत्वेनैकम्। शपथस्य नियामकत्वेनान्येषामुत्कृष्टत्वेन च परत्वात्। भगवतो व्रतं नियामकं भगवद्वचनं चेति द्विविधं, भगवद्धर्मत्वेनैकम्। शूरादयः फलरूपाः। कायादयः साधनानि। शूरादीनां फलत्वेन कायादीनां साधनत्वेन वैक्यम्। इदं चतुर्विधं सत्यं, प्रमाणरूपं सत्यं वेदो भगवद्धर्माः प्रमेयरूपं सत्यं सत्यस्य कारणरूपो भगवान् साधनरूपं सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवान्। फलरूपं सत्यं सत्यस्य लयस्थानमाधिदैविकसत्यरूपो भगवान्। भगवति प्रतिष्ठितं वस्तु सत्यं चैतदुभयं फलितसत्यत्वेन पञ्चमं सत्यम्। इदं पञ्चविधं सत्यम्। सत्यत्वेन परत्वेन साधनत्वेन ऐहिकफलमूलत्वात् फलत्वेन रमणादिकरणत्वेनेतिप्रकारैः पञ्चविधं सत्यं वेदे निरूपितम्। तदष्टविध एव प्रविशति। पूर्वोक्तमष्टविधप्रमाणादिरूपं पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा। इदं त्रयोदशधा ज्ञानशक्तिद्वयं वेदो भगवद्धर्माश्च धर्मी चेति षोडशधा। वेदे भगवद्धर्माणां प्रमापकत्वात् प्रमाणत्वोपाधिना क्रियाशक्तिरूपं पञ्चविधसत्यमध्ये प्रवेशेऽपि द्रुतं भगवत्साक्षात्कारसाधकत्वेन तज्ज्ञानशक्तित्वेनापि निरूपणं न दोषाय, सर्वत्रोपाधिभेदेन भेदात्। इति सत्यविवरणम्।

श्रीकृष्णाय नमः॥ **निलायनैरित्यस्य विवरणे ब्राह्मणोपीत्यादेष्टिप्पणे** कारिकाभिरर्थनिरूपणे **सूक्ष्मरूपेणे**त्यादि। अत्र ब्राह्मणक्षत्रियभवनयोस्तात्पर्याणि यथाक्रमं निरूप्यन्ते, परोक्षवादप्रकाशनाय। तत्र यथा ब्राह्मणो नम्रतादिभिः कृत्रिमसूक्ष्मरूपेण स्वस्मिन् विश्वासमुत्पाद्य स्वकार्यप्रतिबन्धकनिवर्तकः। यतः सर्व एव शुद्धः साधुः प्रशान्तः, न चैतस्मात्किंचनान्यथा भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशं तं विश्वस्य परिजननिकटस्थमपि रहसि विहाय स्वस्वकार्यायाव्यग्रा गच्छन्ति, तथा भगवानपि कृत्रिमतयाङ्गस्थापनादिना स्वस्मिन् शुद्धत्वादिकं विबोध्य सर्वेषां विश्वासमुत्पाद्य स्वलीलाप्रतिबन्धकनिवर्तक इत्यर्थः। तदेतदुक्तं **सूक्ष्मरूपेणे**त्यारभ्य **तेनैवापगत** इत्यन्तेन। **तेनैवे**ति। विश्वासोत्पादनेन, न तु सामर्थ्यादिनेत्यर्थः। क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः **स्वेष्टरूपमि**ति। यथा क्षत्रियः स्वकीयानामन्यतः स्वतो वार्त्तार्तौ तन्निवर्तनाय स्वस्मिन् विद्यमानमेव तदनुकूलसामर्थ्यादिविशिष्टं युद्धोपयिकसकलसामग्रीसहितं तदिष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धके निवृत्ते सुखे भाविनि प्रकटयति, तथा भगवानपि स्वतः परतो वा स्वजनार्तौ तदभावाय स्वस्मिन् विद्यमानमेव रसोपयोगिसकलसामर्थ्यवन्मन्मथयोधनानुकूलसकलसामग्रीविशिष्टं निजजनेष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धकापगमे प्रकटयतीत्यर्थः। नन्वेकरसस्य ब्रह्मण एवं करणे किं तात्पर्यमित्याशङ्क्याहुः **भक्तार्तिहृति**रित्यादि। अत्र हि द्वयं कर्तव्यम्, भक्तानामार्तिहृतिपूर्वकमिष्टप्रापणं तदतिरिक्तनिरोध्यनिष्ठप्रभुविषयकदोषारोपाभावश्च। तत्र प्रतिबन्धकाभावाय ब्राह्मणत्वप्राकट्ये प्रतिबन्धकसद्भावेन भक्तानामार्तिहृतिं क्षत्रियत्वानाविर्भावे तदिष्टप्राप्तिश्च न स्यात्। तस्माच्च स्वामिनीतरव्रजस्थेषु प्रभुविषयकदोषाभावश्चेत्यर्थः। तेषामपि निरोध्यत्वेन प्रभोः सर्वार्थमागतस्य तेषु तथाकृतेरुचितत्वात्। प्रभौ

स्वामिनीषु तल्लीलायां दोषारोपे तन्निरोधासिद्धेरिति भावः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदिति । यथा ब्राह्मणो गुर्वाद्यधीन एव भवति, न स्वतन्त्रः, सर्वं कुर्वन्नपि तदनुज्ञयैव करोति, अनुज्ञापरतया निर्दोषश्च, तथा भगवानपि स्वभक्तपित्राद्यधीन एव, तदनुज्ञयैव च सर्वं करोति, भक्तानुज्ञापरतया भक्तिमार्गे निर्दोषश्चेत्यर्थः । एतादृशेर्थे आज्ञादातृत्वाय भक्तत्वमुक्तम् । अन्यथा अन्येषां भगवदिङ्गितातिरिक्तस्फुरणानियमात्तथा न स्यादिति भावः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः क्वचिदिति । यथा क्षत्रियो गूढमन्त्रो महासाहसः सर्वथा स्वकार्यसाधको निर्भयः सर्वरसभोक्ता, तथा भगवानपि गूढः समन्त्रो वनसेवनान्महासाहसः कथञ्चिद्व्याजादिना सङ्केतितस्थले भक्तागत्या सर्वथा लीलारूपस्वकार्यसाधक इत्यर्थः । निर्भयत्वबोधनायैवानिशं रमत इत्युक्तम् । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिद्भक्तेति । यथा ब्राह्मणः परमाग्रहः सकलासहिष्णुप्रतापवानसामर्थ्येऽपि चातुर्येणैव स्वकार्यसाधकः, तथा भगवानपि कदाचिदेव भक्तानां स्वामिनीनां ये पित्रादयस्तत्कृते एतत्सङ्गे न गन्तव्यमित्यादिरूपनिषेधेऽपि मया गृहीत्वैवैनां गन्तव्यमित्यतिविहिताग्रहः सर्वधर्षणक्षमप्रतापवान् बालभावेनासामर्थ्येपि व्याजादिप्रकल्पनचातुर्येण स्वेष्टदेशनयनरूपकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदित्यारभ्य सर्वत इत्यन्तेन । यथा क्षत्रियः कुतुकावेशी स्वधर्मज्ञापनपरः प्रतिपक्षागतिशङ्कया सेनासहितो दुर्गादिस्थितवस्तुग्रहणाय विविधोपायकारी सकलप्रतिबन्धनिवर्तकश्च, तथा भगवानपि बालक्रीडाकुतुकावेशी कूर्दनादिना स्वसामर्थ्यज्ञापको लीलाक्षतिपरिपन्थिसमागतिशङ्कया कपिसेनासहितः पुलिनस्थितभक्तप्राप्तये च विविधसेतुबन्धनाद्युपायकर्ता निजभक्तसुखप्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तक इत्यर्थः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः अन्यश्चेदिति । यथाभिमानेन स्वप्रयोजनप्रतिबन्धार्थमन्यस्मिन्नागते ब्राह्मणो निजाग्रहेणैव तन्निरासकः स्वविप्रत्वाग्रहेण तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, ततश्च स्वकार्यसाधकः, तथात्र भगवानपि स्वसम्बन्धाभिमानेन भक्तनैकट्यमन्यस्मिंस्तद्बहिर्भूते समागते सति स्वबालभावाग्रहेणैव तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, तेन तथाकृतौ तादृशरूपे, तथा सामर्थ्यदर्शनेनान्येषां ज्ञानात् सम्यक् लीलासिद्धेः । ततश्चानेकविधलीलारूपस्वकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्थापयित्वैवेति । यथा क्षत्रियो दुर्गादिष्वन्यप्रवेशप्रतिबन्धकभटादिस्थापकः स्वगतिमात्रसाधनविधाता, तथा भगवानपि पुलिनादिष्वन्यगतिसंभावितस्थलेषु रक्षकगोपादिस्थापकः स्वमात्रगतिसाधनसेतुबन्धविधातेत्यर्थः । अतः परं सर्वमेव रसमेकत्र स्थितमेवेत्यादितात्पर्यमाहुः भक्ता हीति । भक्ता हि भगवति प्रत्येकं स्पर्शादिद्विविधभाववन्तः, तथा भगवानपि तेषु । तथा चैकत्रैकस्यामेव स्वामिन्यां सर्वानेवाखिलस्वामिनीजनमनःस्थितान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तत्तद्भावरसांस्तत्रैव भुङ्क्त इत्यर्थः । एतेनैकत्र मुख्यो रसो निरूपितः । भोगे प्रकारान्तरमाहुः कदाचित्प्रत्येक-

कदाचित्कपिवद्दुत्प्लुत्य तत्र तत्र तस्यां तस्यां स्वामिन्यां स्थितः प्रत्येकमखिलान्
मिति । कदाचित्कपिवदुल्लुत्य तत्र तत्र तस्यां तस्यां स्वामिन्यां स्थितः प्रत्येकमखिलान्
भावरसान् भुङ्क्त इत्यर्थः । **एकत्रे**त्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **अथवे**ति । एकत्र पुलिने स्थितो
वेणुवादनलीलया सर्वेषु भक्तेषु सङ्गतेषु अखिलानेव भावरसान् रासलीलास्थितानपि
भुङ्क्त इत्यर्थः । एतेन मिश्ररूपेणाग्रे क्रियमाणाः सर्वा अपि लीला अत्र केवलरूपेण
कृता इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तमाचार्यैर्विवरणे **नतु तस्य कापि मर्यादा प्रतिब-**
न्धिकेति । अत्राप्युक्तम**त्युदारधी**रिति । **बालो** ह्युदारबुद्धिर्भवति । अत एवात्र
परीक्षासाधनाद्यसम्पादकत्वं द्वितीयतृतीयाध्यायीयलीलयैव । एतेन लोकवेदातीत-
पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वलीलाविशिष्टमेतदिति समर्थितम् । उपसंहरन्ति **एतदेवे**त्यादि,
सुगोपितमिति । आचार्यैस्तथोक्तमित्यस्माभिरपि तथैवोच्यत इत्यर्थः । अतः परं विव-
रणस्थमूलरूपलीलेत्यादेस्तात्पर्यमाहुः **एतदग्र** इति । **तद्भाव** इति । तात्पर्यवृत्तिनिरू-
पितोर्थः प्रकर्षेणोच्यत इत्यर्थः । **सम्यगि**ति । नात्र पूर्ववत्परोक्षवादरीत्या निरूपणमि-
त्यर्थः । **तदनुग्रहत** इति । स्वाचार्याशयस्यानुग्रहैकलभ्यत्वादित्यर्थः । **स्फुट**मिति ।
अयं भावः । प्रकटन एव पूर्ववत् परोक्षरूप इत्यर्थः । रसात्मकेतरब्रह्मधर्माणामत्र
निरूपणेन तत्साम्यस्यात्र प्रकटत्वादिति भावः । तमेवाहुः **प्रमाणाख्यप्रकरण**
इति । तदुपक्रमे हि तथा प्राकट्येन तादृगुत्सवहेतुतया पूतनासुपयःपानादिचरित्रैः स्वामि-
नीकृतरक्षया च शुद्धत्वं ब्रह्मत्वं च भगवति निरूपितम् । तदुपसंहारेपि यदि नोच्येत-
तदोपक्रमोपसंहारविरोधात्तद्द्वयं न सिध्येत्, अतस्तत्परिचायकलीलात्रयं प्रोक्तमित्यर्थः ।
तदेवाहुः **सर्वाज्ञातस्वरूप**मिति । पूर्वं प्रपञ्चरूपेणाविर्भावात्पूर्वं सर्वेषां सूक्ष्मरूपेण तद्दु,
दरस्थत्वेपि तेषामज्ञातमित्यर्थः । 'न तं विदाथेति' श्रुतेः । सृष्ट्युत्तरं तु तज्ज्ञानसम्भ-
वोऽपि । सर्गस्य मोक्षं प्रति कारणत्वात् । 'दैवी सम्पद्विमोक्षायेति' वाक्यादित्यर्थः ।
अनेन ब्रह्मणो निलायनलीलोक्ता । सेतुबन्धसूचितमर्यादाधारतयाक्षिप्तां जगद्रूपलीलामाहुः
रिरंसया तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रपञ्चरमणेच्छयाखिलजगद्रूपं जडजीवान्तर्याभिभेदभि-
न्नतद्रूपमात्मानं कृत्वा तत्र प्रपञ्चरूपेतिदुस्तराः सर्वथानुलङ्घ्या मर्यादाः स्वलीलासिद्ध्यैव
बन्धमोक्षरूपक्रीडासिद्ध्यै कुरुत इत्यर्थः । ननु सेतुबन्धैः परपारस्थितप्राप्त्युपायभूतैर्न प्रप-
ञ्चमात्रपर्यवसितमर्यादासूचनं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **यद्वे**ति । प्रपञ्चतोतीतस्य स्व-
स्यासये प्राप्तये भक्तिमार्गान् सेतुबन्धरूपान् सर्वथानायासेन विवरणसाधनान् दृढान् कर्मा-
दिवत् शैथिल्येन पातसम्भावनारहितानकरोदित्यर्थः । एवं जगद्रूपलीलां निरूप्य वेदरूप-
लीलां निरूपयन्ति **अशेषे**ति । अशेषाः सकला या वेदशाखास्तासूक्तं निरूपितं यत्फलं
स्वर्गापवर्गादिरूपं तद्भोगाय स्वसृष्टजीवानां तत्प्राप्तय आत्मनः पूर्वमेव विद्यमानां वेदरूपतां
प्रकटीकृत्य नामलीलयापि रूपप्रपञ्चे क्रीडतीति सूच्यत इत्यर्थः । शुद्धब्रह्मतापरिचायक-
मत्राप्यतिदिशन्ति **तथात्वाय भक्ता** इति । भक्तिमार्गे भगवतो मूलचरि-

अप्राकट्यं भक्तार्थमेवेति ज्ञापनायाहुः **भक्ता** इति । यथा भक्ताः सर्वं गृहादिकं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै रह एकान्ते सङ्केतितवृक्षमूलाद्याश्रयेण स्थिताः, तथा भगवानपि तदर्थं रहः स्थितश्चेत्तदा सर्वाज्ञातस्वरूपतया निलायनक्रीडावत्वेन परः पराकाष्ठापन्नो लोकवेदातीतः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्यादिमर्यादाकर्तृत्वेन लीलासृष्टिजगद्रूपलीलाप्युक्ता । नन्वियं प्रतिज्ञा सर्वसाधारणी, नासाधारणब्रह्मधर्मो, यतः सर्वेप्येवमेव स्वप्रपन्नेषु वदन्तीत्याशङ्क्याहुः **यतो नान्यप्रतिज्ञेयमिति** । एतादृक्प्रतिज्ञाकरणं भगवत एव सम्भवति, नान्यस्य, सर्वसामर्थ्याभावात् । परमफलप्रेप्सया प्रपत्तौ तद्दानाशक्तत्वात्, यतो मूलचरितमेवेदमिति भावः । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः । आदिपदेन 'न मे भक्तः प्रणश्यती' त्याद्या अनुसन्धेयाः । एतल्लीलाया मूलचरित्रत्वं प्रकारान्तरेणाहुः **साक्षादिति** । अस्यां भजनानुरूपभजनलीलायां साक्षात्स्वरूपदानम्, तच्च नान्यस्य सम्भवति । न हि साक्षात्स्वरूपं दातुमन्यः शक्तो, रसात्मकत्वाभावात्, मोक्षपर्यन्तमेव दातुं तच्छक्तेः, तत्र भगवतः प्राप्तिर्नत्यस्येति स्वरूपदानमप्येतल्लीलाया मूलचरित्रत्वे हेतुरित्यर्थः । वेदरूपलीलामप्यत्रातिदेष्टुं लीलासृष्टिस्थितस्वरूपमाहुः **लीलासम्बन्धीति** । अत्र लीलासृष्टौ सर्वं लीलासम्बन्धि । अत एव भगवदात्मकम्, लीलाविशिष्टस्यैव भगवत्त्वात् । अतस्तत्प्रवर्तकत्वमन्यस्य न सम्भवतीति स्वयमेव तत्प्रवर्तनाय तद्द्वारा सर्वफलभोगाय शब्दात्मकवेणुनादरूपेण प्रकटीभवतीत्यर्थः । एवं लीलात्रयमतिदिश्योपसंहरन्ति **एतत्सर्वमिति** । **गोप्यस्त्वं चापीति** । परोक्षवादरीत्या निरूपणेत्यर्थः ।

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपामात्रसहायवान् । न्यरूपयन्निजस्वामिदासस्तत्कारिकाशयम् ॥ १ ॥
विदन्त्वेतेन विद्वांसः श्रुतिसारमखण्डितम् । लोकवेदाद्यतीतं यत् पुरुषोत्तमसंज्ञकम् ॥२॥

१०-११-५९. १. श्रीहरिरायाणामिति ।

शोधपत्रम् ।

श्रीमत्प्याटिप्पण्या मुद्रितपुस्तकवाचनारम्भकरणात् पूर्वमनेन शोधपत्रेण तत् संशोध्य वाचनीयमिति वैष्णवेभ्यो भगवदीयेभ्यो विज्ञप्तिः । मुद्रितपुस्तकस्थपाठाः केचित् क्वचित् मूलपुस्तकस्थपाठेभ्यः संस्कृता अपि सन्तीति नः प्रतिभाति । ते च श्रीमत्प्रभुचरणैरेव पश्चात् संस्कृताः स्युरित्यनुमीयते, परन्तु बहुवारं लेखकप्रमाद् मूलस्थपाठा विकृता अपि दृश्यन्ते, तत्र त एवादर्तव्या इति । क्वचित् (पृष्ठ १४४) 'तर्क पयः' 'सतत'मिति मूलपाठा एव 'तर्कोपमः' 'प्रियतमेषु' इत्यनुक्रमेण शोधिताः । ते च विद्यमानास्मद्दृष्टश्रीटिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यन्ते । तथापि मूलस्था एव पाठास्त्वास्माभिरादृताः । श्रीहस्ताक्षरलिखितमेतन्मूलपुस्तकमेव श्रीपुरुषोत्तमचरणै रासपञ्चाध्यायीप्रकाशे पाण्डुलिपित्वेनोपन्यस्तं । अतो मुद्रितपुस्तकस्योचिततरपाठाः श्रीमत्प्रभुचरणैरेवादृता इति सुष्ठु निश्चीयते । क्वचित् टिप्पण्यां शोधः श्रीमद्गोकुलनाथचरणैरपि कृतो दृश्यते, क्वचित् पाठाश्च शोधिता दृश्यतः पाठादरणे विवेकः कर्तव्य इति ।

पृष्ठम्	पंक्ति	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
२	१७	दशविधलीलाभ्यो	दशलीलाभ्यो
३	११	तद् देवव्रतं	देवव्रतं
४	१५	द्वादशस्कन्धे	द्वादशे स्कन्धे
४	१७	अह्लादीनि	अह्लादीन्
४	१९	तूकरील्याहुरत	तूकरीत्यामित्याहुरत
४	२१	पूर्वभाव इति मूलस्थः पाठः । आविर्भावेति पाठस्त्वनिष्टः ।	
४	२०	दानोपरि मृत्स्नमृत्स्न्योः इति टीका वर्तते.	
५	२	रूपस्वगुणवान्	रूपस्वमुक्तम्
५	१७	'धूर्तिणिभिः सह......संभवादपि तथा' इति हस्ताक्षरपृष्ठेषु न वर्तते, पश्चात् ग्रन्थकारैः लिखितमिति प्रतिभाति ।	
६	९	कचित्	क्वचित्
६	१०	लीलानुपयोगिसंसारवत्तामिति मूलपुस्तके न वर्तते ।	
६	११	संस्मृतिरपि	संसृतिरपि
८	२१	असुर	आसुर
८	२४	परस्परं	परस्य परम् ।
८	२८	आविवेशेत्याद्याभासः ।	आविवेशेत्यस्याभासः ।
१०	८	व्याकुर्वन्ति । अतः परमिति	व्याकुर्वन्ति अतः परमिति ।
१०	११	एवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः	एवमष्टविधत्वं सत्यस्य ।
११	९	कालरूपस्य । यदि-	भगवतः कालरूपस्य यदि-
११	११	अज्ञानमिद्धिज्ञानं	अत्रैव अज्ञानमिद्धिज्ञानं
१५	२९	स्वोकाकाङ्क्षया	स्वोक्ताकाङ्क्षया
१५	२८	ज्ञापयन्तीति	ज्ञापयन्ति
	२१ टि०	स्तुतिभ्यामिति	स्तुतिभ्यामपि

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
१५	३०	स्तुत्याः	स्तुत्योः
१५	३०	वैदिकोऽलौकिक	वैदिको लौकिक
१६	१	पूर्णमास	पौर्णमास
१६	२	चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः ।	चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः
१६	८	'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाचीति मूले नास्ति ।	
१६	११	आधिदैविकादिरूपत्रितयं	आधिदैविकादित्रितयं
१६	१६	प्रतिपत्ति	प्रपत्ति
१८	७	तद्दर्शनेपीति पाठः मूलस्थः ।	तद्दर्शनेइतिटिप्पणमशुद्धम् ।
१८	२०	अष्टाक्षरा गायत्री	अष्टाक्षरा गायत्री ।
१८	२६	गुप्तत्वं	गुप्ततत्वं
१८	२८	गुप्तत्वे	गुप्ततत्वे
१९	२०	तदुक्तय	तदुक्तिः ।
१९	२६	तिष्ठेदेव	तिष्ठेतैव
२०	३	तादृशा	तादृग्
२०	३०	सम्भवति	स भवति
२०	३१	भक्तार्थं	भक्तार्थं
२१	२	शेषे इदं सूत्रमिति मूले टिप्पणम् ।	
२१	१०	शास्त्र	शास्त्रीय
२१	१३	ग्राह्यः । तथा,	ग्राह्यः तथा ।
२१	१५	तथा चैतादृश	तथा चैतादृशः
२१	१९	ज्ञायते	ज्ञाप्यते
२२	५	दर्शनक्षणे इति पाठः मूलस्थः । लक्षणे लक्षणो चेति टिप्पणं न वाचनीयम् ।	
२२	७	अनिमित्त	अनिमित्तत
२२	२६	एवं सति	एवं सति न
२३	१८	तु मौढ्यात्	[illegible] लोके मौढ्यात्
२३	२६	लौकिकत्वं	लौकिकं
२४	७	लीलाकरणे लौकिकत्वेन	लीलाकरणेऽलौकिकत्वेन
२४	२५	हीनत्वापादकत्वं	हीनत्वापादकं
२५	९	जम्भा	जृम्भा
२५	१९	एव वोत्सवं	एवोत्सवं
२६	८	अस्तु वा,	अस्तु वा तथा
२६	२३	यत्समपद्येति	यत्समपद्यतेति
२७	२०	निरीक्ष्यमाण	निरीक्षमाण
२८	११	अर्भकपदम् । मूले	अर्भकपदं मूले ।
२८	१६	दोषापत्तिः	दोषत्वापत्तिः ।
२८	३१	ज्ञानस्य	ज्ञानस्य च

शोधपत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
२९	१३	तदज्ञापनम् ।	तज्ज्ञापनम् ।
२९	१६	धर्मास्फूर्तिः	धर्मास्फूर्तिः,
२९	१७	निरस्ता ज्ञेया ।	निरस्ता ।
३१	१९	सेहज	अग्रस्थं टिप्पणं न वाचनीय
३२	३	मूले 'कंसस्यैतज्ज्ञानं स्वानिष्टमित्युक्त्येति नास्ति ।	तत्र,टिप्पणस्थः पाठः मूलः
	११	तथ	
३२	१२	इति	इति ।
३२	१९	द्वितीयं टिप्पणं मूले नास्ति ।	
३२	१९	ज्ञानहेतुत्वेन	ज्ञाने हेतुत्वेन
३२	६	'स्वमति' इत्युपरिटिप्पणपाठः मूले नास्ति ।	
३५	२२	रक्ष्यति	रक्षति
३५	१९	भोगविषये	भोगविषये ।
३६	३०	तेषात	अग्रस्थटिप्पणस्थः पाठः मूलस्थः।
३७	६	'तेतत्यात्' इत्यत्र टिप्पणमशुद्धत्वान्न वाचनीयम् ।	
३९	६	वा इत्यत्र टिप्पणं न वाचनीयम् ।	
४०	७	लीलायाः	लीलया
४०	१२	पूर्वं इत्यत्र टिप्पणमशुद्धत्वान्न वाचनीयम् ।	
४०	२०	तदपेक्षाभावात्	तदपेक्षाऽभावात् ।
४०	२२	यानेन	यत्ने
४१	४	भगवद्वियोगे	भगवद्विप्रयोगे
४१	१५	तद्रूपत्व-	तत्तद्रूपत्व-
४१	१८	प्रकारकत्वा-	प्रकारत्वा-
४१	२६	उक्तेश्च	उक्तिश्च
४२	२१	यालौकिक	चालौकिक
,,	२५	तथाप्यनुचित	तथाप्यत्यनुचित
,,	३०	अनङ्गीकारात् । क्रूरे	अनङ्गीकारात् क्रूरे
४३	१५	पुत्रव्यवहारः	पुत्रत्वव्यवहारः
,,	२२	(पुष्टि) पुष्टिमार्गे	पुष्टिपुष्टिमार्गे
४४	३	अतिक्रमणे	अतिक्रामणे
,,	१७	सुतरां	ततस्तरां
४५	६	पूर्ववदेवोपालम्भाद्	पूर्ववदेवोपलम्भ
,,	१९	भगवतीत्यत्र भवतीति टिप्पणं न वाचनीयम् ।	
,,	२३	सहभाननियमादित्यत्र भावेति टिप्पणं न वाचनीयम्	
४६	८	भवति । मूले	भवति मूले ।
,,	१५	पूर्वं	एव
४७	४	ब्राह्मणोपीति	ब्राह्मणोपीत्या
,,	१२	स्थापयित्वान्य	स्थापयित्वैवा

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
,,	२३	स्वयमेव	स्वयमेव
,,	१९	द्वयमित्यत्र मूले टिप्पणमेवम् 'प्रकरणस्य प्रमाणत्वं शुद्धब्रह्मत्वं च तलक्षणायोगात् प्रमाणाभावात्'	
५३	९	तदनुवादकत्वशङ्का	तदनुवादत्वशङ्का
५६	२९	न तेपीति	न तु तेपीति
५७	२०	–द्वारैव तथा	–द्वारैव तत्र तथा
५८	१३	ज्ञायते	ज्ञाप्यते
५९	९	तेनाग्र गृह्वन्तोपि	तेनाग्राग्रह्वन्तोपि
५९	२९	दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्त	दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाथ
५९	,,	पत्रान्ते टिप्पणं न वाचनीयम् ।	
६०	११	एवाचख्युः	एवाचक्षुः
,,	१२	तदन्ते च ज्ञापित–	तदन्ते च तद्ज्ञापित–
,,	२४	तदुच्यते	च तदुच्यते
६१	१३	चिरस्थित्यादिकं	चिरं स्थित्यादिकं
,,	२४	व्यतिरिक्तेषु भक्तेषु तादृश–	व्यतिरिक्तेषु तादृश–
,,	२६	अपि 'वेदा	अपि वेदा 'वेदा (वेदा इत्यधिकं)
,,	२७	सार्वदिक–	त्रिपृष्ठे सार्वदिक–
६२	४	धारावत् मूलपाठः,	धारारूपेण इति पाठः न वाचनीयः ।
,,	६	इति तत्र	इति तत्तद्
६३	७	सर्वात्मभावेन	सर्वात्मभावे
६३	२३	लोके वेदा–	लोकवेदा–
६३	३१	(स्वष्) चरणानां	चरणानां
६४	११	यथैव तासामपि	यथैतासामपि
६४	१६	प्रकटत्वाज्ज्ञान–	प्रकटत्वात्तद्ज्ञान–
६४	२४-२५	रसस्यापि तत्वात्	रसस्यामितत्वात्
,,	२७	सम्बध्यर्थो	सम्बन्ध्यर्थो
,,	२९	भगवान्निकट	भगवन्निकट
६५	१	सर्वतत्त्वं	सर्वं तत्त्वं
,,	११	वैतादृश्यं	वैतादृशं
,,	२१	गतमपि,	गतमपि
,,	२३	परमस्नेहो	परमः स्नेहो
,,	२७	स्त्रीपुंसेति	स्त्रीपुंसोरिति
६६	५	मत्राप्रयोजकं	मत्राप्रयोजनकं
६७	२	त्वनेकविधसंस्कारः	त्वनेकविधः संस्कार
,,	१८	[illegible] त्यागो	त्यागो
६८	१	कोसले	कोशले
,,	३-६	आदिवाराहे......इत्याचार्यैरुक्तम् ।	मूललेखटीका
,,	८	तदनुभवस्तु	तदनुभवश्च

शोधपत्रम् ।-

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
,,	१८	भगवानेवेति	भगवानेव वेति
७०	११	भत	तत
,,	१२	स्वच्छन्दभोग	स्वच्छन्दं भोग
,,	,,	पत्रान्तटिप्पणं मूले नास्ति.	
७१	१८	तन्निकट	तन्निकटस्थ
,,	२४	भयाभावज्ञानाभावात्	भयाभावज्ञानात्
७२	८	न तु साक्षाद्	न तु तत्र साक्षाद्
,,	१०	पूर्वोक्तस्थितिर्नो	पूर्वोक्ते स्थितिर्नो
,,	२४	स्वानधीनत्वेन	स्वाधीनत्वेन
७३	१२	मार्गीयत्वमित्यर्थः	मार्गीयत्व इत्यर्थः
,,	१२	स्वकीयकामरूपाणि	स्वीयकामरूपाणि
,,	,,	पत्रान्तटिप्पणं मूले नास्ति ।	
७४	१४	कर्शनोक्त्या	कर्पणोक्त्या
७५	२१	मुत्पादकत्वेन	मुत्पादकत्वे
७७	१९	तदर्थत्वात्तदर्थस्य	तदर्थत्वात्तदर्थस्य
७८	१४	जन्मेत्यत्र	जन्मेत्यस्य विवरणे
७९	७	परः	परः ।
७९	१८	नाशयित्वा नीतवानि	नाशयित्वाऽनीतवानि
,,	२७	ज्ञानमपेक्षितम्	ज्ञानमप्यपेक्षितम्
८०	२-३	दोषः स्वभोगे ज्ञेयः	दोषः अत्र स्वभोगयोग्यत्वाभावो ज्ञेयः । इति कुत्रचित् पाठः ।
८०	१	इदं शोधपत्रं मूले नास्ति ।	
८०	७	किञ्च, मां ज्ञापयत	किञ्च, पूर्वं मां ज्ञापयत
,,	८	दास्यन्ती'ति पात्रा-	दास्यन्ती'ति वक्तव्ये तथा-नुक्त्वा 'वो दास्यन्ती'ति पात्रा-
,,	११	अग्रे दोषत्व-	अग्रे सदोषत्व-
,,	१२	वो दास्यन्ति	'वो दास्यन्ति'
,,	,,	स्वमन्नानयेयुः	स्वयमन्नानयेयुः
,,	१४	तासामंशो	तासामप्यंशो
,,	१८	दुद्देशस्तन्निवृत्ति-	दुद्देशस्तन्निवृत्ति-
,,	२२	आधिदैविकं	आधिभौतिकं
,,	,,	-याध्यात्मिकानां	याध्यात्मिकयज्ञात्मकानां
,,	२३	गोपानां यात्राभङ्गः	गोपानां च यात्राभङ्गः
,,	२५	तृप्तिर्भविष्यति	तृप्तिर्भविष्यतीति
,,	,,	आधिभौतिकश्च	आधिदैविकश्च
,,	२६	यज्ञीयाचस्य	यज्ञार्थीयाचस्य
,,	२७	-न्यायेनाधि-	न्यायेनाधि-

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
८१	१५	न तु स्वानु-	न स्वानु-
८२	४	एवं यथा	एवं सति यथा
,,	२०	वाक्यमेव	वाक्यत्वमेव
८४	१२	गृह्यमाणेपि पीतिमा-	गृह्यमाणपीतिमा-
,,	३१	सम्भेव	सम्भवे
८५	१	साधनानन्तरा-	साधनान्तरा-
८७	१४	लोकनाथ-	ऽलोकनाथ-
,,	,,	पत्रांतटिप्पणं न ग्रंथकर्तृणाम् ।	
८८	५	हेतुक	हेतुक
,,	१२	पञ्चविंशे	पञ्चविंशा
८८	२१	दुपास्यानां न नमस्य	उपास्यानां नमस्य
८८	३२	एतदेवाहुः	एतदाहुः
८९	८	रमकत्वेन	रमत्वेन
९०	१४	स्वरूप-	स्वस्वरूप-
९०	२४	मूले श्रीकृष्ण इति नास्ति ।	
९१	२९	इयं फक्किका मूले एवं वर्तते–नन्वेवमाचार्यैः कुतो व्याकृतम्? यथाश्रुतार्थस्यापि सुवचत्वात्।	
९१	३०	शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन	तापहारकत्वेन शुद्धत्वेन च
९२	१	पूर्णानन्देन ततो गणितानन्दात्	पूर्णानन्देन गणितानन्दात्
९२	५	एवं सतीति मूले नास्ति ।	
९२	७	ब्रह्महृदप्रापणं तत्र मज्जनं तत उद्धृतिश्चेति क्रियान्तरसमुदायः ।	उच्यते च ब्रह्महृदप्रापणादिः ।
९२	१८	स्वरूपानन्ददाने	स्वरूपानन्दादाने इति मूलस्थपाठः टिप्पणे शुद्धः ।
९३	१	न्याये 'न तु तद्धाति'रिति नास्ति मूले ।	
९३	२८	सर्वस्वं	सर्वं स्वं
९४	१	वचसा	वाचा सा
९४	१०	निकटागमनेति मुद्रितपाठ एव शुद्धः, टिप्पणस्थपाठस्त्वशुद्धः।	
९४	१८	चरणाम्बुजरहं	चरणाम्बुरुहं
९४	२१	प्रकटन	प्रकट
९४	२९	मन्द	मान्द
९५	३	पूर्णस्वरूपानन्दो	पूर्णः स्वरूपानन्दो
९५	९	प्राधान्यमेव	प्राधान्यमेवमेव
९५	२६	साधकत्वेन	साधनत्वेन
९६	३	तद्धर्मापनोदनं	तद्धर्मापनोदं
९६	१९	न च मनस इति पाठो मूलस्थः शुद्धः, टिप्पणपाठस्त्वशुद्धः ।	
९७	२७	भगवद्धर्मप्रवेश	भवद्धर्मप्रवेश
९८	१५	तदुक्तत्वात्र	तदुक्तत्वात्र

शोधपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
,,	२१	कार्ये तत्तदा	कार्यं तत्तदा
९८	—	टिप्पणस्थाः तासाम्, वदन्त इति पाठौ न वाचनीयौ ।	
९९	१८	स्वामिनीनां मनांसे	स्वामिनीमनांसे
,,	३०	चूपू	चूपू
,,	३१	प्रकृते तु सर्वात्म–	प्रकृते सर्वात्म–
१००	२१	प्रयोजनकत्वे–	प्रयोजकत्वे–
,,	—	टिप्पणस्थपाठः न वाचनीयः ।	
१०१	१९	यासां	येषां
१०१	२४	यथाशास्त्रमित्यादिना	यथाशास्त्रद्वयमित्यादिना
१०२	४	निर्णायकन्याय–	निर्णायकं न्याय–
,,	१०	स्वरूपेणैव	स्वरूपेण
१०४	५	प्रत्येकैकचरण	प्रत्येकैकश्चरण
,,	१६	तथात्वात्कजनमेव	तथात्वासक्तजनमेव
,,	२३	मुक्त्वा तत्र	मुक्त्वात्र
,,	२६	ततो	यतो
१०५	६	भगवतः	भगवतः ।
,,	१९	मक्षीकृत्य	मध्यक्षीकृत्य
१०६	११	सिञ्चनेन	सेचनेन
,,	१२	किं किं	किं
१०७	८	तदास्यं	दास्यं
१०८	२९	स्फुटीभविष्यतीति	स्फुटीभविष्यति ।
,,	३०	तथा । तदैव	तथा तदैव
११०	१९-२०	तथा च श्रुति......इत्यस्ये'ति मूलेनास्ति।	
१११	३	नरवधिकसम्पादनं	नरवधिकं सम्पादनं
,,	११	तेषामेवा–	तेषामाद्य–
११२	६	तत्प्राप्त्यर्थैकः प्रयत्नः	तत्प्राप्त्यर्थैकप्रयत्नः
११२	२५	तिरोधानास्फूर्तिरिति	तिरोधानस्फूर्तिरिति
११३	८-९	परं स्वदूदर्शनजात्योक्त	परं स्वदर्शनजात्योक्त
११३	२२	मित्यत्र	मित्यस्य
११६	२	पूतनासुपयःपान–	पूतनासुपान
११६	२	दशाया मुक्ति	दशायामुक्ति
११६	११	तं दृष्टवती	दृष्टवती
११६	२०	टिप्पणस्थ आराधनलक्षणमिति मूलपाठः ।	
११६	२१	गोविन्देत्यारभ्य भावेति क्वचिन्नास्ति ।	
११८	२३	प्रतिबन्धश्च	प्रतिबन्धकश्च
११८	२६	अतोय–	अथ–
११९	४	स्फुरद्रूपाः	स्फुरिता

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः।	मूलपाठः।
११९	१०	गत्वाऽब्रवीत्–	गत्वेति नास्ति।
११९	१४	अत एव दृप्तात्वम्	अतो दृप्तात्वम्।
१२२	९	सर्वं कार्यम्	कार्यमिति नास्ति।
१२२	१०	आविर्भूतः	आविर्भूतः
१२३	६	कन्दर्पेणेति	कन्दर्पेणेति।
१२३	२८	त्यक्ष्यामि	त्यक्ष्ये
१२३	३०	गाढतादर्शैवेति टिप्पणस्थपाठः मूलपाठः।	
१२८	१७	विमुच्य	विमुच्यते
१३१	९	दानाच्च।	दानाच्च
१३२	१६	तत्स्वरूप–	तत्सरूप
१४४	४	तक्र पयः इति मूलपाठः।	तक्रोपम इति शोधितः पाठः
१४४	५	सततमेवेति मूलपाठः।	प्रियतमेऽपिति शोधितपाठः